

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

ГАЛУЩАК Валентина Володимирівна

УДК 338.1: 334.722 (477.83)

**ОРГАНІЗАЦІЙНО–ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ
ФОРМУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СТРУКТУР
РИНКОВОГО ТИПУ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ**

Спеціальність 08.00.04 - економіка
та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

Дисертація на здобуття наукового
ступеня кандидата економічних наук

Науковий керівник:
доктор економічних наук,
професор,
член-кореспондент
НААН України
Дудар Тарас Григорович

Тернопіль - 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні основи формування господарських структур в аграрному секторі	11
1.1. Теоретичні аспекти формування та розвитку господарських структур і відносин власності в ринкових умовах	11
1.2. Методика і методологія дослідження та оцінка ефективності функціонування різних форм господарювання в умовах ринкових відносин	32
1.3. Трансформація аграрного сектору України в контексті інституційних змін на постсоціалістичному просторі	54
<i>Висновки до розділу I</i>	72
РОЗДІЛ II. Особливості та ефективність функціонування господарських структур різних організаційно-правових форм в аграрній сфері	75
2.1. Аналіз організаційно-економічних засад функціонування аграрних формувань різних форм господарювання	75
2.2. Аналіз виробничо-господарських результатів діяльності підприємницьких структур в аграрній сфері	97
2.3. Економічна ефективність функціонування господарських структур різних організаційно-правових форм в аграрній сфері	110
<i>Висновки до розділу II</i>	125
РОЗДІЛ III. Основні напрямки розвитку та шляхи підвищення ефективності функціонування господарських структур ринкового типу в аграрному секторі	128
3.1. Обґрунтування напрямів розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки в контексті пореформених трансформацій	128
3.2. Оптимізація стратегії ефективного розвитку агрохолдингів в Україні	143
3.3. Удосконалення організаційно-економічних засад функціонування сільськогосподарських підприємств на основі формування кластерних утворень	159
<i>Висновки до розділу III</i>	179
ВИСНОВКИ	183
ДОДАТКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку аграрних відносин особливої актуальності набувають процеси удосконалення організаційної складової системи сільськогосподарського виробництва. Важливість цієї проблематики зумовлюється новітніми тенденціями у сфері організації та розвитку агробізнесу, що повною мірою відображають інституційні зміни в середовищі аграрних трансформацій. Вони виникають за межами державного апарату управління і позиціонуються як елементи саморегулюючого механізму ринкової економіки, що базується на підприємницькій діяльності. Важливість таких змін посилюється інтенсивними інтеграційними процесами, які значною мірою впливають на формування та розвиток господарських структур в аграрному секторі економіки країни.

Еволюція теорії й практики розвитку аграрних взаємовідносин в Україні за час реформ отримала значне теоретико-методологічне підґрунтя, що дозволило тимчасово підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва. Проте, процеси, що відбуваються в даний час, для вітчизняної аграрної економіки є новими і потребують глибоких досліджень. Це стосується як функціонування галузі в умовах світової фінансової кризи, так і встановлення нових форм взаємодії між агроформуваннями, а також між аграрним сектором й іншими секторами економіки.

Підґрунтям для теперішніх перетворень стало формування аграрної політики на основі зміни системи відносин виробництва і привласнення результатів праці, що на визначеному етапі дозволило підвищити мотиваційну складову господарської діяльності й дещо покращити результати господарювання. Зважаючи на це, новий поштовх до росту повинен сформуватися на суттєво новій методологічній основі за рахунок оптимізації усіх складових економічної системи, її оновлення й активізації інтелектуальних та інноваційних процесів.

Проблеми реформування аграрного сектору економіки, розвитку ефективних господарських структур і розробки механізмів їхньої реалізації висвітлені в працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-економістів. Наукове обґрунтування й аналіз питань реформування господарських структур у ході аграрної реформи, а також розробку механізмів їхнього ефективного розвитку здійснено і широко висвітлено у працях багатьох вітчизняних вчених-економістів: В. Амбросова [37], В. Андрійчука [42], І. Баланюка [49], В. Валентинова [57], П. Гайдуцького [65], С. Дем'яненка [87], Т. Дудара [97], О. Єранкіна [105], В. Месель-Веселяка [147], П. Саблука [201], М. Федорова [220], Д. Шеленко [232], В. Юрчишина [234] й ін. Питання організації, кооперації та інтеграції підприємств, а також становлення внутрішньогосподарських відносин досліджували М. Малік [29], В. Зіновчук [107], О. Назаренко [159], В. Рябокони [197], М. Хорунжий [224] й ін.

Науковими дослідженнями тією чи іншою мірою охоплено більшість питань, що стосуються організаційно-економічних засад формування аграрних господарських структур ринкового типу. Однак, окремі процеси, що перебувають на ранній стадії розвитку і стосуються концентрації земельних угідь, поглиблення вертикальної інтеграції та кластеризації агропродовольчих відносин, зумовлюють потребу подальшого здійснення поглибленої розробки методичних підходів та напрямків розвитку аграрного сектору економіки в умовах посилення впливу ринкових механізмів на діяльність сільськогосподарських підприємств. З огляду на загострення конкурентної боротьби на ринках продовольства, розвиток нових форм господарювання посилює конкурентні переваги вітчизняного сільського господарства і потребує комплексного аналізу його стану, ідентифікації проблем, визначення способів та методів їхнього усунення відповідно до інтересів сільських територій, що зумовлює необхідність подальших наукових досліджень у цій сфері.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Проведене дослідження пов'язане з тематикою науково-дослідних робіт Тернопільського національного економічного університету, зокрема, з темою

кафедри аграрного менеджменту і права „Наукові основи формування нових економічних відносин між суб'єктами аграрного ринку і адаптації агропромислових формувань до ринкових умов” (державний реєстраційний номер 0106U000517), у межах якої автором виконано розділ „Ефективне функціонування господарських структур різних організаційно-правових форм та удосконалення основних напрямків їхнього розвитку в контексті інтеграційних перетворень”.

Матеріали дисертації підготовлені на базі результатів досліджень, здійснених згідно з планом наукових робіт.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в обґрунтуванні напрямків розвитку нових організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві та розробці комплексу теоретичних, методичних і практичних рекомендацій щодо ефективного їхнього формування в умовах розвитку ринкових відносин. Для досягнення визначеної мети необхідно виконати такі основні завдання:

- поглибити теоретичні й методичні основи створення та функціонування господарських формувань аграрного сектору в умовах ринкового середовища;

- розвинути категорійний апарат дослідження, зокрема уточнити трактування сутності понять: „аграрне формування ринкового типу”, „система аграрного підприємництва” й „економічна власність”;

- означити теоретичні аспекти і сформулювати методичні підходи до розвитку різних господарських структур у контексті вдосконалення ринкових відносин;

- здійснити оцінювання та порівняльний аналіз наслідків реформування економіко-майнових процесів в аграрних формуваннях України і постсоціалістичних країн Європи;

- провести всебічний аналіз та порівняння ефективності функціонування господарських структур різних організаційно-правових форм в аграрній галузі;

- обґрунтувати напрямки розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки у контексті пореформених трансформацій;
- розробити рекомендації щодо оптимізації стратегії ефективного розвитку аграрних формувань України;
- окреслити шляхи вдосконалення внутрішньогосподарських механізмів взаємодії аграрних підприємств і оптимізації взаємовідносин із суб'єктами агропродовольчого ринку на основі створення агропродовольчих кластерів.

Об'єктом дослідження є функціонування аграрних формувань в умовах ринкового середовища у пореформений період.

Предмет дослідження – сукупність теоретичних та прикладних аспектів формування господарських структур аграрного сектору економіки.

Методи дослідження. Теоретичні і методологічні засади дослідження базуються на діалектичному методі, системному підході у вивченні соціально-економічних процесів та явищ, напрацюваннях вітчизняних і зарубіжних вчених у теорії й практиці ринкових відносин в аграрному секторі, рекомендаціях науково-дослідницьких організацій та нормативно-правових документах, що стосуються розвитку сільськогосподарських підприємств в умовах ринку.

У процесі дослідження для виконання визначених завдань застосовувались такі методи: абстрактно-логічний – для розкриття сутності дефініцій дослідницького процесу і формування узагальнень; монографічний – для відображення процесів розвитку аграрних формувань в часовому вимірі; статистико-економічний – для порівняння, групування і відображення емпіричних показників з метою виявлення особливостей та закономірностей розвитку господарських структур ринкового типу; порівняльний аналіз – для визначення структури та характеру взаємодії елементів аграрних підприємств; розрахунково-конструктивний – для прогнозування діяльності агроформувань і обґрунтування рекомендацій щодо вдосконалення стратегії їхнього розвитку. Достовірність отриманих результатів, висновків та пропозицій підтверджується

проведеними розрахунками і значним об'ємом емпіричного матеріалу, використаного у роботі.

Достовірність результатів дослідження обумовлюється значним об'ємом фактичного матеріалу, що використовувався у розрахунках, та емпіричними даними.

Інформаційну базу дослідження становлять офіційні матеріали Державного комітету статистики України, Головного управління статистики у Тернопільській області, Головного управління агропромислового розвитку Тернопільської облдержадміністрації, особисті спостереження автора й літературні джерела.

Наукова новизна одержаних в процесі роботи результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних основ становлення та ефективного розвитку нових організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі економіки в умовах пореформеної трансформації відносин власності та господарювання. Результати дослідження полягають у такому:

вперше:

– побудовано модель розвитку сільського господарства регіону на основі виділення агропродовольчих кластерів, сформованих відповідно до спеціалізації адміністративних районів. Основні переваги пропонованої моделі полягають у чіткій взаємодії елементів кластера через створення наскрізної інформаційної системи, яка забезпечує максимальне узгодження виробничих програм підприємств за рахунок централізованого формування виробничих замовлень для структурних одиниць кластера, їхнього розбиття на виробничі програми відповідно до технологічних та логістичних особливостей сільськогосподарських підприємств.

удосконалено:

– теоретичні основи створення та функціонування аграрних господарських формувань ринкового типу за рахунок посилення ролі підприємництва в мотиваційній складовій господарського процесу і чіткому визначенню їхніх завдань та ролей у системі соціально-економічної політики

держави. Це сприяє підвищенню соціально-економічних показників діяльності сільськогосподарських підприємств й формуванню цілісної системи пріоритетів;

– методологічний апарат стратегічного планування діяльності агрохолдингів в Україні, який полягає у встановленні граничної межі землекористування цих утворень, підвищенні ролі соціальної відповідальності підприємств-інтеграторів перед сільськими громадами та врегулюванні проблеми фіскальних зловживань;

– положення щодо формування організаційної структури управління й координації виробничо-господарських процесів сільського господарства регіону шляхом створення агропродовольчих кластерів. Така структура, на відміну від існуючої, забезпечує налагодження тісної взаємодії між учасниками кластерів за рахунок узгодження цілей та інтересів, а також об'єднання зусиль у напрямку їхнього досягнення;

набули подальшого розвитку:

– концепція реформування аграрного сектору економіки України в контексті інституційних перетворень цієї сфери в східноєвропейських країнах, у результаті чого встановлено схожі й відмінні риси трансформації відносин власності та господарювання;

– методологічні аспекти майнових та організаційно-економічних відносин в аграрній сфері на основі узагальнення існуючих поглядів і теорій власності та підприємництва, що забезпечує формування надійної методологічної бази для подальших досліджень аграрних проблем;

– методичні підходи до бального оцінювання підприємств аграрної сфери на основі аналізу показників землекористування, локалізації земельних угідь, інноваційної спрямованості, диверсифікації виробництва, рівня капіталізації та розвитку брэнда, що дає змогу визначати їхню ринкову позицію, потенціал та найпроблемніші аспекти діяльності в умовах ринкового середовища.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення, висновки і результати наукових досліджень, доведені до рівня практичних рекомендацій, взяті для впровадження Головним управлінням агропромислового розвитку Тернопільської обласної державної адміністрації (довідка про впровадження № 02-212/9-10 від 21.05.2009 р.) та управлінням агропромислового розвитку Чортківської районної державної адміністрації (довідка про впровадження № 263 від 02.07.2010 р.). Вони містять принципово нові пропозиції щодо трансформації існуючих організаційно-правових форм господарювання у структури вищого рівня взаємодії, а також щодо формування конкурентоспроможних аграрних підприємств на основі вдосконалення внутрішньогосподарських виробничих відносин, що забезпечують ефективний розвиток господарської структури будь-якої організаційно-правової форми. Прикладні й методологічні засади роботи використовуються у навчально-методичному процесі факультету аграрної економіки і менеджменту Тернопільського національного економічного університету при викладанні дисциплін „Економіка підприємств” й „Управління підприємствами та установами” (довідка про впровадження № 126-27/970 від 09.06.2009 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеною роботою автора. Наукові результати, подані в дисертаційній роботі, отримані автором особисто. Всі публікації у фахових виданнях є одноосібними. Автором виконано нові наукові розробки, які в сукупності забезпечують вирішення важливої проблеми – пошуку найбільш ефективних господарських структур різних організаційно-правових форм і визначення шляхів їхньої подальшої трансформації та розвитку.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження доповідались на науково-практичних конференціях, зокрема на: міжнародній науково-практичній конференції „Фінансові ресурси регіону: організація та управління” (9 – 11 листопада 2006 р., м. Івано-Франківськ); всеукраїнській науково-практичній конференції „Теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку економіки” (23 – 25 листопада 2006 р., м. Чортків);

міжнародній науково-практичній конференції „Стратегія ресурсозберігаючого використання аграрно-економічного потенціалу на основі активізації інноваційно-інвестиційної діяльності – об’єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство” (18 травня 2007 р., м. Тернопіль); п’ятій міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених „Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації” (21 – 23 лютого 2008 р., м. Тернопіль); всеукраїнській науково-практичній конференції „Стратегія розвитку підприємництва: теорія, організація, практика” (12 – 13 березня 2009 р., м. Тернопіль – м. Чортків); міжнародній науково-практичній конференції „Проблеми та шляхи вдосконалення економічного механізму підприємницької діяльності” (19 – 20 березня 2009 р., м. Жовті Води); науковій конференції професорсько-викладацького складу „Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в умовах економічної нестабільності” (14 квітня 2010 р., м. Тернопіль).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковані у 14 одноосібних наукових працях, у тому числі 7 – у наукових фахових виданнях, 7 – у збірниках тез науково-практичних конференцій. Загальний обсяг публікацій, що належить автору, становить 4,1 друк. арк., з яких 2,9 друк. арк. вміщено у фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і пропозицій, списку використаних джерел та додатків. Зміст роботи викладено на 229 сторінках друкованого тексту, з яких основний текст 186 сторінки. Дисертація містить 29 таблиць і 27 рисунків. Список використаних джерел налічує 244 найменування на 23 сторінках. Додатки займають 19 сторінок.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СТРУКТУР В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

1.1. Теоретичні аспекти формування та розвитку господарських структур і відносин власності в ринкових умовах

Становлення економічних систем в сучасних умовах характеризується значним ступенем складності. Кризові явища в глобалізованому світі зумовлюють загальний негативний вплив на більшість країн і змушують переглядати засади економічної політики та шукати альтернативні шляхи росту економічних показників. За таких обставин, соціально-економічні реформи в Україні набувають нового змісту. Так, стандарти, за якими відбувалося становлення української моделі економіки, на даний час уже не є настільки раціональними, якими вони виглядали ще декілька років назад. Тому виникає потреба в детальному аналізі й переосмисленні орієнтирів та механізмів трансформації національної економіки відповідно до загальносвітової ситуації. Особливої уваги потребує проблема трансформації аграрного сектора як основи продовольчої безпеки країни, що є найбільш чутливим до економічних катаклізмів.

Аграрна реформа, яка розпочалася із становленням державності, по даний час не є завершеною. Про це свідчать низькі показники господарювання, погіршення матеріально-технічного і кадрового стану галузі, значні соціальні проблеми на селі. Багато науковців сходяться на думці, що проведені трансформації відбулися без належної підготовки і наукового обґрунтування. Зокрема, не були враховані особливості вітчизняного сільського господарства, моральна готовність селян до змін; не відбулося переосмислення цінностей і основних системоутворюючих категорій, таких як власність, підприємництво, ринок. Внаслідок цього, нові підходи до господарювання були впроваджені на старій методологічній основі й не отримали бажаного відгуку від селян.

Ринкове спрямування економічних перетворень визначило основні напрямки формування і розвитку господарських структур в аграрній сфері. Так, результатом реформ стали структурні зміни у земельно-майнових відносинах, виробничо-господарському механізмі, інфраструктурному забезпеченні та економічно-регулятивному середовищі (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Основні складові аграрної реформи в Україні*

*Примітка: розроблено автором на основі узагальнення [29; 42; 64; 143]

В офіційних документах і науковій літературі найчастіше сутність перехідного періоду розглядається в площині переходу від адміністративно-командної, планової до ринкової системи господарювання. При цьому становлення ринкової економіки пов'язується виключно із зміною виробничих відносин, їхніх складових – відносин власності, форм організації суспільного виробництва і створення ринкової інфраструктури, тобто, всього того, що знаходить прояв у процесах роздержавлення, приватизації і демонополізації економіки.

Здійснення цих складних перетворень є важливою і необхідною умовою становлення ринкової економіки. Нові виробничо-господарські відносини

мають сформуватися як потужний чинник розвитку продуктивних сил. Але досвід свідчить, що при їхньому сучасному рівні, який значно відстає від розвинутих країн і, до того ж, постійно знижується з поглибленням кризи, неможливо забезпечити гідне життя народу. Перетворення у виробничих відносинах повинні супроводжуватися глибокими і докорінними змінами у виробничих силах.

Проблема підвищення суспільного виробництва тісно пов'язана із знаходженням оптимальних шляхів максимального використання потенційних можливостей землі, виробничих фондів, трудових та інших ресурсів, що забезпечують прискорення темпів збільшення та зміцнення економічного потенціалу країни на основі його якісного складу та раціонального використання.

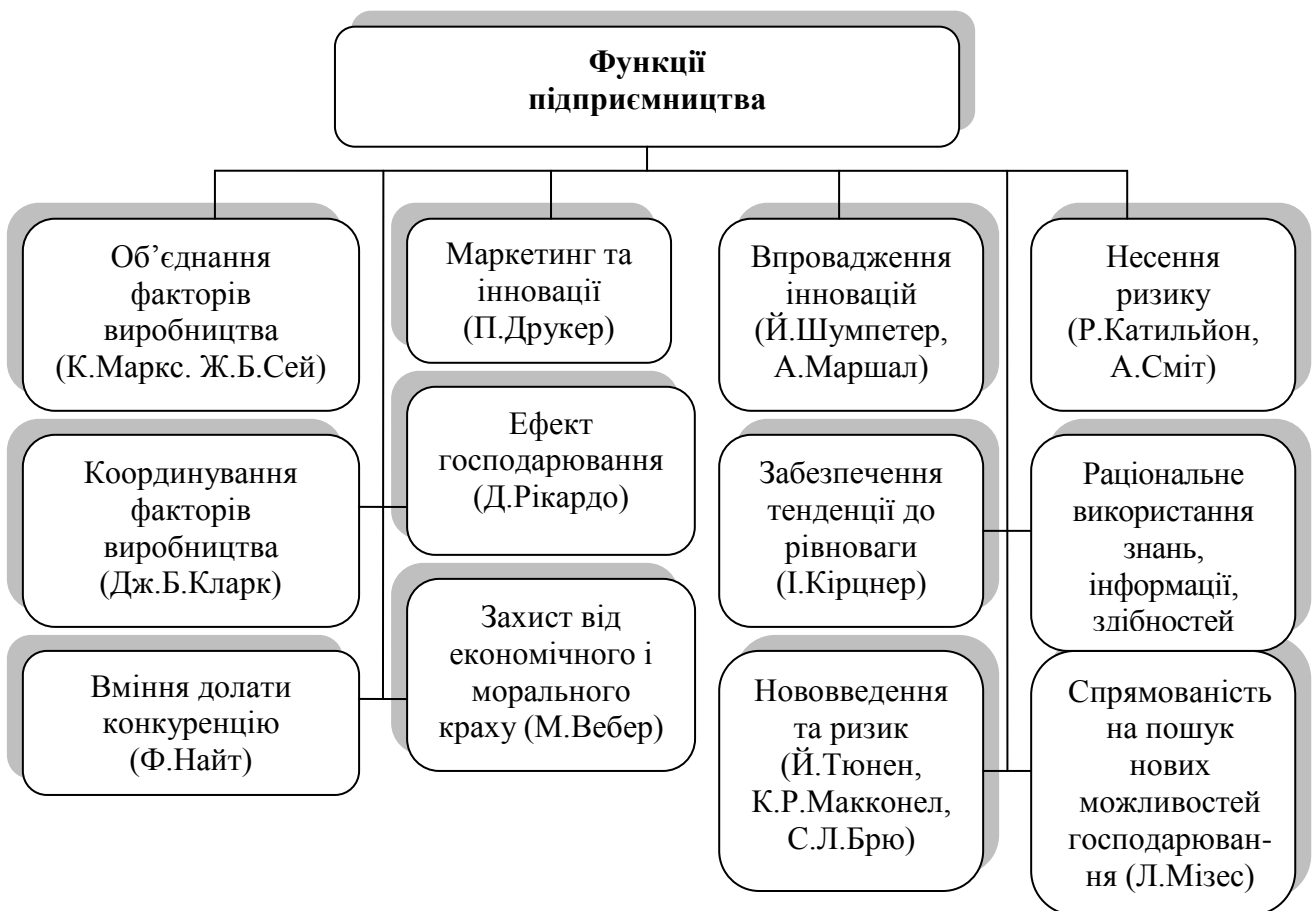
Комплексні зміни економічної системи України, в межах яких відбувалася трансформація аграрного сектору, спрямовувалися, в першу чергу, на формування дієвого ринкового механізму, який, завдяки здатності до саморегулювання, повинен слугувати основою для врівноваження параметрів національної економіки. Головну ж роль у цьому процесі було відведено розвитку підприємництва, для чого було здійснено реформування відносин власності (в тому числі на землю), сформовано відповідне нормативно-правове поле, а також створено ряд ринкових інститутів, що впливають на характер конкурентного середовища.

Українське законодавство розглядає підприємництво як самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [5].

За своєю сутністю підприємництво схоже із ринковими механізмами, що так само ґрунтуються на конкуренції і активізують господарську діяльність. Останнє зумовлюється такими особливостями підприємництва, як схильність до ризиків та впровадження інновацій, а також специфічний підхід до управління підприємствами.

В умовах ринкової трансформації підприємництво як раціональний тип економічної поведінки людей забезпечує самозайнятість населення і дозволяє, в певній мірі, сприяти вирішенню проблеми безробіття та насичення ринку товарами. За сприятливих умов підприємницькі структури можуть забезпечувати суттєві зрушення в технологіях менеджменту і виробничо-господарських процесах.

В економічній літературі підприємництво проявляється в двох основних формах – як здібності та навички людини, або як вид економічної зайнятості. В іншому випадку воно в значній мірі притаманне малому підприємництву в умовах, коли бізнес орієнтується на невеликий сегмент ринку чи залучає до праці невелику кількість працівників. Еволюція поглядів представників різних економічних шкіл на питання функцій малого підприємництва подана на рис.1.2.

Рис. 1.2. Функції підприємництва в концепціях видатних економістів

[127, с. 8]

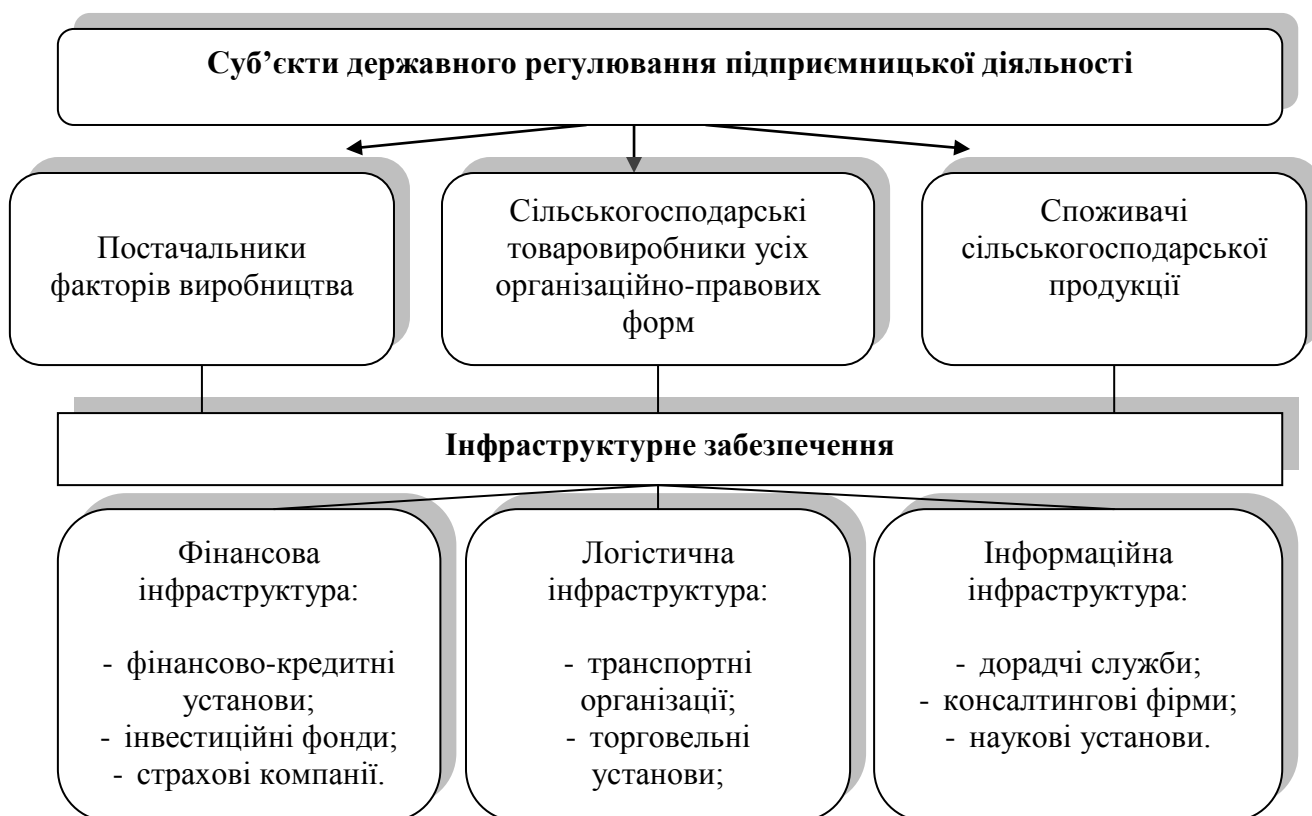
Для того, щоб зрозуміти механізм дії підприємництва, потрібно усвідомити поняття „підприємницький дух”, що формує його властивості і забезпечує ефективність. Підприємницький дух – це особливі психологічні властивості, якими наділені окремі індивіди або групи: велика сила волі, ініціативність, винахідливість, відважність, схильність до авантюричних дій [191, с.157]. Характер психологічного духу залежить від багатьох чинників, що формуються в умовах макро- та мікросередовища функціонування індивіда та групи індивідів. В Україні ця категорія тривалий час мала гостре негативне значення, що обумовлювалося забороною і осудом підприємницької діяльності в СРСР. В сучасних умовах вона розвинулася на основі спотвореної економічної доктрини, що невірно трактує поняття економічної свободи, пріоритетності приватної власності на засоби і результати виробництва, ринку. Така обставина дає змогу накладати параметри ринкового середовища в Україні на хитку основу, що не тільки не сприяє розв’язанню структурних проблем формування економічної системи, але й загострює їх.

Загалом, в господарському плані значення підприємницької діяльності виявляється у тому, що, по-перше, вона є головним фактором структурних змін у системі господарювання; по-друге, створює сприятливе середовище для конкуренції і, завдяки цьому, стає своєрідним каталізатором соціально-економічного розвитку країни; по-третє, сприяє найефективнішому використанню інвестиційних, матеріальних і нематеріальних ресурсів; по-четверте, забезпечує належну мотивацію до високопродуктивної праці [29, с. 4].

Система аграрного підприємництва характеризується як сукупність взаємозалежних відносин між суб’єктами господарювання з приводу особливого виду діяльності, спрямованої на задоволення потреб суспільства продуктами харчування шляхом застосування нових ідей і підходів до управління. Складність і специфіка підприємництва в аграрній сфері зумовлюється характером середовища його функціонування. Так, значний вплив на аграрне підприємництво має сезонність виробництва й пов’язана з ним нерівномірність виробництва продукції та надходження доходів протягом

року. У зв'язку з цим дія інфляції є більш негативною, а вплив на вихід продукції часового фактору зумовлює виняткову важливість технологічних умов виробництва. Окрім цього, кліматично-екологічна складова, що підвищує значущість страхування сільськогосподарських підприємств, разом із важливим соціальним статусом сфери зумовлюють формування надскладного підприємницького середовища.

Окрім названих характеристик специфіку підприємницького середовища в аграрній сфері визначає його інституційне забезпечення у вигляді суб'єктів інфраструктури, державного регулювання, конкурентів, партнерів, споживачів тощо. Структуру аграрного підприємництва в системі ринкової економіки відображено на рис. 1.3.

Рис. 1.3. Структура системи аграрного підприємництва*

*Примітка: власна розробка автора

Зображена структура чітко класифікує суб'єкти підприємницької діяльності в аграрній сфері відповідно до їхньої функціональної спрямованості та визначає її межі. У даному випадку межі аграрного підприємництва

співпадають із межами господарських структур, що задіяні в процесі виробництва і обміну продовольчої продукції, включаючи суб'єктів, які формують інфраструктурне забезпечення.

Реформування відносин власності в сільському господарстві змістило основні акценти аграрної політики в напрямку зміцнення ринкових проявів у господарсько-виробничому механізмі аграрних формувань. Сама сутність ринку обумовлює основні тенденції таких процесів, що забезпечують здійснення підприємницької діяльності на основі товарного виробництва і приватної власності на засоби виробництва, а також вільного вибору сфери і форми діяльності та розподілу результатів праці відповідно до чинного законодавства. Враховуючи вищевикладене, ми пропонуємо наступне визначення основної категорії дослідження: господарські структури ринкового типу в аграрному секторі – це аграрні формування, які утворені на базі колективних сільськогосподарських підприємств чи іншим способом, здійснюють виробничу або обслуговуючу діяльність у межах ринкового середовища на основі принципу вільного підприємництва шляхом використання земельних, трудових та інших видів ресурсів і мають визначені норми розподілу результатів праці відповідно до частки співвласників (власників) у капіталі.. Отже, основою ринкового типу аграрного формування є відносини з приводу формування виробничого капіталу і способу привласнення результатів діяльності.

Конкурентне середовище функціонування господарських структур аграрного сектору, що було сформовано внаслідок трансформації виробничо-майнових відносин, характеризується рядом особливостей, які визначають певну унікальність галузі. В першу чергу, у зв'язку із специфікою земельних відносин. Так, особливий статус земельних ресурсів, поряд із проблемами раціонального розподілу майна колишніх колективних господарств, зумовлює поживлення інтересу до відносин власності на селі. Такі відносини створюють організаційну базу для ефективного розвитку виробництва і забезпечення його конкурентоспроможності. Вони формують певного роду ядро, навколо якого

об'єднується уся економічна система. В аграрній сфері саме власність окреслює характер відносин між суб'єктами господарювання. Вона визначає господарську та управлінську діяльність, забезпечує мотиваційний вплив на процеси, що відбуваються в галузі. Визначення сутності власності та її особливостей по відношенню до аграрної сфери дозволить сформувати цілісне уявлення про механізм її дії в межах визначеного середовища.

На сьогоднішній день в науковій літературі відсутня єдність поглядів щодо змісту економічних понять і категорій, що характеризують відносини власності й господарювання. Так, С. Мочерний відзначає, що власність – складна й багатопланова соціологічна категорія, яка відображає різні сторони системи суспільних відносин, в тому числі економічних, соціальних, юридичних, національних та ін. Вона існує в різних типах (приватна, колективна, суспільна), кожен з яких має певні форми в конкретній суспільно-економічній формації [103, с. 245].

В. М. Положій, Л. П. Чижов, в свою чергу, вважають, що власність – це форма суспільних відносин, що обумовлюється походженням та економічним змістом засобів виробництва і відтворенням робочої сили й оточуючого середовища [178, с.6].

Окрім цього, слід пам'ятати, що власність, як стверджує П. Саблук, є „основою діяльності і розвитку економічних інтересів людей. Її не створили вчені – вона народжена людством у ході його розвитку і найбільше відповідає психології людини” [181, с. 84]. Він також зауважує, що перехід від повного одержавлення власності до різних її рівноправних форм є позитивним явищем, бо багаторічне нехтування приватною власністю не забезпечувало народному господарству України необхідного розвитку, і вона з кожним роком відставала від інших високорозвинених країн, які будують виробничі та економічні відносини на основі приватної власності [187 с. 24].

Теорія прав власності має значення для української економіки у світлі аналізу наслідків приватизації й формування ринкових інститутів, адже проблема власності для України є дуже актуальною. В українській економіці

проблема „агентів-принципалів” (найманих менеджерів-власників) вирішувалася на користь перших. І це пояснює низку фактів. Зокрема, те, що з приватизацією ефективного власника в українській економіці не виникло. А також переважання у менеджменті українських підприємств орієнтації на вирішення короткострокових проблем, тоді як стратегічне управління, незважаючи на становлення вже вітчизняної школи, не отримало відповідного поширення. Деякі науковці з цього приводу стверджують, що подальший розвиток прав власності у тому вигляді, що існує у Росії, веде до псевдоринкових норм господарювання. Такий висновок можна зробити і щодо української економіки, яка багато у чому копіює російську [126, с.125].

Окрім поданих вище, існує багато визначень „власності”, більшість з яких формується на чотирьох основних підходах: з точки зору економіки, права, історії та соціології (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Трактування категорії власності з точки зору різних підходів*

Підхід	Узагальнене трактування
З точки зору економіки	відносини між людьми з приводу привласнення умов життя та життєдіяльності людей (засобів виробництва та результатів праці) [142; 153; 178].
З точки зору історії	історично визначений суспільний спосіб присвоєння людьми предметів виробничого і невиробничого споживання [188, с. 106].
З точки зору соціології	категорія, яка містить низку підсистем (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосуються привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва [178, с. 37].
З точки зору права	сукупність відносин володіння, розпорядження та користування майном, трудовою діяльністю та її результатами [188, с. 106].

*Примітка: власна розробка автора

Як бачимо, більшість визначень фокусується на основі категорії „привласнення”, в той час як підхід з позиції права характеризує власність як таку, що розкривається в результаті привласнення (присвоєння) – володіння, розпорядження та користування. Узагальнюючи дані підходи, ми пропонуємо

власне визначення: власність – це сукупність відносин між людьми, що виникають в процесі привласнення засобів виробництва та результатів праці й реалізуються внаслідок володіння, розпорядження та користування ними.

Сутність власності розкривається в її суб'єктах і об'єктах. До об'єктів власності відносять засоби виробництва, робочу силу, вироблені продукти (предмети споживання або послуги), інтелектуальну власність (патенти на винаходи, ліцензії тощо), власність на джерела інформації та на додатковий продукт. Стосовно суб'єктів власності, розрізняють власність окремих індивідуумів, приватних осіб, сімейну власність, власність трудових колективів, місцевих органів державної влади, націй і народностей, а також міждержавних та національних організацій і спільних підприємств [178, с. 24]. Особливості суб'єктів власності визначають її форму. Найбільш узагальнена класифікація виділяє дві основних форми власності – приватну (одноосібну) і спільну (групову, колективну, державну, суспільну) [188, с.20]. Поширенішим є виділення на їхній основі трьох форм власності – приватної (самоособистої чи сімейної, коли сім'я виступає як одна особа), колективної (колективної приватної) та державної (власне державної, комунальної, муніципальної) [7; 178; 188]. Кожна із класифікацій має право на існування, особливо зважаючи на те, що відносини власності перебувають у постійному й безперервному розвитку, забезпечуючи ефективність всієї економічної системи. На сучасному етапі розвитку суспільно-економічних процесів межі форм власності все більше розмиваються, а самі вони ускладнюються та еволюціонують. При чому, найбільші зміни відбуваються на стикові декількох форм власності. Це стосується, зокрема, й приватної власності, яка найбільш іманентна природі підприємництва, і, відповідно, сприяє більш повній реалізації його потенційних можливостей [45, с.68].

Основу економічної власності складає власність на засоби виробництва. Форма власності та спосіб організації праці в різних суб'єктів господарювання можуть суттєво відрізнятися між собою, зумовлюючи, таким чином, використання різноманітних підвидів форм власності (табл.1.2).

Таблиця 1.2

Характеристика форм власності*

Підвиди власності	Характеристика
Приватна	
Індивідуальна	Власність однієї особи, що використовує лише свою працю в процесі господарської діяльності
Сімейна	Власність сім'ї, яка розглядається як одна особа, за умови невикористання найманої праці сторонніх працівників
Приватно-трудова	Власність однієї особи, із залученням найманих працівників за умови участі власника в трудовому процесі
Приватно-капіталістична	Власність однієї особи, із залученням найманих працівників за умови не участі власника в трудовому процесі
Колективна	
Орендно-колективна	Власність у вигляді результатів праці, частково чи повністю одержаних з допомогою орендованих засобів виробництва
Кооперативна	Власність, заснована на об'єднанні зусиль та ресурсів групи осіб, створена на основі їх майнових внесків, а також результати праці відповідно до статуту
Власність трудового колективу	Власність, що виникає у випадку, якщо усе майно державного підприємства переходить у власність трудового колективу
Корпоративна (акціонерна)	Власність, сформована на основі об'єднання часток (паїв) різних осіб, що передбачає, у разі потреби, поділ майна на частки відповідно до вартості акцій
Громадських організацій	Власність організацій, що здійснюють неприбуткову діяльність, специфіка якої обґрунтовується неможливістю виникнення процедури банкрутства
Державна	
Загальнодержавна	Власність усього народу, що передбачає спільне її використання і контроль з боку органів державної влади
Комунальна	Власність певної територіальної громади, що перебуває на балансі місцевих органів влади
Власність державних підприємств	Власність у вигляді майна та результатів праці державних підприємств

*Примітка: власна розробка автора

Існування власності є обов'язковою умовою функціонування ринку як системи формування та розподілу благ. Більше того, В. О. Рибалкін та І. В. Лазня [188, с. 110] визначають ринок як економічний інститут власності, що характеризується як спосіб вторинного привласнення та системна форма реалізації власності. При цьому основним джерелом виникнення власності вважається виробнича система, яка забезпечує створення матеріальних благ. Роль ринку в таких умовах полягає у встановленні причинно-наслідкових зв'язків між потребами та власністю шляхом забезпечення відповідності між

ними на основі дії закону власності, суть якого полягає у підпорядкуванні виробництва існуючим потребам та привласненні благ як умови їхнього задоволення.

Окрім того, в господарських системах власність часто виступає основним мотиватором чи засобом задоволення особистого матеріального інтересу, що стимулює до використання можливостей, які вона відкриває. Тому в господарському механізмі та науковому апараті аграрної економіки категорії власності правомірно відвести роль системоутворювального елемента механізмів підприємницької та трудової мотивації [40, с. 26]. Мотиваційні характеристики категорії власності найповніше проявляються на мікрорівні, де бажання володіти більшими ресурсами і отримувати більшу частку у розподілі результатів праці є досить сильним мотиватором до підвищення продуктивності праці.

Найважливішою складовою системи власності є власність на виробничі ресурси і засоби виробництва. На її засадах формується суспільна форма виробничих відносин, починаючи із соціально-економічної форми поєднання факторів виробництва і закінчуючи розподілом його результатів.

Відповідно, форма власності визначає економічний статус власника виробничих ресурсів. Він може приймати такі форми:

- капіталіста-рантьє – за умов відокремлення управління об'єктами власності від права керування ними;
- власника менеджера – з використанням найманих працівників;
- власника-господаря, який сам особисто (чи при об'єднанні з іншими) виконує усі виробничі й комерційні функції. Тут забезпечується органічна єдність власності й праці щодо усіх суб'єктів виробництва [188, с. 67].

Спосіб поєднання факторів виробництва визначається формою власності на засоби виробництва, що у сукупності, впливає на механізм господарського процесу, розподіл результатів праці, а також роль власника у менеджменті підприємств. У залежності від мотиваційної складової, власність може обмежуватися різними інструментами відповідно до економічної доцільності.

Це зумовлює створення організаційно-правових форм господарювання, що виникають і функціонують на засадах багатукладності відповідно до існуючих в умовах ринку форм власності.

Загалом, організаційно-правова форма аграрного виробництва трактується як юридично відокремлений тип організування виробничо-фінансової діяльності суб'єкта господарювання, який визначається способом та мотивами застосування форми власності та сформованою, відповідно до умов зовнішнього середовища, управлінсько-господарською структурою.

Відповідно до еволюційного контексту, прояви підприємницької діяльності видозмінювалися в процесі розвитку виробничо-господарських відносин, що призвело до утворення декількох її різновидів, які можна згрупувати на основі форм власності та підприємництва, а також розподілити між ними існуючі в аграрному секторі організаційно-правові види підприємницьких формувань (рис. 1.4).

Подана класифікація характеризує розвиток форм власності й господарювання в аграрному секторі економіки України. Зрозуміло, що кожна форма господарювання володіє певними своїми особливостями, які проявляються в процесі заснування та управління суб'єктом господарювання, розподілу результатів праці та розподілу майна у випадку банкрутства. Важливою особливістю корпоративних форм господарювання є зміни, що були внесені Законом України „Про акціонерні товариства” [4]. Відповідно до них, з квітня 2009 року новостворені акціонерні товариства можуть мати форму приватних (раніше закритих) та публічних (раніше відкритих) акціонерних товариств з усіма впливаючими із Закону наслідками.

Стосовно ж діючих товариств, то до 29.04.2011 р. вони повинні змінити свої назви на зазначені вище. Закон направлений на запобігання так званих „рейдерських” захоплень підприємств та впорядкування відносин між акціонерами. Також спрощується процедура управління корпоративними правами шляхом надання деяких прав наглядовій раді та іншим керуючим органам товариства, що раніше були в компетенції виключно загальних зборів.

Рис. 1.4. Класифікація форм підприємницької діяльності в аграрному секторі*

*Примітка: вдосконалено автором на основі [44, с.7] і [52, с.387]

Організаційно-правова форма підприємницької діяльності визначає характер взаємовідносин всередині організацій, між організаціями та органами державної влади тощо. Так, наприклад, товарно-натуральні господарства населення взагалі не сплачують податки, більшість індивідуальних підприємств перебувають на спрощеній системі оподаткування, а партнерські та

корпоративні форми господарювання підпадають під загальну схему оподаткування, якщо інше не зазначене в установчих документах. Загалом, в усіх названих формах господарювання чітко розмежується власність і користування майном та землею, а також умови членства, трудові відносини й управління. Це надає суб'єктам господарювання гнучкості. У господарських структурах, створених на засадах приватної власності на землю і майно, розподіл прибутку здійснюється, як правило, за вкладеним капіталом. Подібний принцип існує при визначенні рівня залучення до управлінського процесу.

Кожна із форм аграрного підприємництва має свої переваги і недоліки. Так, головним недоліком, (а може й перевагою) товариств з обмеженою відповідальністю, є необхідність одноголосного голосування по життєво важливих питаннях діяльності. Найбільш гостро ця проблема відчувається у товариствах, засновниками яких є велика кількість осіб. Сільськогосподарські виробничі кооперативи мають багато недоліків, властивих реорганізованим колективним сільськогосподарським підприємствам, через це дискусійним залишається питання щодо доцільності і перспективності такої форми господарювання.

Разом з тим, негативною стороною як товариств з обмеженою відповідальністю, так і виробничих кооперативів є порівняно низька їх інвестиційна та кредитна привабливість. До недоліків приватних сільськогосподарських підприємств відносять вищу ймовірність втрати найманим працівником свого робочого місця, а також зниження зацікавленості працівників у кінцевих результатах господарювання, зокрема, в збільшенні прибутку, оскільки останній стає власністю засновника даного господарства.

Серед вчених і практиків переважає думка щодо недоцільності застосування в сільськогосподарському виробництві такої форми господарювання як акціонерне товариство. Найбільшою проблемою застосування такої організаційно-правової структури в аграрній сфері є втрата селянами можливості натуралізувати свої земельні і майнові частки (паї) при

виході зі складу товариства. Немає єдиної думки і щодо ролі фермерства в аграрній економіці України [87, с.230].

Окрім цього, слід зазначити, що специфіка українського аграрного підприємництва полягає в тому, що трансформація власності відбулася із значним випередженням щодо становлення інституціонального середовища, яке зумовило недосконалість майнових та господарських зв'язків в існуючих господарюючих суб'єктах.

В цілому, поточна ситуація в аграрному секторі України характеризується як процес адаптації й розвитку результатів аграрної реформи і, відповідно до існуючої періодизації в Україні, відноситься до пореформеного етапу, що бере свій початок з 2005 року. Він ознаменовує формальне завершення реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств і вихід на завершальний етап приватизації земельних угідь сільськогосподарського призначення. Унікальність даного періоду визначається тим, що ініціатива в розвитку реформ перейшла від держави до суб'єктів агробізнесу, а це зумовило зміщення трансформаційних акцентів на управлінські й організаційні аспекти функціонування аграрних формувань ринкового типу відповідно до вимог часу.

Основною формою господарювання, що характеризується найбільш динамічним розвитком в таких умовах є агрохолдинги. В традиційному вигляді холдинги трактуються як „сукупність материнської компанії й контрольованих нею дочірних компаній. До основних характеристик холдингу відносять концентрацію акцій (капіталів) фірм різних галузей і сфер економіки або фірм, розташованих в різних регіонах та створення складної багатоповерхової структури управління” [28, с.90]. Аграрні холдинги, за твердженням Андрійчука В.Г., є результатом капіталізації та економічної концентрації, а їхньою особливою рисою є спосіб організації управління на основі виділення головної великої компанії і втрати права юридичної особи усіма іншими підприємствами, що увійшли до її складу, з подальшим їхнім перетворенням у структурні підрозділи [41, с.47]. І хоча вчений визнає термін „агрохолдинг”

умовним, все ж пропонує відображати домінанту інтегратора такого утворення, відповідно до чого подає їх наступні різновиди (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Різновиди агрохолдингів відповідно до наявності домінуючого інтегратора*

*Примітка: сформовано автором на основі [41, с.48]

Кожен із поданих на рисунку агрохолдингів є формою агропромислової інтеграції, що має вертикальний характер і утворюється шляхом об'єднання капіталів різних секторів економіки з метою забезпечення технологічної єдності або економічної диверсифікації виробництва компаніями-інтеграторами. Серед існуючих в Україні агрохолдингів більшість з них утворилося з ініціативи несільськогосподарських організацій, в результаті чого аграрний сектор став більше спрямованим на підприємницькі аспекти і менше на традиційно-соціальні.

В цілому, агрохолдинги є своєрідним феноменом пореформеного розвитку аграрного сектору економіки України, які виникли під впливом сукупності економічних стимулів. Їх наявність є характерною для багатьох

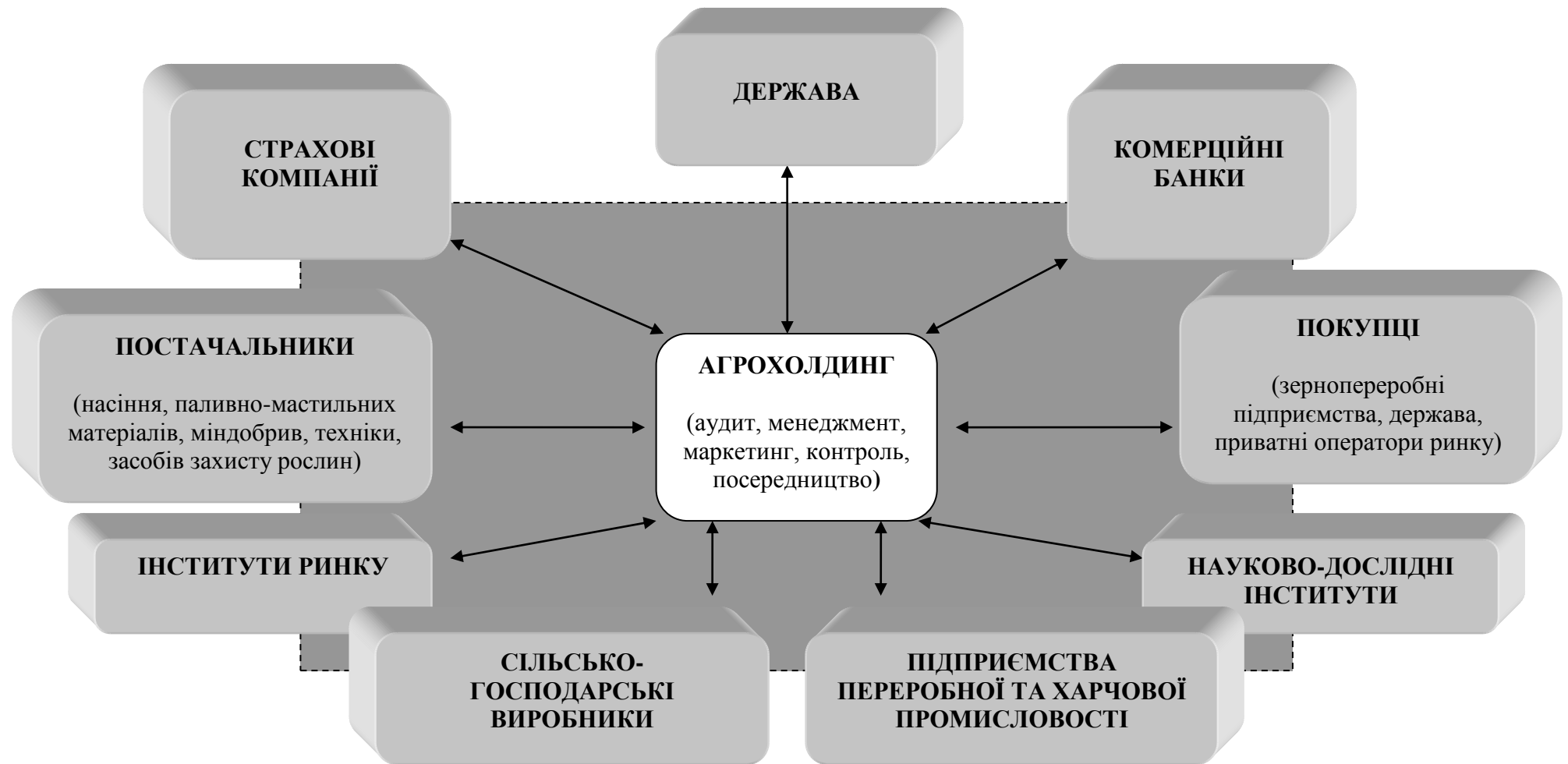
постсоціалістичних країн східної Європи та колишніх республік Радянського Союзу, особливо Росії й Казахстану. Часто виникнення агрохолдингів в цьому регіоні пов'язують з недосконалістю економічної структури економіки, відсутністю необхідних інституційних і нормативно-правових умов для ведення ефективного бізнесу, неадекватною державною політикою, зокрема, відсутністю повноцінного ринку сільськогосподарської землі. Проте, основним стимулом виникнення тут агрохолдингів є прагнення власників капіталу примножити його в довгостроковій перспективі. Це основний стимул діяльності об'єктів господарювання в ринковій економіці. Отримання прибутку та його капіталізація – це лише засіб збільшення капіталу [34].

З точки зору структури агрохолдингу та його місця в системі ринкової взаємодії, він функціонує, як і будь-який інший суб'єкт ринкової економіки, між постачальником та споживачем продукції, а також активно взаємодіє з іншими елементами ринку, частина з яких може входити до його складу. Механізм взаємодії елементів агрохолдингів подано на рис. 1.6.

З рисунка видно, що основними елементами агрохолдингу є сільськогосподарські виробники, переробні та харчові підприємства, інститути ринку, науково-дослідні інститути, фінансово-кредитні й страхові компанії, а також окремі покупці та постачальники. Наявність останніх двох елементів дозволяє таким утворенням отримувати гарантовану реалізацію власної продукції за рахунок внутрішнього споживання, що, безумовно, є позитивним чинником.

Особливостями агрохолдингів є переважна централізація управлінського впливу, яка замикає більшість виробничо-господарських зв'язків в одному підприємстві, що забезпечує основний управлінський вплив і координацію.

Слід зазначити також, що агрохолдинги в теперішньому їхньому вигляді пройшли певну еволюцію не тільки в межах країн із традиційною ринковою економікою, але й в нашій країні. Так, основою для їх створення стали процеси приватизації й акціонування великих державних підприємств, що активізувалися на початку 90-х років минулого століття.

→ напрямки руху інформаційних, матеріальних та фінансових потоків в агрохолдингу
 ----- межі агрохолдингу

Рис. 1.6. Схема взаємодії елементів агрохолдингу*

*Примітка: власна розробка автора

Мультиплікаторами розвитку агрохолдингів того часу була активізація економічних процесів реформаційного характеру, що дало змогу дестабілізувати ситуації, створити нові можливості і напрямки розвитку. Так, одними із перших інтегральних зв'язків між сільськогосподарськими і переробними підприємствами, що відбувалися на ринковій основі, були бартерні угоди, в яких найчастіше були задіяні постачальники паливно-мастильних матеріалів, добрив, хімії, насіння.

Особливість відносин власності в аграрному секторі в найбільшій мірі зумовлюється виключною важливістю землі для здійснення виробничо-господарської діяльності. Земля є не звичайним засобом виробництва, вона перебуває в полі інтересів надзвичайно великої кількості суспільно-економічних інституцій, які трактують поняття власності на землю і її використання по-різному. Суб'єктами права власності на землю є:

- а) громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності;
- б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності;
- в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, – на землі державної власності [7, с.14].

Земля в аграрному підприємстві, поряд з іншими засобами праці, є суб'єктом привласнення і розпорядження. Передаючи землю в оренду, власник одержує частину доходу від господарського використання землі у формі орендної плати, рівень і величина якої обумовлені природними, організаційними, економічними та соціальними чинниками місцевого, регіонального і державного рівня [48, с. 65].

Зважаючи на специфіку земельних відносин, зумовлену їх нетоварним характером, розвиток форм господарювання суттєво обмежується. Так, зміни параметрів земельних ресурсів в аграрних формуваннях на даний момент можуть відбуватися виключно за рахунок використання оренди. Оренда землі допомагає вирішувати проблему невідповідності між землеволодінням і землекористуванням. Вона сприяє руху землі до ефективного власника, який

може раціонально її використовувати без зміни своєї приналежності. Окрім цього, оренда зближує між собою різні форми власності за рахунок „розмивання” майнових прав на землю.

Характеристики оренди впливають з її сутності, що визначається як „своєрідна вторинна форма власності, коли в результаті трудової діяльності орендаря створюється додатковий капітал, який спрямовується на розширення виробництва” [178, с.45]. З цієї точки зору, оренда є не тільки інструментом аграрних реформ, але й її механізмом, на основі якого формуються і розвиваються відносини власності та організаційно-правові засади співпраці власників засобів виробництва і підприємців. Відповідно до цього слід зазначити, що аграрні формування на сучасному етапі їхнього розвитку мають одну дуже суттєву особливість: тільки незначна частка утворена на основі приватної одноособової власності на землю і засоби виробництва. Переважна ж більшість таких утворень є своєрідною формою кооперації землевласників та власників майна, що спільно віддають його в оренду з метою отримання земельної і майнової ренти. В результаті цього такі господарства є нестійкими і містять значні ризики, пов’язані із збереженням цілісної майнової бази та земельних ресурсів, що, в свою чергу, негативно відбивається на результатах їхньої діяльності, наявному потенціалу й інвестиційній активності.

Таким чином, проаналізувавши теоретичні аспекти формування та розвитку господарських структур і відносин власності в ринкових умовах, ми здійснили уточнення окремих економічних категорій, що складають найбільшу цінність для нашого дослідження. Обґрунтували їхню специфіку і класифікацію, встановили форму господарської структури, яка, на даному етапі, розвивається найбільш динамічно, виразили власне бачення окремих засад розвитку форм власності й господарювання в аграрному секторі української економіки. Відповідно до цього, функціонування підприємницьких структур підпорядковується методичним положенням, сформованим внаслідок еволюції економічної думки світу та України на основі вільного підприємництва, розвитку форм власності й господарювання.

1.2. Методика і методологія дослідження й оцінка ефективності функціонування різних форм господарювання в умовах ринкових відносин

Глибокі структурні зміни аграрного сектору України, що відбувалися в умовах системної соціально-економічної кризи, вимагали обґрунтування реформ як на практичному, так і на теоретико-методологічному рівні. Трансформація відносин власності й господарювання до умов ринкової економіки, що супроводжувалися вдосконаленням методологічного та прикладного наукового апарату, сприяли стабілізації та зростанню більшості економічних і виробничих показників сільського господарства в період 2002 – 2009 рр. Проте, масштабність завдань, що були покладені на аграрну реформу, потребували вироблення цілісної адекватної концептуальної бази і теоретико-методологічних засад для обґрунтування та здійснення системних суспільно-економічних трансформацій. Це стало потужним стимулом для розвитку української економічної науки, яка протягом новітнього періоду творчо засвоїла широку палітру теоретичних надбань світової економічної думки і забезпечила створення власного ідентичного наукового апарату, що в достатній мірі може бути застосований в процесі досліджень виробничо-господарських відносин аграрних формувань в нових умовах функціонування.

Тим не менш, проблема розвитку теоретичних знань щодо формування, розвитку та функціонування господарських структур аграрного сектору України в умовах ринкової економіки потребує осмислення і визначення основних компонентів – уточнення понятійного апарату і вихідної (емпіричної чи фактографічної) основи побудови знань, логіки їхньої структури, методів і моделей пізнання, здійснення наукового пошуку, формування висновків та узагальнень. Вихідною концептуальною основою для цього є первісні припущення, загальні закони, аксіоми, обмеження, правила висновків і доказів, сукупність виведених тверджень [229, с. 67].

Методологія дослідження й розвитку теорії формування господарських структур ринкового типу в аграрному секторі економіки була сформульована

на базі методології, створеної відомими українськими вченими [39; 143; 151; 200] і системі світових економічних вчень. Вона являє собою сукупність пізнавальних засобів, що повинні застосовуватися для отримання нових наукових знань порушеної проблематики. Водночас, доречним є творче переосмислення існуючих пізнавальних прийомів та методів, створення умов для їхнього трансформування в новітні теоретичні знання і в методи продуктивної реалізації результатів.

Логіка наукових пошуків вимагає, перш за все, встановлення об'єкту та предмету дослідження, які визначають його межі й сприяють встановленню причинно-наслідкових понять, явищ та процесів. Згідно із загальноприйнятим трактуванням, об'єктом дослідження є те, на що спрямовується діяльність дослідника; предметом – властивості, відносини, закони, закономірності, принципи й інші наукові категорії, що стосуються об'єкта. У нашому випадку об'єктом дослідження є процес та механізми становлення і забезпечення ефективного розвитку господарських структур ринкового типу в сільському господарстві у пореформений період; предметом дослідження є сукупність теоретичних, методологічних та прикладних аспектів формування і вдосконалення господарських структур аграрного сектору економіки з точки зору оптимізації їхньої діяльності й налагодження системи взаємодії між ними.

Визначення основних категорій дослідження слугує тією відправною точкою, навколо якої відбувається побудова цілої системи наукового пізнання порушеної проблематики. В такій ситуації важливо не тільки окреслити напрям дослідження, але й чітко визначити процеси, явища, теоретичні засади, що будуть піддаватися детальному аналізу, а також їхні основні характеристики, на які слід звернути найбільшу увагу і застосувати відповідний методичний апарат

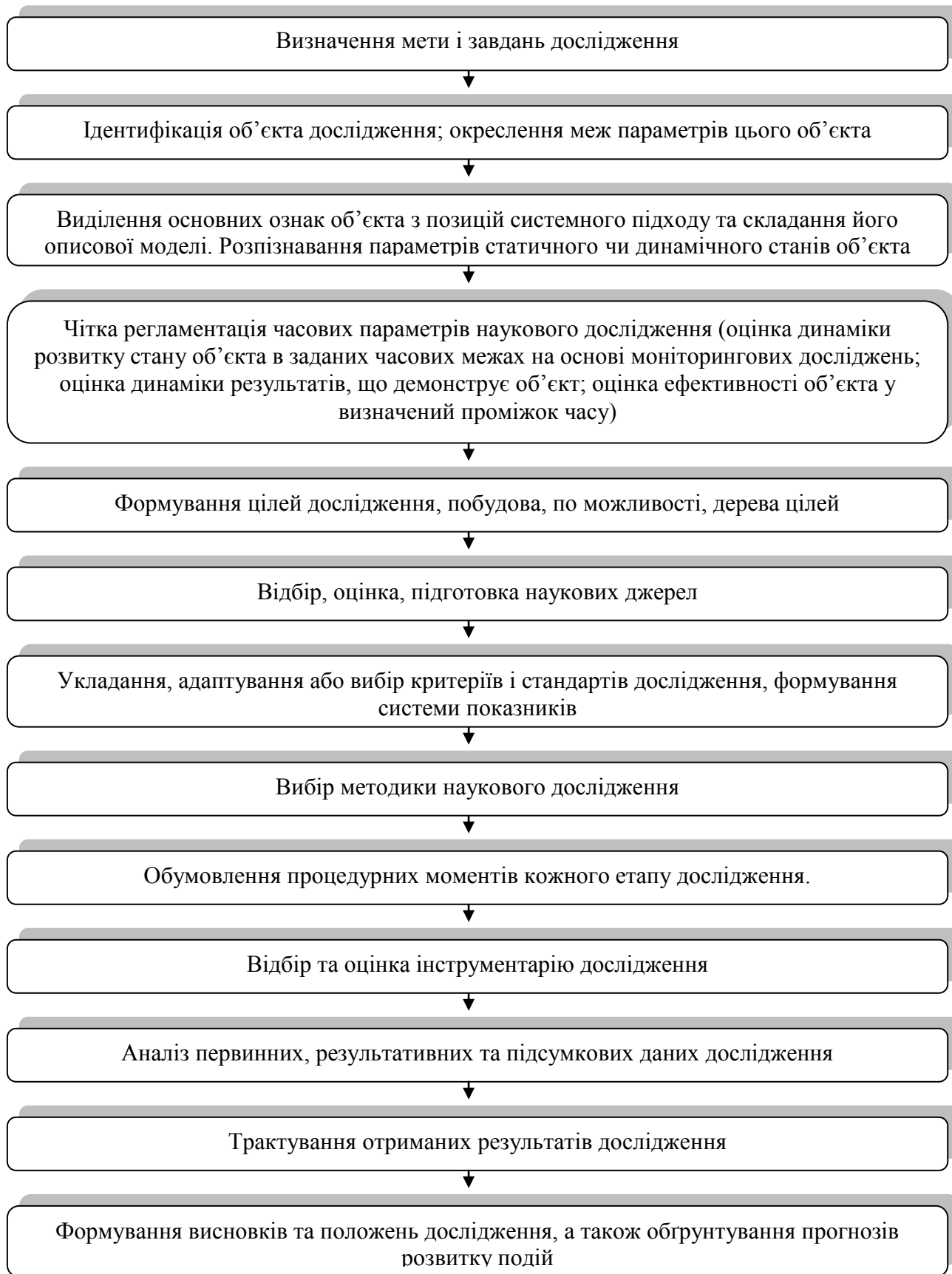
Таким чином, трансформаційні процеси, що стоять в основі розвитку нових форм господарювання в аграрній сфері, зумовлюють зосередження особливої уваги на явищах, які супроводжували ринкові перетворення в галузі й визначили сучасний стан і структуру сільськогосподарського товаровиробництва. Основні акценти при цьому робляться на сам механізм

здійснення реформ, його параметри та отримані результати. Поряд з цим, сутність наукових досліджень спрямовується не лише на встановлення певного факту, закономірності чи взаємозв'язку. Вона, в першу чергу, передбачає визначення шляхів та методів удосконалення об'єкту дослідження, що також вимагає застосування певного методологічного апарату і відноситься до суті наукового предмету. Основні завдання дослідження, що впливають із предмету, передбачають оцінювання механізму реформування, встановлення основних його параметрів, а також визначення методів оптимізації роботи утворених суб'єктів господарювання та інституцій, які забезпечують їхнє функціонування.

Науково-інформаційна база слугує основою для застосування методологічного апарату і містить теоретичні й фактичні аспекти функціонування об'єкту дослідження. До неї належать попередні здобутки економічної наукової думки, сучасний стан проблеми у визначеній та дотичних до неї сферах, а також фактографічний матеріал, які у сукупності можуть бути піддані різноманітним прийомам та методам наукового пошуку з метою ідентифікації параметрів предмета і оптимізації стану об'єкта дослідження. Загальний алгоритм наукового пізнання організаційно-економічних засад формування господарських структур в аграрному секторі економіки є встановленим порядком проведення етапів дослідження, які включають систему конкретних послідовних дій (див. рис. 1.7).

Методологія наукового пошуку щодо функціонування аграрних формувань в умовах ринкових відносин виходить далеко за межі суто економічного дослідження і зачіпає соціологічну, техніко-технологічну, демографічну, природо-кліматичну, юридичну та інші сфери наукового пізнання.

Широкий спектр проблем, порушених у роботі, вимагає комплексного підходу не тільки до самої процедури, але й до формування відповідного методичного апарату, оскільки „чим ширший об'єкт дослідження тим, повніший арсенал методів слід використовувати для його пізнання” [156, с.49].

Рис. 1.7. Схема наукового дослідження організаційно-економічних засад формування господарських структур в аграрному секторі економіки*

*Примітка: узагальнено автором на основі [51; 106; 156; 175; 195]

Такий характер даної проблеми відображає усю складність методологічного та методичного апарату даного дослідження і вимагає здійснення його на базі ряду інтегрованих підходів, що мають здатність в найбільшій мірі забезпечити повноту і коректність отриманих у роботі результатів.

Специфіка дослідження організаційно-правових засад формування господарських структур ринкового типу в аграрному секторі економіки визначає характер методології, відповідно до якого значний акцент в дослідженнях робиться на інституційній складовій: відносинах власності, формах господарювання, продовольчих ринках тощо. Відповідно, основною точкою зору, яка визначатиме подальші дослідження, повинна стати теорія інституціоналізму, що передбачає поєднання економічних, соціокультурних, політичних та інших складових.

Значення інституціоналізму як теоретичної та методологічної основи дослідження трансформаційних процесів в аграрному секторі зумовлюється важливою роллю та місцем інститутів у плані здійснення реформ і забезпечення ефективного функціонування аграрних підприємств у пореформений період. Інституційна теорія передбачає формування цілісного інституційного середовища, яке трактується в економічній літературі як „сукупність цінностей, формальних і неформальних інститутів („правил гри” та угод), які впливають на співвідношення стимулів (корисності, моралі, афектів та примусу) в діяльності як на мікро-, так і на макрорівні та зумовлюють досягнення мінімальної згоди між учасниками взаємодії” [165, с. 6]. Згадане середовище визначає умови функціонування й розвитку аграрних формувань, мотиви їхньої діяльності, способи та характер взаємодії, інтенсивність виробництва і розподілу продукції. В роботі значний акцент робиться на виділенні й детальному аналізі інститутів власності та підприємництва, ринку і державного регулювання.

Незважаючи на надання Україні статусу країни з ринковою економікою, формування дієвого інституційного середовища, яке б забезпечувало

дотримання основних принципів ринку, на даний час не закінчилося. Так, несформованими є інститути приватної власності на землю, конкурентної боротьби, ефективного цінового регулювання, біржової діяльності, дорадчо-консультаційного забезпечення тощо. У спадок від тоталітарного інституційного середовища залишилося домінування мотиву розподіляти над мотивом заробляти, амбівалентне ставлення селян до підприємницького середовища, яке характеризується одночасним сприйняттям цінностей демократії й вільного ринку поряд із патерналістською роллю державного апарату.

Характерною особливістю інституційних трансформацій, яку слід враховувати в процесі оцінки результатів реформ, є наявність значного лагу між їхнім здійсненням і отриманням ефекту від цього. Природа цього лагу лежить у характері соціальних відносин, реакції суспільства на зміни, їхнього розуміння і готовності співпрацювати.

Окрім названих категорій, методологічну основу дослідження в значній мірі визначають наукові принципи, що сприяють більшій глибині пошуків. Важливим, в даному аспекті, є застосування принципу взаємозв'язку і розвитку об'єктивних явищ, що дає змогу відслідковувати зв'язки між різними явищами та процесами у контексті конкретно-історичних обставин, накладених на досвід розвитку форм власності й господарювання.

Відповідно до цього, наукова проблема вимагає врахування минулих тенденцій, їхня екстраполяція на сучасні обставини, і формування, на основі цього, прогнозу на майбутнє. Тільки таким чином можна сформулювати повноцінну теорію, що веде до розуміння сутності економічних явищ. Тому практично неможливо проводити аналіз та порівняння різних організаційно-правових форм господарювання з точки зору механізму їхнього утворення, ефективності й обґрунтування напрямів подальшого розвитку і вдосконалення без врахування їхнього минулого стану.

Економічні явища та процеси відбуваються під дією законів діалектики, що забезпечують перехід від кількісних змін до якісних. В результаті

новоутворені якісні параметри зумовлюють можливість формування кількісних змін. Описаний принцип є дуже важливим у процесі дослідження існуючих організаційно-правових форм господарювання, його ігнорування може зумовити недооцінку певних видів господарських структур з точки зору їхньої ринкової доцільності і ефективності.

Причинно-наслідкові зв'язки є однією із найважливіших умов наукового пізнання, вони відображають розвиток явищ, що, в свою чергу, сприяє передбаченню і цілеспрямованим програмним цілям щодо зміни економічних явищ і надання їм бажаної форми. В той же час, достовірність висновків, отриманих при дослідженні причинно-наслідкових зв'язків підтверджується застосуванням значного обсягу інформації та її економічною обґрунтованістю. Використання такого підходу в процесі наукового пізнання проблеми розвитку господарських форм діяльності дає змогу підвищувати ступінь обґрунтованості і науковості отриманих висновків та рекомендацій щодо вдосконалення даного процесу.

Обґрунтованість висновків посилюється прийомами абстрактно-логічного порівняння теорій та гіпотез на основі використання значного інформаційного масиву даних, який має динамічну природу, що сприяє визначенню взаємозумовленості та причинно-наслідкового характеру чинників розвитку. Ці чинники проявляються у формі ресурсів, сферах та результативності діяльності господарських структур різних організаційно-правових форм в умовах, що відрізняються між собою характером економічних зв'язків, організаційною специфікою та особливостями операційних систем. Пізнання наукових особливостей розвитку наявних форм господарювання є неможливим без детального дослідження практичних аспектів їх діяльності не тільки в емпіричній формі, але й у глибшому встановленні закономірностей, тенденцій та напрямів їх подальшого розвитку.

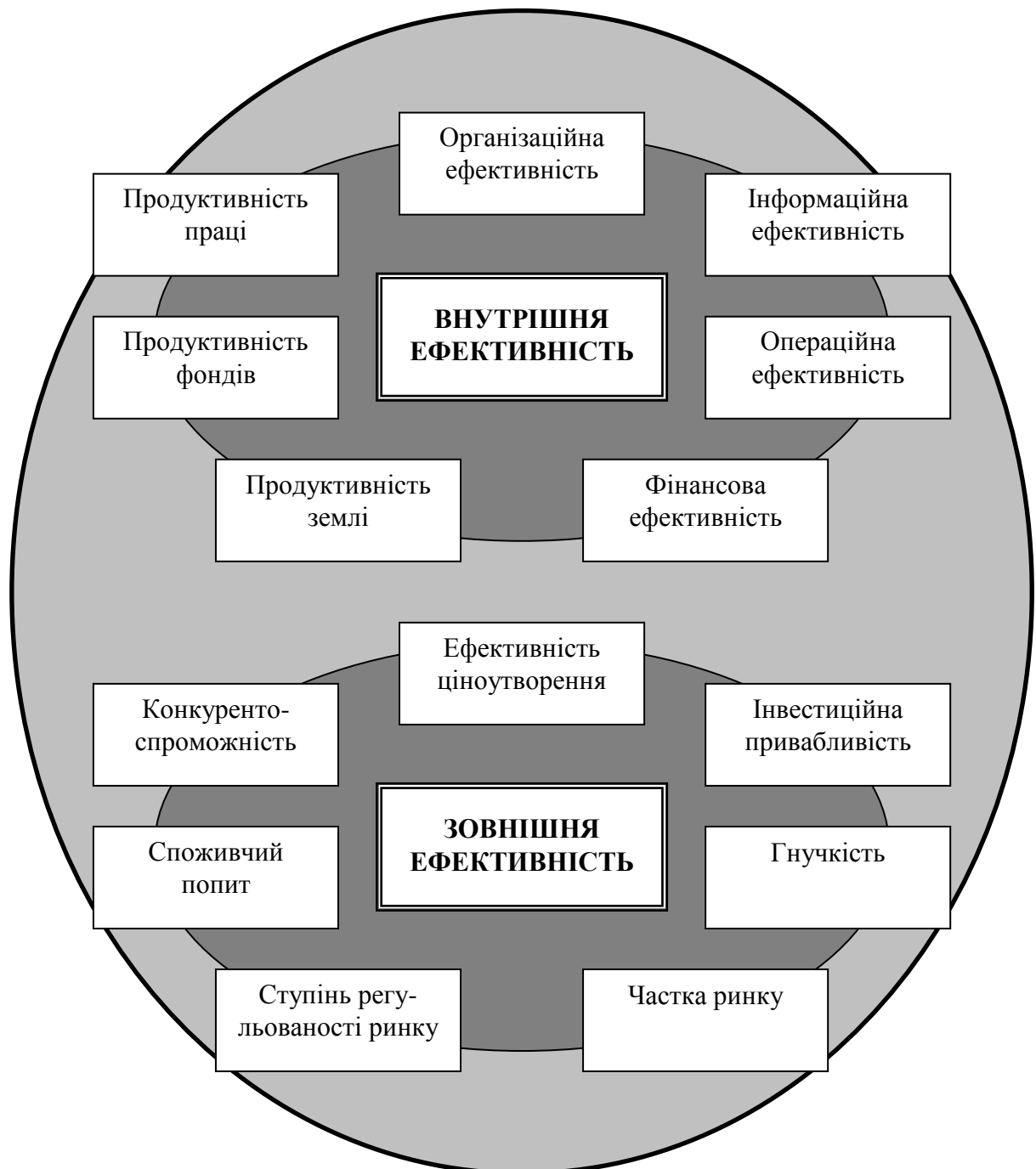
Концептуальною основою дослідження ринкових та виробничо-господарських відносин повинен стати системний підхід, який дозволяє встановлювати взаємозв'язки між явищами, визначати їхній взаємний вплив,

аналізувати внутрішню структуру і механізми процесів, що стосуються об'єкта пізнання. З такої точки зору системний підхід досліджує складні соціально-економічні об'єкти, які розглядаються як єдине ціле, що функціонує за рахунок ефективного поєднання внутрішніх елементів. За словами відомого вченого-економіста В. Леонтьєва, економіка кожної країни – це велика система, що включає різні види діяльності, і кожен компонент системи може існувати тільки тому, що перебуває у взаємозв'язку й взаємозалежності з іншими елементами [177, с.232]. Тому дослідження елементного складу систем передбачає встановлення взаємозв'язків та взаємозумовленості між її складовими, що дозволяє визначати та прогнозувати ступінь та характер впливу зміни одного елемента на поведінку та характер інших. Це сприяє встановленню найоптимальнішого режиму роботи системи. Елементний склад важелів аграрного сектору в умовах ринку слід вивчати як певну цілісність, що розкривається в процесі виробничо-господарської діяльності, в межах організаційно-правових форм діяльності заснованих на приватній, державній та колективній власності.

Аграрні формування мають усі риси відкритих соціо-техніко-економічних систем, відповідно до чого вони формують власне внутрішнє середовище і піддаються впливу зовнішнього середовища. Дослідження внутрішніх та зовнішніх елементів системи дає можливість визначити основні її параметри і створювати основу для їхньої оптимізації. Розгляд традиційних методів економічної теорії з точки зору відкритої системи дозволив цілісно подати методику дослідження внутрішніх та зовнішніх чинників діяльності аграрних формувань на основі системного підходу (рис. 1.8).

Внутрішня ефективність аграрного підприємства формується як кумулятивне поняття ефективності й продуктивності її внутрішніх змінних на основі визначення оцінки використання наявних ресурсів, фондів та праці, що накладаються на операційну і організаційну складові. Остання може різнитися для підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, проте,

вона є лише одним із чинників внутрішньої ефективності і далеко не завжди визначальним.

Рис. 1.8. Основні складові ефективності функціонування аграрних формувань як відкритих систем*

*Примітка: власна розробка автора

Тому первинні припущення щодо ефективності господарювання підприємств різних форм залежать в більшій мірі від організаційної взаємодії,

ніж від інших складових, які є не зовсім вірними. Проте, раціональна організація процесів та компонентів внутрішнього середовища пов'язує їх в єдине ціле й сприяє отриманню результату і досягненню мети.

Зовнішня ефективність в умовах ринку утворюється на основі зіставлення параметрів підприємства з параметрами ринку, в результаті чого визначається місце підприємства на ринку, його здатність витримувати негативний вплив ззовні, а також підлаштовуватися під динамічне оточуюче середовище. В сукупності внутрішня й зовнішня ефективність утворюють загальну ефективність аграрного формування в умовах ринкового середовища, що дозволяє визначати успішність функціонування підприємства на ринку, ефективність взаємодії чинників тощо.

Виділення основних елементів ефективності аграрного формування відповідно до системного підходу відображає сучасні вимоги й сприяє побудові встановленню так званих „критичних точок” господарської діяльності. Вони потребують основної уваги в плані забезпечення безперебійного функціонування аграрних утворень в середовищі нестабільності умов існування й, відповідно, показників діяльності.

Застосування методології дослідження на основі раціональних підходів сприятиме посиленню наукового значення отриманих результатів, їхньому легшому трактуванню і систематизації знань в процесі пізнання. Тому ми пропонуємо визначити основні аспекти порушеної проблематики і на основі цього сформулювати алгоритм дослідження шляхом підбору наукових підходів та методів, що дають змогу найповніше розкривати сутність процесів та явищ. Метод дослідження, на відміну від методології, є способом пізнання сутності дійсності. Метод науки – характерний для неї спосіб усвідомлення змісту предмету. Різноманітність наукових завдань економічної науки потребує застосування відповідного методичного апарату.

Наукове дослідження соціально-економічних явищ відрізняється від безпосереднього їхнього сприйняття тим, що воно проникає в суть процесів і явищ, розкриває причинні зв'язки та взаємозалежності, виявляє мотиви та

рушійні сили соціального й економічного розвитку. Тому науковий підхід вимагає застосування належних методів пізнання суті предмету, що вивчається. Так, визначена проблематика дослідження вимагає застосування таких методів, які забезпечать комплексне пізнання сутності об'єкта дослідження, його параметрів і сприятимуть формуванню коректних наукових висновків. Відповідно до цього, в залежності від характеристик, що піддаються дослідженню, методичний апарат буде значно різнитися. Загалом, для пізнання соціально-економічних процесів, що супроводжують діяльність аграрних формувань ринкового типу, використовують як загальнонаукові, так і спеціальні для аграрної економіки методи (рис. 1.9).

Загальнонаукові методи притаманні усім наукам, вони є узагальненими прийомами, що сприяють пізнанню об'єктів дослідження, виявленню закономірностей, узагальнень тощо. Вони створюють основу для застосування спеціальних методів, які використовуються у меншому колі проблем і мають свій специфічний інструментарій, що дозволяє їм глибше досліджувати наукові питання, притаманні об'єкту.

Фундаментальним, узагальненим методом пізнання дійсності є діалектичний метод. Його об'єктивну основу утворюють найбільш узагальнені закони розвитку матеріального світу. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтовувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації й інтеграції, постійну суперечність між сутністю та явищем, змістом і формою, а також забезпечує об'єктивність в оцінюванні дійсності. Діалектика в аграрній економіці виступає як знаряддя пізнання й застосовується на всіх етапах наукового дослідження, вона визначає позиції дослідника, формує основу для інтерпретації об'єкту пізнання, процесу пізнання і його результатів відповідно до встановлених завдань.

Застосування емпіричних методів дослідження в роботі дає можливість формувати висновки щодо процедури аграрної реформи та її результатів. Ця група методів сприяє визначенню умов та ефективності господарювання аграрних формувань різних організаційно-правових форм, відстеженню

динаміки зміни показників в часі, формуванню узагальнених тверджень щодо певного економічного явища на основі опрацювання ідей вчених-економістів різних шкіл і течій.

**Рис. 1.9. Методичний апарат дослідження аграрних формувань
ринкового типу***

*Примітка: узагальнено автором на основі [51; 106; 156; 175; 195]

Ключове місце при цьому відводиться спостереженню, яке є систематичним, цілеспрямованим, спеціально організованим сприйняттям предметів і явищ, що виступають об'єктами дослідження.

Як метод наукового пізнання, спостереження дає можливість одержувати первинну інформацію у вигляді сукупності емпіричних тверджень. Емпірична сукупність стає основою попередньої систематизації об'єктів дійсності, роблячи їх вихідними точками наукового дослідження.

Теоретичні дослідження, спрямовані на встановлення відповідності об'єкту вивчення існуючим теоретичним напрацюванням, зіставлення його із певним еталоном, спрямовують процедуру дослідження на визначення відхилень існуючого стану речей від найраціональнішого його варіанту, що відбувається в процесі оцінювання передового досвіду і екстраполяції його до умов України. В той же час динамічні процеси, що піддаються вивченню, мають властивість змінюватися і розвиватися в часі, відповідно до чого виникає можливість ідентифікації тенденцій їхнього розвитку, виділення етапів життєвого циклу розвитку об'єкта, створення основи для подальшого прогнозування. Процес наукового пізнання передбачає формування цілісних обґрунтованих висновків, що характеризуються як результат дослідження наприкінці його проведення. Проте, встановлення напрямку наукових пошуків відбувається на основі формування припущень щодо стану та сутності об'єкту дослідження і його параметрів. Відповідно до цього аксіоматичний метод дозволяє робити на проміжному етапі такі припущення, що не потребують жорсткого обґрунтування й можуть бути пізніше як підтвердженими, так і запереченими.

Тривалий розвиток аграрної реформи, яка, як стверджують провідні українські економісти-аграрники [64; 201; 225], до цього часу є незавершеною, зумовлює потребу в історично-логічному осмисленні її ходу, визначенні ключових моментів, встановлення лагу між здійсненими заходами і отриманими результатами. А це характерно для будь-кого інституційного утворення. Встановлення в роботі логічних зв'язків між сучасним і минулим станом об'єкта дослідження формує причинно-наслідковий ланцюг дій та заходів, детальне вивчення якого сприяє виявленню первинних і похідних чинників розвитку, їхню залежність від обставин.

До методів, що застосовують на емпіричному й теоретичному рівнях досліджень, відносять, як правило, абстрагування, аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, моделювання й ін. Абстрагування служить основою для формування загальних характеристик об'єкта, які можуть бути використані в подальшому процесі дослідження. Воно передбачає виділення основних характеристик об'єктів вивчення на основі відволікання уваги від їхніх другорядних якостей, які не становлять наукової цінності у даному випадку. Абстракція являє собою одну з таких сторін форм пізнання, коли відбувається перехід від почуттєвого сприймання до уявного образу. Абстракція виділяє з явища одну певну сторону в „чистому вигляді”, тобто, у такому, в якому вона насправді не існує, але за рахунок цього виникає можливість її детального вивчення. Названий метод служить основою для побудови абстрактних моделей, що дозволяють „відмежуватись” від другорядних властивостей об'єкту і зосередити увагу лише на найважливіших якостях.

Процеси абстрагування в системі логічного мислення тісно пов'язані з іншими методами дослідження і, передусім, з аналізом і синтезом. Аналіз – це метод пізнання, який дає змогу поділити предмет на частини з метою його подетального вивчення. Синтез, навпаки, є наслідком об'єднання окремих частин або рис предмета в єдине ціле. Аналіз та синтез взаємопов'язані, вони являють собою єдність протилежностей. Залежно від рівня пізнання об'єкта та глибини проникнення в його сутність застосовуються аналіз і синтез різного роду [129, с.90]. Застосування аналізу в нашому дослідженні розпочинається на стадії ознайомлення з об'єктом і закінчується формуванням остаточних висновків та рекомендацій. Значення аналітичного пізнання посилюється системним характером об'єкту дослідження.

Справжня наука можлива лише на основі абстрактного мислення, послідовних міркувань дослідника у вигляді суджень і висновків. У наукових судженнях встановлюються зв'язки між предметами чи явищами, або між їхніми певними ознаками. Шлях до судження проходить через безпосереднє сприйняття предметів і явищ, а також їхніх зв'язків. У наукових висновках одне

судження змінюється іншим, на основі вже існуючих висновків робляться нові. Існує два основні види висновків: індуктивні і дедуктивні. Індукція являє собою умовивід від часткового до загального, від окремих фактів до узагальнень, коли на основі знань про частини предметів класу робиться висновок про клас в цілому, здійснюється перехід від окремих фактів до загальних положень. Дедукція – це такий умовивід, у якому висновок про деякий елемент множини робиться на основі знання про загальні властивості всієї множини. Змістом дедукції як методу пізнання є застосування загальних наукових положень при дослідженні конкретних явищ. Важливою передумовою дедукції у практиці пізнання є зведення конкретних завдань до загальних і перехід від розв'язання завдання у загальному вигляді до окремих його варіантів [129, с.91]. Завдяки дедукції ми отримуємо можливість на основі аналізу окремих груп агарних формувань розробляти припущення щодо діяльності схожих із ними господарських об'єктів, обґрунтовувати інтеграційні зв'язки між ними тощо.

Дещо осторонь в системі загальнонаукових методів стоїть моделювання, яке передбачає непрямий, опосередкований спосіб наукового дослідження об'єктів пізнання, який ґрунтується на застосуванні моделі як засобу дослідження. Під моделлю розуміють уявну або матеріально реалізовану систему, котра, відображаючи чи відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замістити його так, що вона сама стає джерелом інформації про об'єкт пізнання. Моделювання поведінки ринку є важливим компонентом дослідження параметрів ринку, що дає змогу вивчати взаємозв'язок різних його елементів на основі застосування методу абстрагування. В результаті цього визначені нами характеристики об'єкта дослідження перекладаються на його абстрактну модель, а її поведінка дозволяє проектувати поведінку самого об'єкта. Моделювання є дуже важливим інструментом як на етапі формування наукових висновків, так і на етапі їхньої перевірки.

Застосування загальнонаукових методів, важливість яких важко переоцінити, дає змогу формувати умовиводи щодо предмету пізнання, обґрунтовувати теорію і здійснювати відповідні узагальнення. Проте,

організаційно-економічний механізм формування господарських структур аграрного сектору в умовах ринкової економіки потребує розкриття процесів та явищ, що не можуть досліджуватися лише за рахунок загального методичного апарату.

Значно глибше процеси, що відображають діяльність аграрних формувань в умовах ринку, відображають спеціальні методи, які дозволяють значно глибше пізнавати сутність аспектів створення та функціонування аграрних формувань, обґрунтовувати шляхи оптимізації стану їхнього внутрішньогосподарського механізму і систем взаємозв'язку між ними в межах ринкового середовища.

В сучасній економічній науці методи економічного аналізу відіграють важливу роль. Разом з економіко-математичним моделюванням, прогнозуванням та економетрією вони формують математичний апарат дослідження. А це дає змогу на основі узагальнень, групувань, визначення залежностей, формування моделей і прогнозів обґрунтовувати наукові висновки, теорії й гіпотези.

Основні наукові висновки формуються на основі цифрового матеріалу, що найповніше забезпечує їхню точність, лаконічність і об'єктивність. Основні показники діяльності аграрних формувань лежать у декількох площинах і залежать від місця їхнього утворення й призначення. Так, господарська діяльність підприємств оперує як виробничими, так і фінансово-економічними показниками, що містяться у первинних документах. Виробничі показники залежать від наявного потенціалу, ступеня його використання і спеціалізації підприємства. Вони визначають валовий збір продукції рослинництва і обсяг виробництва продукції тваринництва. Абсолютне значення таких показників дає змогу зіставляти між собою різні відділи, підприємства, регіони і країни. Вони слугують основою для обчислення інших результативних та відносних показників. Співвідношення фінансово-економічних і виробничих показників між собою забезпечує використання відносних показників, які в більшій мірі характеризують якісну сторону об'єкта дослідження. Це, зокрема,

продуктивність праці, ресурсозабезпеченість, ресурсомісткість, виробіток і прибуток з одиниці площі чи поголів'я тварин, рентабельність тощо.

Опрацювання цифрового матеріалу, що відбувається в процесі пізнання сутності організаційно-економічних аспектів розвитку аграрних формувань в умовах ринку, спрямовується як на визначення певних закономірностей, тенденцій й залежностей, так і на пошук шляхів оптимізації стану об'єкта. Критерієм щодо останнього є значення ефективності діяльності власне об'єкта чи його окремого елемента, що виділяється відповідно до системного підходу. На сьогодні не існує єдиного набору критеріїв обчислення ефективності. Найпростішим та найвживанішим є метод, який передбачає його аналіз на основі прибутку. В даному контексті ефективність розглядається як співвідношення результатів і витрат, понесених на досягнення цього результату. Звідси поняття ефективності покликане забезпечити основний принцип бізнесу – прибутковість, відповідно до якого результат повинен постійно прагнути до максимального, а витрати – до мінімального чи, якщо виразитися точніше, оптимального значення. Воно отримується в результаті раціонального управління затратами в напрямку пошуку найкращого співвідношення щодо мінімізації затрат і підтримки належної якості продукції й темпів зростання:

$$E = \frac{\Pi \rightarrow \max}{B \rightarrow \text{opt}}, \quad (1.1)$$

де E – ефективність функціонування підприємства; Π – прибуток, що прагне до максимально можливого значення; B – витрати на виробництво продукції, що прагнуть до оптимального значення.*

*Примітка: узагальнено автором на основі [40; 101; 200].

Суттєвою проблемою забезпечення ефективності сільськогосподарського виробництва є ціновий диспаритет з іншими галузями економіки, який зумовлює „вимивання” капіталу з галузі. Тому, встановлення норми прибутку повинно розглядатися з точки зору структури капіталу із врахуванням цінової компоненти. Досвід свідчить, що значення цінової компоненти для покращення

виробничих показників найбільш повно проявляється на мікрорівні. Одночасно із цим, зростання ефективності господарської діяльності відбувається під впливом рівня ціни та прибутку в середньому по галузі. В контексті цього, для підприємства більше значення має не сам рівень прибутку, а та його доля, що може бути використана у господарських цілях. Звідси, значення прибутку залежить від ціни і може застосовуватися у якості загальноекономічної норми витрат і на цій підставі бути включеним до ціни.

Специфіка аграрного виробництва спричиняє формування власного методичного апарату, що в більшій мірі відображає особливості ведення господарської діяльності в сільському господарстві й акцентує увагу на основних проблемних аспектах. Так, традиційний показник рентабельності виробництва продукції відображає лише кінцевий рівень ефективності, але не враховує джерела формування прибутку у вигляді авансованих витрат. В цьому плані значно глибше наукове значення має показник норми прибутку, що застосовується для визначення ефективності використання виробничих фондів:

$$H_n = \frac{C_n}{\Phi_{oc} + \Phi_{об}} \times 100, \quad (1.2)$$

де H_n – норма прибутку (відсотків); C_n – сума прибутку; Φ_{oc} – середньорічна вартість основних виробничих фондів; $\Phi_{об}$ – середньорічна вартість оборотних фондів [39, с.403].

Даний показник відображає обсяг прибутку, що приносить кожна гривня вартості функціонуючих виробничих фондів. Ріст показника норми прибутку свідчить про зростання рівня ефективності виробництва.

Слід зазначити, що основу виробничих механізмів складають три основних чинники: земля, праця й капітал, з яких у формулі 1.2. частково враховано лише останній чинник. З метою повнішого відображення зв'язку між результатами господарської діяльності й витратами, понесеними на його отримання, ми пропонуємо доповнити формулу 1.2. показниками ОП – середньорічна вартість оплати праці; $Z_{оп}$ – розмір орендної плати за землю та К

– плата за використання капіталу (розраховується на основі норми відсотку по кредитах). Окрім того, слід зазначити, що в аграрній економіці прибуток входить лише до вартості амортизації основних виробничих фондів. На основі цього формула 1.2. набуває наступного вигляду:

$$H_{\pi} = \frac{C_{\pi}}{A\Phi_{oc} + \Phi_{ob} + OP + Z_{on} + K} \times 100, \quad (1.3)$$

де H_{π} – норма прибутку (відсотків); C_{π} – сума прибутку; $A\Phi_{oc}$ – середньорічна вартість амортизації основних виробничих фондів; Φ_{ob} – середньорічна вартість оборотних фондів; OP – середньорічна вартість оплати праці; Z_{on} – розмір орендної плати за землю та K – плата за використання капіталу.*

*Примітка: доповнено автором на основі [39, с.403].

Слід зауважити, що показник приведеної маси прибутку, який розраховується як відношення валового прибутку на площу угідь, відіграє важливу роль в економічному аналізі діяльності аграрних формувань, оскільки дає змогу оцінити ефективність господарювання по відношенню до основного ресурсу аграрного виробництва – землі.

Загалом, для підприємця, а стосовно до наших умов – інвестора-підприємця, дійсний ефект – це підприємницький дохід, який створюється після відрахування з валового прибутку процента кредитору, а результативність функціонування капіталу виражається відношенням підприємницького доходу до авансованого капіталу, або до витрат виробництва в цілому [39, с.408].

Системний характер соціально-економічних процесів в сільському господарстві зумовлює тісний зв'язок між різними явищами і процесами, який впливає на формування показників діяльності аграрних формувань. Ступінь такого впливу можна дослідити з допомогою різного набору показників, найпростішими з яких є індекси. Вони є відносними величинами, що характеризують зміну рівня певного явища в просторі, часі чи порівняно із планом (нормою, стандартом). Найпоширенішими індексами є територіальні індекси, індекс динаміки, індекс планового завдання, індекс виконання плану.

Найповніше взаємозв'язки між окремими показниками відображають індекси, що мають агрегатну форму. Вони можуть використовуватися для аналізу інтегрованих показників, що складаються із кількісного та якісного елементів. Такі індекси відображають, яким чином зміна одного агрегатного індексу впливає на сукупне значення. Загальний вигляд такої форми подано у формулі 1.4:

$$I_Q = \frac{\sum x_1 y_1}{\sum x_0 y_0}, \quad (1.4)$$

де, x_1, x_0 – звітне та базисне значення кількісного показника; y_1, y_0 – звітне та базисне значення якісного показника.

Для оцінювання впливу на зміну значення індексу кількісного показника застосовується формула 1.5:

$$I_Q = \frac{\sum x_1 y_0}{\sum x_0 y_0}, \quad (1.5)$$

Для оцінювання впливу на зміну значення індексу якісного показника – формула 1.6:

$$I_Q = \frac{\sum x_1 y_1}{\sum x_1 y_0}, \quad (1.6)$$

Складність економічних явищ значно обмежує можливість застосування індексного методу для визначення взаємозв'язків між елементами господарських систем. Тому в умовах, коли передбачається оцінювання великої кількості взаємопов'язаних ознак, доцільно застосувати спеціальні методи та алгоритми багатовимірної статистики. Серед її методів найуживанішими є факторний та кластерний аналіз.

Факторний аналіз дає можливість встановити багатомірні зв'язки змінних величин за кількома ознаками. На основі парних кореляцій, отриманих у результаті кореляційного аналізу, одержують набір нових, укрупнених ознак – факторів. У результаті послідовної процедури отримують фактори другого, третього та інших рівнів. Факторний аналіз дає змогу подати отримані результати в узагальненому вигляді.

Кластерний аналіз є різновидом багатомірних статистичних методів, які використовуються з метою вибору інформації про об'єкт дослідження та їхні об'єднання в окремі групи, що характеризуються найбільшою схожістю і можуть застосовуватися у розрахунках. Набір усіх досліджуваних об'єктів розподіляється за підкласами, які називаються кластерами (англ. *cluster* – щітка, гроно) згустками, класами, скупченнями або таксонами [210, с.128]

Алгоритми кластерного аналізу дають змогу поділити сукупність об'єктів на однорідні за певним формальним критерієм подібності групи (кластери). Основною властивістю цих груп є те, що об'єкти, які належать одному кластеру, подібніші між собою, ніж об'єкти з різних кластерів. Таку класифікацію можна виконувати одночасно за досить великою кількістю ознак.

Завдання, передбачені дослідженням, допускають застосування методу Уорда як порівняно простого, і в той же час досить ефективного способу кластерного аналізу. Він належить до класу ієрархічних агломеративних методів, а його здійснення передбачає виконання наступних етапів робіт:

1. Виявлення і об'єднання двох найбільше схожих у матриці об'єктів на основі мінімального значення дисперсії всередині кластера при віднесенні до нього класифікованого об'єкта.

2. Об'єкти, що були об'єднані раніше, розглядаються як єдиний елемент з усередненими показниками.

3. Після цього до утвореного кластеру приєднується наступний найближчий за значенням параметрів елемент, і так продовжується до тих пір, доки всі елементи матриці не будуть віднесені до того чи іншого кластера.

Критерієм для вимірювання відмінності елементів вибірки найчастіше виступає Евклідова відстань, що характеризується як геометрична відстань в просторі з багатьма вимірами. Вона розраховується за формулою:

$$\text{відстань}(x, y) = \left\{ \sum_i (x_i - y_i)^2 \right\}^{\frac{1}{2}}, \quad (1.7)$$

де, x_i та y_i – значення ознак об'єктів дослідження [120].

Системний підхід до порушеної проблематики стверджує про наявність взаємозв'язку між соціально-економічними явищами і процесами. Такий

зв'язок має, зазвичай, причинно-наслідковий характер, що з допомогою умовних позначень можна відобразити як:

$$y = f(x), \quad (1.8)$$

де, x – факторна ознака; y – результативна ознака.

Схолостичний характер зв'язку, котрий характеризується взаємодією середніх значень факторної та результативної ознак, називаються кореляційно-регресійними. Такі зв'язки досліджуються з допомогою кореляційно-регресійного аналізу. Найважливішою характеристикою кореляційного зв'язку є лінія регресії, тобто, функція, котра пов'язує середні значення x та y . Кореляційно-регресійна модель взаємозв'язку являє собою рівняння регресії, яке у загальному вигляді записується наступним чином:

$$y_x = f(x) + \xi, \quad (1.9)$$

де, $f(x)$ – лінія регресії; ξ – залишкова компонента.

В залежності від тісноти і форми взаємозв'язку, графічним відображенням рівняння регресії буде пряма, парабола, гіпербола, або інша крива, що характеризуватиметься степеневим зв'язком.

Важливими елементами кореляційно-регресійного аналізу є встановлення розбіжності між фактичним і теоретичним значенням Y , значимості отриманих результатів, а також не випадковості зв'язку за допомогою середнього квадратичного відхилення, дисперсії, коефіцієнту апроксимації, лінійного і множинного коефіцієнта кореляції, коефіцієнта детермінації.

Важливою проблемою кореляційно-регресійного, а особливо кластерного аналізу, є різна розмірність аналітичної вибірки. Так, в процесі дослідження виробничо-господарської і фінансової діяльності аграрних формувань використовуються як кількісні, так і вагові чи вартісні показники, що ускладнює розрахунки й допускає спотворення результатів.

Для отримання інтегральної оцінки розвитку аграрного сектору всі статистичні показники, що характеризують розвиток рослинництва, тваринництва і промисловості по переробці сільськогосподарської продукції,

необхідно привести до безрозмірних показників Z_i з множиною значень на відрізку $[0; 1]$, які зручно розраховувати за формулою:

$$Z_{ij} = \frac{X_{ij} - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}} \times 10, \quad (1.10)$$

де x_i – початкове значення показника i ; $X_{\max}$ та $X_{\min}$ - відповідно найбільше і найменше значення початкового показника [173, с.63]

Загалом, методологічний та методичний апарат дослідження організаційно-економічних аспектів розвитку аграрних формувань в умовах ринку є дуже різноплановим і різноманітним. Він дає змогу визначати наукові принципи й підходи стосовно дослідження і застосовувати метод пізнання, що найповніше підходить до наявних умов. Важливо, проте, забезпечити цілісність й коректність досліджень та розрахунків, оскільки від них, в значній мірі, залежать повнота, глибина і прикладне значення отриманих наукових результатів.

Важливо, проте, забезпечити цілісність й коректність досліджень та розрахунків, оскільки від них, в значній мірі, залежать повнота, глибина і прикладне значення отриманих наукових результатів. Таким чином, зростання ефективності виробництва в аграрних підприємствах має характеризуватися оптимальною побудовою внутрішньогосподарських відносин, які впливають із самої сутності приватної форми власності. Тобто, багатоукладність господарських систем в АПК привертає особливу увагу до застосування приватної форми власності та різних форм її кооперації та інтеграції.

1.3. Трансформація аграрного сектору України в контексті інституційних змін на постсоціалістичному просторі

Зміна суспільно-політичної ситуації наприкінці 80-х років ХХ століття зумовила суттєві економічні трансформації в країнах центральної та східної Європи. Так, із зменшенням впливу і подальшим розпадом СРСР країни

постсоціалістичного простору отримали можливість самостійно проводити власну економічну політику відповідно до соціально-культурних умов та історичних особливостей. Вони обрали шлях ринкових перетворень, які торкнулися й аграрної сфери. Проте, зважаючи на сьогоденний стан галузі в цих країнах, не усі реформи виявилися вдалими.

В історичному плані 1989 рік започаткував у Центральній та Східній Європі третю в цьому столітті велику трансформацію аграрних відносин і господарських структур. Аграрні відносини, які в довоєнні та післявоєнні роки здійснювалися на основі колективізації та усуспільнення, тепер були пов'язані з кардинальними змінами у відносинах власності – роздержавленням, реприватизацією і приватизацією.

Реформування аграрного сектору України розпочалося із здобуттям незалежності в 1991 році. Так само як і в інших східноєвропейських країнах, трансформаційні процеси в найбільшій мірі торкнулися відносин власності й господарювання. Було створено нові умови для формування і розвитку продовольчих ринків, забезпечення продовольчої безпеки та соціально-економічного розвитку галузі. Необхідно зазначити, що ніякого загального алгоритму аграрного реформування країни Центральної та Східної Європи не мали. Вони характеризувалися різним ступенем розвитку відносин власності та господарювання, формами земельних відносин і т.д., що засвідчує відмінність стартових умов у цих країнах.

Зокрема, Польща та Югославія, на відміну від інших країн регіону, в більшій мірі застосовували приватну форму власності на землю і мали, навіть, окремі інституції земельного ринку. Угорщина до реформ була досить розвинутою країною з точки зору агропродовольчого виробництва, про що свідчить гнучка система інтеграційних зв'язків у галузі. Для НДР характерним було аграрне виробництво із високим ступенем концентрації та спеціалізації із середнім розміром підприємств рівним 4,9 тисячі га, на відміну від ФРН, де аналогічний показник складав 19 га. Сільське господарство Румунії не характеризувалося високими виробничими показниками. Можна зазначити, що

в названих постсоціалістичних країнах існувало схоже усвідомлення суті реформ, що полягало не просто у вдосконаленні існуючої командно-адміністративної системи, а у докорінній зміні суспільних економічних відносин за рахунок впровадження елементів вільного підприємництва, економічної свободи і ринкової економіки, що покликані підвищити рівень мотивації суб'єктів господарювання на основі приватної форми власності. В основу реформаторської ідеології вони поклали посилення мотивації виробників за рахунок приватного інтересу.

Слід зазначити також, що різною була й тривалість періоду функціонування колективних господарств – від більш як 40 років у країнах Центральної Європи, Прибалтики, на частині території Білорусії й України до 60-70 років у Росії, а також на основній частині Білорусії та України. До того ж, у Хорватії, Словенії, Білорусії, Словаччині й Україні аграрні перетворення були тісно пов'язані зі створенням самостійної держави. В Східній Німеччині приватизація в сільському господарстві була зумовлена входженням колишньої НДР до ФРН і до Європейського Союзу [233, с.136].

У передреформений період агропромисловий комплекс країн Центральної та Східної Європи відігравав досить значну роль в їхній економіці. Проте, така ситуація була зумовлена, насамперед, досить вагомою підтримкою у вигляді державних субсидій та соціалістичною ідеологією, яка передбачала низькі ціни на продовольство при низькому рівні заробітної плати населення. Тому й споживання харчових продуктів також дотувалося. Усі країни регіону, окрім Польщі й Словенії, в яких збереглося дрібнотоварне селянське господарство, мали „соціалістичну” структуру сільського господарства, в якій переважали колективні та державні великі сільськогосподарські підприємства. Основна частина аграрної продукції закуповувалася і розподілялася державою. Переробна промисловість, як і підприємства I та III сфер АПК, перебували у державній власності. Відповідно усі процеси, пов'язані із виробництвом, розподілом і, навіть, споживанням агропродовольчої продукції, підпорядковувалися державному апарату.

Важливим елементом соціалістичного аграрного виробництва була наявність Ради економічної допомоги, яка зумовлювала існування специфічної системи розподілу праці і обміну продовольством на основі неіснуючих цін. Агропромисловий сектор більшості країн Центральної та Східної Європи був орієнтований на ємкий продовольчий ринок СРСР. Так, постачання в країни соціалістичного табору станом на 1989 рік складало 80 % агропродовольчого експорту Болгарії, 46 % Румунії, 36 % Чехословаччини, 28 % - Угорщини. Початок макроекономічних реформ, зумовлений суспільно-політичними причинами, призвів до різкої зміни становища агропродовольчого сектору, що також зумовило необхідність його реформування відповідно до нових умов [233, с.137].

Слід також зазначити, що на протязі 20-30-ти років перед розпадом Радянського Союзу, показники ефективності агропродовольчого виробництва різко знижувалися. За 1970 – 1990 рр. відставання від США за продуктивністю праці в сільському господарстві виросло з чотирьох до десяти разів. До 1990 року затрати праці на виробництво, наприклад, 1 ц продовольчої пшениці були вищі, ніж в США, в 4,3 рази, молока – в 11 разів, яловичини – в 17 разів, свинини – в 22 рази [81, с. 42].

Загалом, передумови аграрних реформ на постсоціалістичному просторі були занадто політизованими, а їхньою головною метою було проведення приватизації й формування фермерських сімейних господарств. Як показав час, бажані результати були отримані далеко не всюди, зважаючи на відсутність достатнього рівня наукової обґрунтованості. Слід зауважити, що в розвинених країнах, господарства сімейного типу утворилися в результаті поступового розвитку в умовах ринкової економіки та протекціонізму з боку держави.

Не було взято до уваги й те, що в розвинених країнах Європи сімейні господарства стали результатом гармонійного поєднання тривалого державного протекціонізму і природної еволюції в умовах вільного ринку. Натомість, в більшості постсоціалістичних країн за соціалізму було знищено сільські традиції й клас самостійних селян. Тому істотні перетворення в сільському

господарстві після 1989 р. викликали в селян певні побоювання не тільки щодо їхніх результатів, але й щодо способів впровадження.

Відповідно до стартових умов, зміна системи власності показала не тільки її переваги, але й наявність значних проблем в суспільно-економічних відносинах. Тому, майже в усіх країнах постсоціалістичного табору новітні аграрні реформи асоціювалися зі зниженням виробничо-господарських показників агропродовольчого виробництва. Трансформаційні процеси паралельно із посиленням ролі дрібнотоварного виробництва супроводжувалися підвищенням рівня натуралізації продовольчих ринків і зростанням (за винятком Болгарії і Румунії) рівня безробіття серед селян в умовах низьких потенційних можливостей зайнятості у несільськогосподарських секторах економіки. Окрім того, в більшості країн реформи не мали міцного ідейного фундаменту. Окремі ініціатори реформ до кінця не розуміли усієї відповідальності вчинених дій.

Основною метою реформування сільськогосподарських виробничих відносин у постсоціалістичних країнах було формування інституційного середовища, що мало би чітке ринкове спрямування відповідно до загальнодержавної ситуації. У зв'язку з цим вирішувалися три основних завдання:

- трансформування галузі із посиленням ролі приватної власності на землю і реструктуризацією аграрних підприємств;
- формування повноцінного інфраструктурного середовища галузі, роздержавлення і створення вільних ринків;
- здійснення ефективної аграрної політики.

Реформування аграрного сектору України було невід'ємною складовою переходу економіки країни до ринкових відносин. Відповідно до цього, прийняття законів України „Про підприємництво” (1991 р.) [5], „Про підприємства в Україні” (1991 р.) [10], „Про власність” (1991 р.) [7], „Про селянське (фермерське) господарство” (1992 р.) [11] забезпечило правове поле для трансформацій відносин власності й господарювання. Зазначені акти

містили норми, що забезпечили створення приватної власності як макро-, так мікроекономічної категорії, визначили умови здійснення підприємницької діяльності й функціонування підприємств, створили основу для вноормування приватизаційних і орендних відносин.

Початком реформ у сільському господарстві України вважають 18.12.1990 р., коли Верховна Рада України прийняла постанову „Про земельну реформу” [27], відповідно до якої всі землі України з 1991 року були оголошені об’єктом земельної реформи. Завданням цієї реформи було визначено перерозподіл земель з одночасною їхньою передачею у приватну і колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання й охорони земель [143, с.38].

Трансформація аграрного сектору в Україні відбувалася протягом чотирьох основних етапів аграрної реформи. Перший етап (1991 – 1993 рр.) був переломним, оскільки становлення законодавчої бази, орієнтованої на ринок, відбувалося в умовах адміністративного регулювання земельних відносин. Саме в цей період приймалося рішення про мету і методи проведення реформи. Тоді ж було започатковано формування конкурентного середовища у земельних відносинах, що проявлялася у рівності усіх форм власності, обґрунтовувала процедурну сторону землекористування на предмет передачі сільськогосподарських угідь у приватну власність задля особистого господарювання. Паралельно відбулося відновлення фермерства, лібералізація торгівлі, які, на фоні збереження жорсткого державного управління не відігравали важливої ролі.

Другий етап (1994-1996 рр.) був започаткований Указами Президента України щодо активізації земельної реформи, паювання земель, переданих у власність колективним сільськогосподарським підприємствам (далі КСП). Він характеризувався прискореними темпами роздержавлення та паювання сільськогосподарських угідь, суть яких полягала у визначенні і виділенні

розміру частки кожного працівника агроформування у загальному земельному масиві колективного господарства. У результаті землі колишніх колгоспів, радгоспів, міжгосподарських підприємств перейшли у власність їхніх працівників і пенсіонерів з їх числа [39, с.34].

Прийнята в цей період Конституція України закріпила право власності на землю (яке набувається і реалізується громадянами, юридичними особами й державою) і рівність усіх форм власності перед Законом. Проте, в цей період колективна власність КСП так і не стала колективною трудовою власністю. Паралельно із земельною реформою та реформою власності було розпочато пошук ринкових засад державної регуляторної аграрної політики з метою зменшення номенклатури й обсягів державного замовлення.

Третій етап (1997-1999 рр.) відзначився нормативним врегулюванням засад оренди земельних ділянок. Зокрема, було встановлено принципи положення щодо оренди землі, її документального супроводу, а також надано право передавати спільні землі в оренду. Поряд з цим, застосовувалися міри, що сприяли формуванню системи захисту прав орендарів та землевласників відповідно до принципів ринкової економіки та соціально-економічної політики держави. Характер вчинених дій на той час не дозволив селянам реалізувати право власності на землю в повному обсязі. Економічне становище сільського господарства в цей період погіршилося зі стану системної кризи, що була характерна не тільки для сільського господарства, до, практично, депресивного стану.

Незавершеність реформ АПК, їхня фрагментарність, відсутність радикальних структурних перетворень, погіршення фінансово-господарського становища галузі й інші негативні явища пов'язувалися з непристосованістю до ринкових умов функціонування основної ланки сільськогосподарського виробництва – колективних сільськогосподарських підприємств. Так, з 12,6 тис. сільськогосподарських підприємств суспільного сектору 11,6 тис., або 92%, були колективними підприємствами, їм належало 2/3 сільськогосподарських угідь, а частка виробленої ними продукції у 1999 р. сягала лише 40% валової

продукції. За даними Держкомстату, цього ж року КСП зазнали збитків у сумі 3278,5 млн. грн., або 365 тис. грн. у розрахунку на одне господарство. Із збитками завершили рік 85,6% колективних підприємств. Рівень їх рентабельності становив мінус 23% [39, с.42].

Четвертий етап реформи (грудень 1999 р. – донині) розпочався із прийняттям Указу Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (3.12.1999 р.) [14], який став основою для трансформування колективних господарств у формування ринкового типу. Протягом 2000 р. було розроблено більше ніж 30 нормативно-правових актів, серед яких – проект Земельного кодексу, на основі якого пізніше було прийнято новий Земельний кодекс. Також прийнято законопроекти про угоди щодо земельної частки (паю), іпотеки, сплати фіксованого податку новоствореними приватними формуваннями, списання заборгованості зі сплати податків і зборів, соціального страхування та пенсійного забезпечення селян, що здають в оренду земельні частки (паї) і майно, а також зайнятих в особистих підсобних господарствах. Введено деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств, про формування і функціонування аграрного ринку та ін.

У результаті реформ, за даними Держкомстату України, станом на 1.01.2009 р. реформовано 11,9 тис. недержавних сільськогосподарських підприємств, на базі яких створено 32,6 тис. нових господарських формувань ринкового спрямування, у тому числі: 7,6 тис. товариств з обмеженою відповідальністю, 5,3 тис. приватних (приватно-орендних) підприємств, 0,7 тис. акціонерних товариств, 1,2 тис. сільськогосподарських кооперативів, 11,4 тис. фермерських господарств і 6,4 тис. інших суб'єктів господарювання [212]. Проте, процес трансформації власності не було завершено. До негативних наслідків цієї реорганізації необхідно віднести появу капіталу з невизначеною формою власності, зокрема, це стосується багаторічних насаджень, лісосмуг,

інших об'єктів, які неможливо виділити власникам у природі без ушкодження невитребуваних об'єктів тощо [39, с. 44].

Як бачимо, трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України відбувалися поступово. Вони вдосконалювалися та еволюціонували відповідно до набуття реформаторського досвіду, формування соціально-економічних і культурних ринкових традицій у суспільстві. Проте, складається думка, що структурні зміни не були системними за своєю суттю, а носили швидше епізодичний характер. Такий хід реформ на пострадянському просторі був характерний практично для усіх бувших республік. Ініціатори реформ не завжди могли передбачити результати своїх заходів. Вони, в більшості випадків, адаптовували іноземний досвід до національних умов, проте, жодна із країн постсоціалістичного простору не отримала позитивні результати реформ власності й господарювання відразу.

Без сумніву, що в процесі обґрунтування реформ всебічно оцінювався і зважувався досвід країн, які вирішували аналогічні проблеми. В цьому плані найближчі для нас країни – це колишні республіки СРСР, зокрема Росія, Литва та Вірменія, трансформаційні процеси в яких проходили зовсім по-різному.

Так, економічна реформа в Росії, що розгорнулася на початку 1990-х років, передбачала конструктивні перетворення в аграрному секторі країни. Вона включала в себе проведення земельної реформи, реорганізацію колгоспів і радгоспів, які були домінуючою формою соціалістичного господарювання в аграрній сфері, розвиток фермерського господарства. Аналогічно із Україною, в Росії, в першу чергу, було закріплено право на приватну власність на землю, яке, проте, до цього часу обмежується мораторієм на продаж земель сільськогосподарського призначення. Реструктуризація діючих колгоспів та державних сільськогосподарських підприємств розпочалася в цій країні наприкінці 1991 року. Відповідно до постанов уряду, спрямованих на реалізацію права вільного підприємництва, було здійснено розпаювання майнових і земельних часток. У результаті цього кожен селянин отримав право виходу з господарства із своїм майном і наділом, проте, за трудовими

колективами залишалося право зберігати попередню форму господарювання [196, с.7].

Реорганізація колгоспів в Росії практично закінчилася до 1994 року, коли 66 % колективних господарств змінили свій організаційно-правовий статус, а 34 % скористалися правом зберегти попередню форму господарювання. На базі реорганізованих господарств було створено 0,3 тис. акціонерних товариств відкритого типу, 11,5 тис. товариств усіх видів, 1,9 сільськогосподарських кооперативів, 0,4 тис. підсобних господарств, підприємств і організацій, 0,9 тис. асоціацій селянських господарств, 81, 6 тис. фермерських господарств, 2,3 тис. інших формувань. За формами власності сільськогосподарські підприємства розподілилися наступним чином: державна – 26,6 %, муніципальна – 1,5 %, приватна – 66,8 %, змішана – 5,1 % [116, с. 48].

Як бачимо, в основі російської аграрної реформи стоїть реструктуризація колективних підприємств і трансформація відносин власності на землю, які все ще не отримали свого логічного завершення: подрібнені селянські господарства не забезпечують високої ефективності господарювання, а ринок землі досі не сформований. Стосовно показників виробничо-господарської діяльності, то, незважаючи на певне зростання та стабілізацію показників, дореформеного рівня виробництва сільськогосподарськими підприємствами Росії все ще не досягнуто.

Відновлення незалежності Литви зумовило необхідність реорганізації надмірно централізованої економіки в напрямку формування ринкових відносин у сільському господарстві. Відповідно до цього, в 1991 р. було розпочато аграрну реформу, а в 1991-1993 рр. остаточно здійснено приватизацію власності колгоспів і радгоспів [193, с.79].

Як наслідок, в сільському господарстві Литви відбулися значні зміни, що підтверджують основні тенденції його розвитку: якщо в 1991 р. приватні особи обробляли всього лише близько 10% землі, а в 1998 р. - 60%, то в 2008 р. - близько 90% усіх сільськогосподарських угідь. Це означає, що основою сільського господарства є приватне сімейне господарство. Таке становище

аграрної політики базується на ст. 47 Конституції Литовської Республіки, яка затверджує лише приватну і державну власність на землю.

Земельні та майнові питання в країні було вирішено за рахунок відновлення діяльності сімейних господарств, задля чого селянам було повернуто землю. Проте, це призвело до проблем іншого характеру, згідно з якими далеко не всі фермери отримали необхідні засоби виробництва (приміщення, машини та ін.) і найголовніше – більшість фермерів досі не мають навичок господарювання, необхідної кваліфікації й досвіду роботи в нових ринкових умовах.

У результаті реформ в Литві сформувалися такі типи господарств (виробників сільськогосподарської продукції) [193, с.83]:

– фермерські господарства з повною зайнятістю (тільки невелика їхня частина використовує найману робочу силу). Більшість цих господарств володіють 15-200 га землі, мають досить вузьку спеціалізацію, займаються вирощуванням зернових, овочів, цукрових буряків, виробляють молоко, свинину, яловичину. Статистичні дані показують, що вже в 1991 р. у країні налічувалося приблизно 2,3 тис. фермерів і до 2004 р. кількість збільшилася до 273,6 тис, в користуванні яких перебувало 42,7% усіх сільськогосподарських угідь. Середній розмір зареєстрованої ферми приблизно 6 га. У 2004 р. середня площа фермерського господарства становила 9,9 га.

– фермерські господарства, що використовують найману робочу силу. Це великі господарства, які належать одному фермеру, вони сформувалися шляхом скуповування і довгострокової оренди земельних ділянок. Величина цих господарств залежно від спеціалізації знаходиться в межах від 200 до 1000 га. Це господарства, які ефективно працюють (здебільшого вони є вузькоспеціалізованими);

– господарства з обмеженою відповідальністю (сільськогосподарські й акціонерні товариства). Це досить великі господарства, що мають до 1500-2000 га (у середньому 300 га) землі. Вони обробляють близько 12% усіх земельних угідь країни. У господарствах існує непогана виробнича і соціальна

інфраструктура, вони виробляють конкурентну продукцію (зерно, молоко, яловичину, птицю та ін.). Ці товариства утворилися в результаті приватизації колгоспів і радгоспів, їх кількість постійно зменшується. Останнім часом більшу частину таких товариств скуповують великі промислові підприємства – господарства власників присадибних ділянок.

Приблизно 90% родин, які мешкають у сільській місцевості, мають невеликі наділи землі. Вони обробляють 2-3 га землі (іноді до 10-15 га). Головна мета – забезпечити себе основними продуктами харчування. Проте, на їхню частку припадає і до 20% загальної товарної продукції. Таких сімейних господарств у Литві налічується близько 230 тис. од., а їхня середня площа близько 5 га. Вони обробляють у середньому 43% усієї земельної площі, але не всі можуть успішно господарювати, оскільки результати їхньої діяльності великою мірою залежать від кон'юнктури ринку. Тому економічні інтереси виробників сільгосппродукції диктують їм необхідність кооперуватися, щоб стати конкурентоспроможними суб'єктами ринку.

З економічної точки зору такі дрібні ферми є неперспективними, але їхня роль дуже важлива в соціальному відношенні. Власники, що мають 2-3 га землі, але не мають можливості самостійно обробляти свої ділянки, об'єдналися в товариство і користуються перевагами великого господарства, застосовуючи сівозміну, а також ефективно використовуючи техніку. Вони мають можливість збільшити земельні площі (купаючи або орендуючи вільні ділянки у держави чи в інших землевласників). Інтеграційні процеси в Литві ґрунтуються на історичних традиціях, сформованих у міжвоєнний період (1918-1940 рр.), проте після відновлення незалежності в повному обсязі відтворити діяльність кооперативів не вдалося [193, с.87].

Вірменія, яка має найбільш вдалий досвід аграрних реформ серед Кавказьких країн, розпочала їх в 1991 році, коли було прийнято закон про приватну власність на землю і приватизацію усього агропромислового комплексу. Після цього 280 колгоспів і 513 радгоспів було ліквідовано, а землю, тварини та сільськогосподарські машини розподілено між сільськими

жителами. Уже в 1992 році в країні налічувалося більше, ніж 200 тис. селянських господарств, яким було виділено 250 тис. га сільськогосподарських угідь. До 2005 року їхня частка в структурі господарювання постійно зростала і у 2004 році перевищила 90 %. Аграрна реформа у Вірменії зумовила майже двократне збільшення кількості людей зайнятих у сільському господарстві. Це дало змогу пом'якшити проблему безробіття і уникнути значних продовольчих криз. Проте, подрібнення аграрних формувань погіршили їхні умови господарювання, що, в першу чергу, відбилося на рівні товарності та ефективності виробництва. Часткове збільшення економічних показників у цій країні відбулося за рахунок екстенсивних чинників.

Дещо інший характер, зумовлений історичними особливостями, мали реформи в країнах Центральної Європи. Так, у Польщі реструктуризації й приватизації підлягало 4,5 млн. га землі, що належали державним аграрним підприємствам (польською – ППГР), які, крім сільськогосподарських виробничих функцій, забезпечували виконання важливих соціальних проектів. Початком реформ у 1989 р. були перехід до вільних цін на сільськогосподарську продукцію і запровадження з 1990 р. засад ринкової економіки, які наочно продемонстрували всі організаційні, економічні й соціальні недоліки держгоспів. Це спричинило погіршення фінансової ситуації в цих господарствах, оскільки вони не спроможні належним чином пристосуватися до нових умов господарювання [106, с. 80].

На першому етапі реформ була здійснена спроба ліквідації державних господарств шляхом розпродажу їх майна приватним особам, проте до кінця 1991 р. усього 72 ППГР були готові до ліквідації з економічних причин [106, с. 81]. Певні зрушення в напрямку трансформації господарських відносин відбулися в результаті прийняття Закону Сейму „Про управління аграрним майном Державного казначейства” (19.11.1991 р.), а також створення з 1 січня 1992 р. Агенції аграрного майна Державного казначейства (ААМДК), на яку було покладено функцію управління усім державним майном сільськогосподарських підприємств та сприяння його приватизації й оренді зі сторони

приватних осіб. Пізніше (з 1994 р.) агенція почала забезпечувати вплив на формування територіальної структури аграрних господарств, а також підпорядковувати собі державні землі, забезпечуючи їхнє поліпшення і благоустрій. У результаті трансформаційні процеси в Польщі охопили два основних напрямки:

- реструктуризацію та вдосконалення управління державних підприємств шляхом адаптації їх до умов ринкового середовища;
- забезпечення приватизації державних підприємств.

До кінця 1996 р. до ААМДК було прийнято землі 1666 ліквідованих ППГР, у результаті чого загальна площа земельних ресурсів, переданих ААМДК, склала 4506 тис. га (з них 3800 тис. га – це сільськогосподарські землі, 328 тис. га – землі під водою (озера і ставки) та 146 тис. га – ліси). Оптимальним варіантом пошуку ефективного власника для землеволодінь колишніх держгоспів став пошук більш ефективних господарів із подальшою умовно безкоштовною передачею прав власності, а також входженням таких земель у структуру товариств ААМДК.

Проте, до кінця 1996 р. ААМДК було продано лише 432 тис. га земель колишніх держгоспів. Невеликий попит на землю ППГР зумовлений дефіцитом капіталу, низькою оплатою сільськогосподарської праці й сільськогосподарської продукції, а також високою концентрацією земель у воєводствах з відносно міцними індивідуальними господарствами.

Набагато ефективнішим способом використання державних земель стала їхня оренда. До кінця 1996 р. було укладено 171 тис. угод на оренду 3433 тис. га землі (або 76,2% прийнятих земель), з яких 3139 тис. га – землі колишніх ППГР. Середній строк оренди земель склав близько 12 років. Орендарі ділянок площею понад 100 га зобов'язалися до викупу рухомого майна вносити за використання землі таку орендну плату за 1 га, що в середньому дорівнює вартості 1,6 ц пшениці [106, с. 82].

На основі бувших державних аграрних підприємств Польщі, які володіли хорошими умовами для повноцінного розвитку, мали цілісну та міцну

матеріально-технічну та виробничу базу, було засновано близько 143 одноосібних товариства при Агенції аграрного майна Державного казначейства.

В результаті реорганізація державної складової аграрного сектора в Польщі не зумовили значних змін у галузі. В умовах продажу (а особливо – оренди) державних земель площею до 100 га майже 215 тис. індивідуальних землевласників збільшили площі своїх господарств у середньому до 4 га. Решта проданих чи орендованих земель (площею понад 100 га) стала базою для організації 5,7 тис. господарств фізичних і юридичних осіб (і в тому числі – господарських товариств ААМДК), їхня середня земельна площа склала 480 га, хоча середня площа реформованих ППГР сягала 2200 га. Це дозволило зберегти робочі місця приблизно для 100 тис. селян, тобто, для чверті працюючих у ППГР за станом на 1989 р. Проте, реформування держгоспів призвело до того, що майже 260 тис. чол. втратили роботу. Основна маса безробітних на селі була сконцентрована переважно в північних і західних регіонах держави [106, 82].

Як бачимо, основні процеси трансформаційного періоду в країнах Центральної та Східної Європи стосувалися земельних відносин. Вони спрямовувалися на денационалізацію землі й пошук ефективного власника, що відбувалося паралельно з розвитком приватних форм господарювання в аграрному секторі економіки. Майже в усіх постсоціалістичних країнах ці процеси здійснювалися на основі приватизації землі і супроводжувалися компенсацією за вилучену в минулому земельну власність (реституцією) [233, с.138].

За допомогою механізмів реституції вирішувався ряд взаємозв'язаних завдань щодо підтвердження права членів кооперативів на користування землею, а також повернення земель і майна колишнім власникам. Застосовувалося кілька методів реституції. Перший з них передбачав повернення колишнім власникам та їхнім нащадкам землі, будівель і споруд у натурі. При цьому допускалася заміна колишньої земельної ділянки на якусь іншу, розміщену в тому самому районі або в місці нового проживання колишнього власника. Другий допускав можливість ваучерної компенсації

власності. Третій застосовувався там, де власність на землю офіційно не передавалася державі, а колишньому власникові необхідно було лише довести своє право на земельну ділянку хоча б за допомогою свідків. Метод фізичного повернення власності обрали Чехія, Словенія, Болгарія та колишня НДР. Ваучерний варіант застосувала Угорщина. Відновлення власності, яка так і не стала державною, було поширено в Болгарії. У Румунії повернення землі колишнім власникам обмежувалося 10 га угідь, причому у власність поверталися саме колишні володіння, а якщо це було неможливо, пропонувалися ділянки такої ж якості й величини в іншому місці.

Реституція землі виявила, що основна маса колишніх землевласників або їхніх спадкоємців на мала наміру здійснювати агропродовольче виробництво. Зокрема, в Естонії, зважаючи на економічну недоцільність аграрного виробництва, більше чверті колишніх власників вирішили відмовитися від права на отримання раніше вилученої землі у власне користування. В Угорщині, відповідно до реформ, сформувалося близько 1,5 млн. власників на наділах із приблизною площею від 2 га до 4 га. Проте, значна їх кількість відмовилася від ведення господарської діяльності на них.

У Польщі реформування відносин власності не набрали реституційного і реприватизаційного характеру, оскільки мали відношення лише до державних підприємств, відрізнялися у різних воєводствах, і, у загальному обсязі сягали близько 20% від усього агропродовольчого виробництва країни. У колишніх Югославських республіках державний сектор також охоплював досить незначну частку у агропродовольчому виробництві. Інші ж країни були змушені вдатися до пайового розподілу землі серед членів колективних господарств. В табл. 1.3 узагальнено відмінності проведення розподілу землі в країнах Центральної й Східної Європи.

Дослідження трансформаційних процесів у постсоціалістичних країнах дало змогу порівняти хід та умови проведення аграрних реформ в цих країнах із перетвореннями в даній галузі, що відбувалася на теренах України.

Таблиця 1.3

**Правові основи приватизації сільськогосподарських земель в окремих
постсоціалістичних країнах**

Країна	Тривалість домінування колективної землевласності	Земельна реформа співпала зі здобуттям незалежності	Реституція в попередніх розмірах	Паювання серед членів колективу
Албанія	1945-91	Ні	Ні	Так
Білорусь	1928-91**	Так	Ні	Так, земельне паювання
Болгарія	1946-91	Ні	Так	Ні, оренда і право користування
Чехія	1948-89	Ні	Так	Ні, оренда і продаж
Угорщина	1948-90	Ні	Ні, були використані ваучери	Так, на основі ваучерів
Східні землі ФРН	1948-90	Ні	Так	Ні, оренда
Естонія	1945-91	Так	Так	Ні, оренда
Казахстан	1928-91	Так	Ні	Так, земельне паювання
Латвія	1945-91	Так	Ні	Так, разом з орендою
Литва	1945-91	Так	Ні	Ні, оренда і продаж
Росія	1928-91	Так	Ні	Так, земельне паювання
Румунія	1948-91	Ні	Так	Так, разом з орендою
Словенія	1948-91	Так	Так	Ні, оренда
Україна	1928-91**	Так	Ні	Так, земельне паювання

** - на значній частині території країни колективізація розпочалася після 1945 р.

*Примітка: узагальнено автором на основі [29, с. 91]

Як бачимо, основні відмінності, стосувалися методів проведення денационалізації та передачі земель у приватну власність і зумовлювалися переважно стартовими умовами країн до початку реформ, а також певними культурними та соціально-економічними особливостями. Удосконалення системи власності та покращення економічних показників господарювання аграрних формувань на визначеній території відбулися за рахунок структурної

перебудови сектору, приватизації землі й реорганізації сільськогосподарських виробничих одиниць; створення нової ринкової інфраструктури сектору; лібералізації ринків; розроблення адекватної державної агропродовольчої політики.

Оцінюючи ефективність аграрних реформ на проміжному етапі (1997 р.), Світовий банк брав до уваги такі параметри як лібералізацію ринку, стан земельної реформи й приватизації, розвиток сільськогосподарського кредитування й ринкових інституцій. Порівняння названих параметрів у країнах Центральної й Східної Європи показало, що найкращі результати реформ було досягнуто в Угорщині, Словенії та Чехії. Серед пострадянських країн найбільшими успіхами характеризувалися реформи в прибалтійських країнах, найгірший стан спостерігався в країнах Середньої Азії та Білорусі [29, с.51].

Порівняння структурної реформи в Україні з реформами інших країн показало, що трансформаційна модель в Україні мала певні спільні риси з моделями перетворень у Чехії, Словаччині, Угорщині й Росії, а також у східних землях Німеччини. Вона передбачала створення нових виробничих структур колективного господарювання, заснованих на приватній власності.

Отже, в контексті трансформації аграрного сектору країн Центральної та Східної Європи українські реформи відбувалися в схожому напрямку. Вони спрямовувалися на приватизацію земель і створення багатоукладної системи господарювання. Окремі відмінності, що спостерігалися між цими країнами стосувалися методів проведення денаціоналізації та передачі земель у приватну власність і зумовлювалися переважно стартовими умовами країн до початку реформ, а також певними культурними та соціально-економічними особливостями. Проведені перетворення сприяли удосконаленню системи власності та покращенню економічних показників господарювання аграрних формувань. Проте, в Україні, поряд з рядом інших країн, трансформаційні процеси не мають завершеного характеру, зважаючи на дію мораторію щодо формування вільного ринку землі.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Дослідження показали, що основною категорією аграрної реформи України є власність, яка являється сукупністю відносин між людьми. Вони виникають в процесі привласнення засобів виробництва та результатів праці й реалізуються внаслідок володіння, розпорядження і користування ними. Існування власності є обов'язковою умовою існування ринку. Забезпечуючи майнові відносини між ринковими суб'єктами, власність також відіграє значну мотиваційну роль, оскільки бажання володіти більшими ресурсами й отримувати вагомішу частку у розподілі результатів праці є досить сильним мотиватором до підвищення продуктивності праці.

2. Встановлено, що, зважаючи на специфіку земельних відносин, зумовлену нетоварним характером угідь, розвиток існуючих форм господарювання суттєво обмежується. Так, зміни параметрів земельних ресурсів в аграрних формуваннях на даний момент можуть відбуватися виключно за рахунок використання оренди. Оренда землі допомагає вирішувати проблему невідповідності між землеволодінням і землекористуванням. Вона сприяє руху землі до ефективного власника, який може раціонально її використовувати без зміни своєї приналежності. Власність, заснована на оренді, має обмеження, які наділяють її ризиками втрати майна, результатів діяльності тощо. Тому використання оренди як допоміжного інструменту відносин власності й господарювання є ефективним. Натомість відведення їй ролі основного регулятора земельних відносин містить значні ризики як для окремих господарських структур, так і для всієї системи аграрного виробництва.

3. В процесі досліджень основний науковий інтерес спрямовувався на структурні трансформації аграрного сектору економіки України, направлені на створення господарських формувань ринкового типу і розвиток ринкових інституцій. Основні завдання дослідження, що впливають із предмету,

передбачають оцінювання механізму реформування, встановлення його основних параметрів, а також визначення методів оптимізації роботи утворених суб'єктів господарювання та інституцій, які забезпечують їхнє функціонування.

4. Специфіка дослідження організаційно-правових засад формування господарських структур ринкового типу в аграрному секторі економіки визначає характер методології, відповідно до якого значний акцент в дослідженнях робиться на інституційній складовій: відносинах власності, формах господарювання, продовольчих ринках тощо. Відповідно, основною точкою зору, яка визначатиме подальші дослідження, повинна стати теорія інституціоналізму, що передбачає поєднання економічних, соціокультурних, політичних та інших складових. Особливості аграрних досліджень вимагають використання міждисциплінарного підходу на основі врахування впливу природних, технічних, соціально-економічних і психологічних факторів. Значення інституціоналізму як теоретичної та методологічної основи дослідження трансформаційних процесів в аграрному секторі зумовлюється важливою роллю й місцем інститутів у плані здійснення реформ і забезпечення ефективного функціонування аграрних підприємств у пореформений період. Найважливішими серед них є інститут власності, інститут підприємництва, інститут ринку. На їхній основі формуються відносини щодо утворення господарських структур, надання їм необхідних параметрів та забезпечення розвитку.

5. Економічну результативність діяльності підприємств різних організаційно-правових форм доцільно визначати на основі оцінювання ефективності власника, що ґрунтується на відображенні показників господарювання агроформувань в умовах тісного взаємозв'язку між існуючими організаційними формами підприємств і органами влади. В таких умовах найефективнішою формою власності виступає та, яка створює умови для ефективної господарської діяльності незалежно від її характеру. Тому об'єктом оцінювання ефективності власності повинна бути не форма володіння нею, а, в першу чергу, спосіб управління й використання.

б. Так само як і в інших східноєвропейських країнах, трансформаційні процеси в Україні найбільше торкнулися відносин власності й господарювання, на основі чого було створено нові умови для формування і розвитку продовольчих ринків, забезпечення продовольчої безпеки та соціально-економічного розвитку галузі. Процес трансформації мав спільні риси практично для усіх постсоціалістичних держав, де він характеризувався різким спадом виробництва сільськогосподарської продукції, подрібненням господарств і зниженням товарності виробництва продовольчої продукції з одночасним збільшенням в країнах чисельності безробітних. Окремі відмінності, що спостерігалися між цими країнами стосувалися методів проведення денаціоналізації й передачі земель у приватну власність. Вони зумовлювалися, основним чином, стартовими умовами країн до початку реформ, а також певними культурними й соціально-економічними особливостями. Проведені перетворення сприяли удосконаленню системи власності та покращенню економічних показників господарювання аграрних формувань: забезпечили зростання продуктивності праці, обсягів виробництва і рівня товарності продукції, сприяли підвищенню рівня конкурентоспроможності продовольчої продукції.

Основні результати даного розділу опубліковані у власних наукових працях автора [68; 70; 73; 76; 81].

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СТРУКТУР РІЗНИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ В АГРАРНІЙ СФЕРІ

2.1. Аналіз організаційно-економічних засад функціонування господарських структур різних організаційно-правових форм в аграрній сфері

Проблема вдосконалення стану системи виробництва регіону вимагає покращення її окремих елементів, що формують валовий регіональний продукт. Логіка даного процесу зумовлює першочергову увагу до тих питань, покращення яких може призвести до найбільшого сумарного ефекту. У цьому випадку раціоналізаторські акценти повинні зосередитися в тих сферах, що володіють найбільшими ресурсами, займають значну частку у виробничій структурі чи забезпечують великий обсяг соціальних потреб суспільства.

У такому контексті сільськогосподарське виробництво посідає ключове місце в економічних дослідженнях, оскільки рівень його розвитку визначає економічну і продовольчу безпеку країни. Акумулявання значного обсягу засобів виробництва, ресурсів та соціально-економічне значення галузі обумовлює її великий потенціал у плані окупності інвестиційних проектів. Актуальність порушеної проблематики на рівні Тернопільської області підвищує її традиційно аграрний статус. Так, частка сільського населення в області становить 56,6 %, причому в усіх районних центрах вона є більшою за 50 %. Основна концентрація промислового виробництва відбувається в обласному центрі, в той час як по районах більш-менш рівномірно розподіляється сільськогосподарське, переробне та харчове виробництво. У структурі основних засобів області частка сільського господарства разом з мисливством становить 9,6 %, поступаючись промисловості (21,0 %),

транспортній сфері й сфері зв'язку (21,7 %), а також ринку нерухомості (21,7 %) [212].

Такі умови зумовлюють переважання аграрного виробництва над іншими видами діяльності. У структурі доданої вартості за видами діяльності частка сільського господарства становить 19,5 %, що є найбільшим показником по області. Те ж саме можна стверджувати й про структуру виробництва продукції, в якій у 2008 році частка сільського господарства у сукупності із мисливством і лісовим господарством становила 21,8 %, що на 9,5 % більше за частку сфери транспорту та зв'язку і лише на 4,7 % менше переробної промисловості. Проте, слід відмітити, що динаміка виробництва сільськогосподарської продукції відповідно до структури валового регіонального продукту має негативний тренд, що відображає різке зниження її частки від показника 37,0 % у 2001 р. до 21,8 % у 2008 році, тобто, на 41 % за 7 років. Окрім цього, валова продукція сільського господарства області складає 2,9 % від загального показника по Україні, частка рослинництва при цьому становить 3,1 %, тваринництва – 2,7 [212].

Важливе значення і наявний потенціал аграрної сфери Тернопільської області вимагає уваги до економічних процесів та організаційних зв'язків, що формують середовище функціонування господарських структур. Більшість сучасних аграрних формувань була утворена внаслідок об'єднання земельних і майнових паїв колишніх членів КСП в результаті аграрної реформи, основні пріоритети якої були спрямовані на:

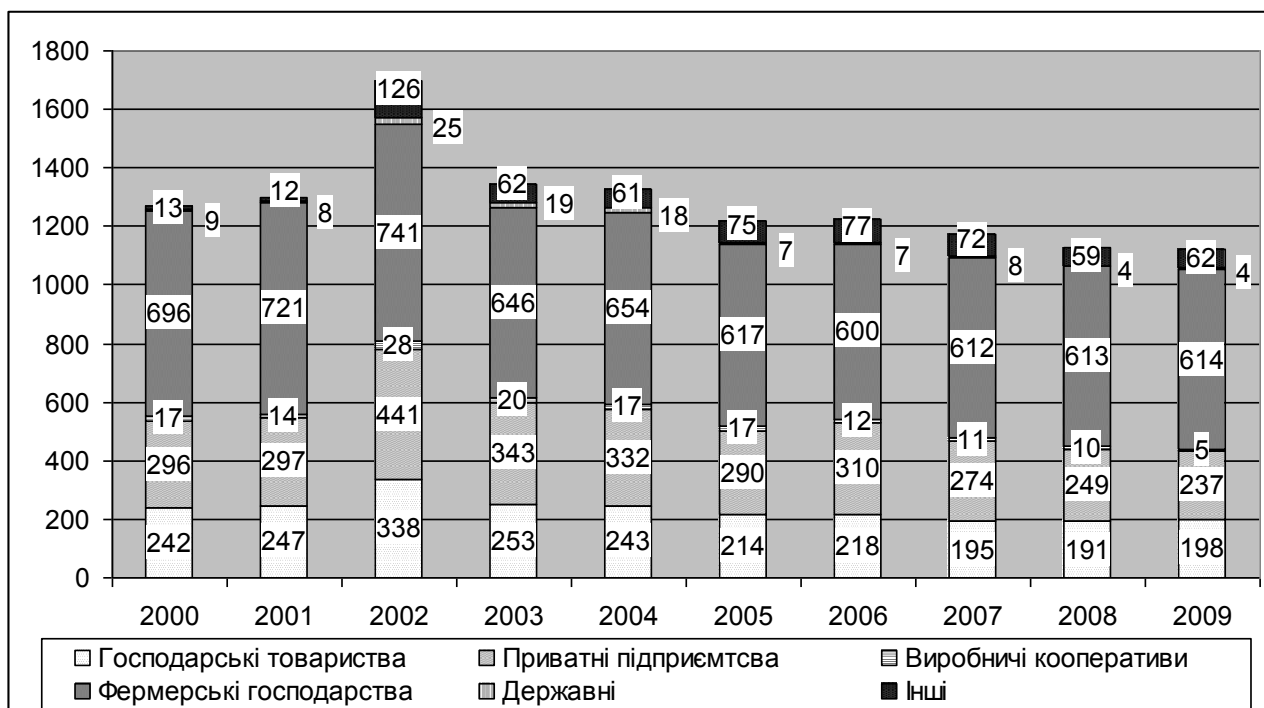
- роздержавлення і приватизацію землі;
- паювання й персоніфікацію майна та землі колективних сільськогосподарських і міжгосподарських підприємств;
- становлення й розвиток сільськогосподарської обслуговуючої та кредитної операції;
- формування кредитних відносин у сільському господарстві;
- гарантування й захист прав селян на майно та землю;
- формування конкурентних підприємств [219, с.253].

Результатом реформи стало формування різних виробничих сільськогосподарських формувань на основі приватної власності на землю. Це зумовило кардинальні зміни в існуючих організаційних структурах через реструктуризацію і створення на їхній базі нових форм господарювання з метою пошуку таких типів організації господарського механізму, які би характеризувалися спроможністю ефективно функціонувати в нових економічних умовах і були здатні зайняти необхідні сегменти аграрного ринку. В реальності, такий процес передбачає наявність знаної чисельності та різноманітності аграрних підприємств, що різняться за визначеними параметрами та специфікою виробництва і його організації. Незважаючи на те, що аграрна реформа все ще не завершена, уже зараз можна стверджувати про ринковий характер відносин у сфері аграрного виробництва, який визначається економічною свободою господарських структур, їхнім правом користуватися й розпоряджатися засобами виробництва на власний розсуд, а також підвищенням ролі підприємництва.

Механізм трансформації відносин власності та господарювання в сільському господарстві і створення нових форм підприємницької діяльності спрямовувався на відновлення приватної власності та підприємництва. Як наслідок, на основі матеріально-технічної бази КСП формувалися не існуючі в галузі раніше агроформування, що базувалися на приватній власності. Звичайно, вони були, в основному, менші за розмірами земельних угідь, а залишки земельних часток долучалися до працюючих господарств підсобного напрямку. За певних обставин на схожій матеріальній базі утворювалися великі за розміром фермерські господарства. Доволі часто відбувалося повне розділення КСП на земельні частки, що виділялися зі складу господарств і передавалися їх власникам, що, в подальшому, призвело до руйнування цілісної майнової бази. Така діяльність зумовила зростання площ земельних угідь, що були зосереджені у власності громадян, які змогли за рахунок цього наростити розміри власних підсобних господарств, створити так звані „господарства

населення” і значно збільшити наділи фермерських господарств завдяки приєднанню до них названих часток.

У Тернопільській області на середину 2009 р. функціонувало 1137 господарських структур, з яких 55,6 % склали фермерські господарства, частка приватних підприємств становила 20,8 %, господарських товариств – 17,4 %, господарства інших форм склали 6,3 % від загальної кількості господарюючих суб’єктів (Додаток А). Незважаючи на те, що економічні процеси в сільському господарстві розвивалися досить динамічно, організаційно-майнові відносини між суб’єктами господарювання в сільському господарстві залишалися більш-менш стабільними. Слід також зазначити, що до 2003 р. кількість суб’єктів господарювання в аграрному секторі Тернопільської області зростала, після чого розпочалося зменшення даного показника, що спостерігається до цього часу (рис. 2.1).

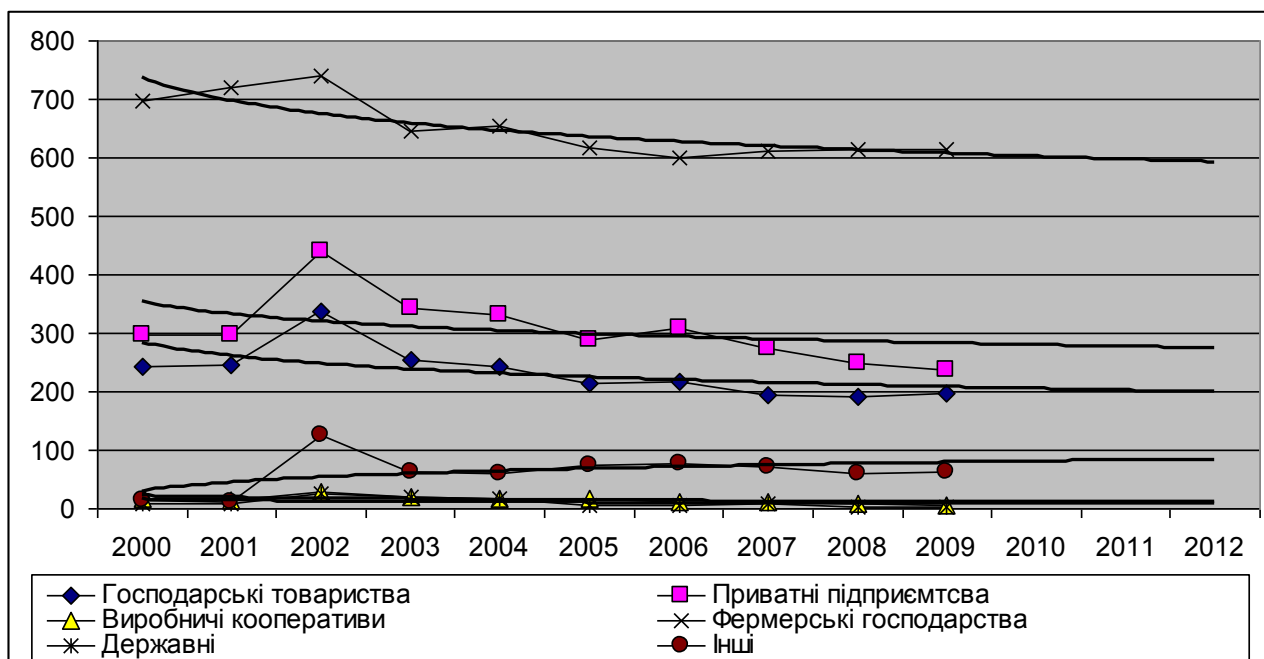

Рис. 2.1. Динаміка розподілу сільськогосподарських підприємств Тернопільській області за формами господарювання, одиниць*

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Пік чисельності сільськогосподарських підприємств в 2002 р. пояснюється завершенням процесу паювання сільськогосподарських угідь у вказаному році. В результаті селяни, що отримали земельні наділи на основі приватної чи спільної власності, змогли утворити господарську структуру. Проте, недосконалість механізму розпаювання поряд із економічними ефектами масштабу та низьким рівнем їхньої фондоозброєності обумовили різке скорочення кількості агроформувань в наступному 2003 р.

Динаміка скорочення кількості сільськогосподарських підприємств по усіх категоріях господарств є досить сталою, що демонструє також рис. 2.2. Окрім фактичних даних, на рисунку подано прогноз стосовно подальшого розвитку трендів чисельності аграрних формувань на 2010-2012 рр. Методологічною основою прогнозу стало формування тренду на основі логарифмічного згладжування і апроксимації.

Рис. 2.2. Прогноз трендів чисельності сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами, одиниць*

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Як бачимо з рисунка, лише чисельність так званих „інших” підприємств зростатиме в наступному періоді, кількість же підприємств інших організаційно-правових форм зменшуватиметься й надалі.

Проте, слід також зазначити, що темпи зменшення чисельності підприємств скоротилися, а по відношенню до державних підприємств і виробничих кооперативів – практично зупинилися.

Теперішні тенденції в сфері реалізації господарсько-майнових відносин мають свої особливості в різних районах Тернопільської області, які зумовлюються рядом чинників, що визначають їхнє соціально-культурне й економічне середовище. У межах Тернопільської області існують відмінності стосовно розміщення основних форм сільськогосподарських підприємств, що проявляються у значному переважанні в окремих адміністративних районах фермерських господарств, а в інших – приватних аграрних підприємств і господарських товариств.

Так, переважання господарських товариств в структурі сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовою формою спостерігається в Збарзькому, Монастирському, Підволочиському і Підгаєцькому районах; приватних аграрних підприємств – в Лановецькому Монастирському, Чортківському, Кременецькому районах. Натомість, найбільше переважання фермерських господарств над іншими формами господарювання спостерігається в Борщівському, Козівському і Тернопільському районах, де їхня частка коливається в межах 66,7 – 74,7 % (див. табл. 2.1).

Специфікою розвитку ринкових відносин в сільському господарстві є унікальний характер основного виробничого чинника – землі, яка являється частиною природи, що вимагає особливого ставлення.

Кардинальні трансформації відносин земельної та майнової власності кінця ХХ століття сформували основу для розвитку багатокладного сільського господарства і обумовили потребу вдосконалення організаційних та економічних принципів ведення підприємницької діяльності селянами. Це

відбулося в умовах розвитку ринкових механізмів та загострення конкуренції, в результаті чого активізувалися інноваційні процеси, спрямовані на виробництво якісної і недорогої продукції, що, в свою чергу, обумовило стратегічну спрямованість підприємницької діяльності.

Таблиця 2.1

Структура сільськогосподарських підприємств Тернопільської області за організаційно – правовими формами господарювання у 2009 році *

Райони Тернопільської області	Всього, одиниць	Господарські товариства, %	Приватні підприємства, %	Сільськогосподарські кооперативи, %	Фермерські господарства, %	Державні сільгосп підприємства, %	Інші, %
Всього	1137	17,4	20,8	0,4	55,6	0,4	5,5
м. Тернопіль	21	42,9	19,0	0,0	4,8	4,8	28,6
Бережанський	37	13,5	21,6	2,7	43,2	2,7	16,2
Борщівський	131	10,7	16,8	0,0	69,5	0,0	3,1
Бучацький	75	17,3	21,3	0,0	58,7	0,0	2,7
Гусятинський	112	14,3	24,1	0,0	57,1	0,0	4,5
Заліщицький	46	26,1	21,7	0,0	47,8	0,0	4,3
Збаразький	70	28,6	11,4	2,9	54,3	0,0	2,9
Зборівський	60	18,3	21,7	0,0	56,7	0,0	3,3
Козівський	75	8,0	10,7	1,3	74,7	0,0	5,3
Кременецький	33	18,2	30,3	0,0	39,4	0,0	12,1
Ланівецький	40	10,0	35,0	0,0	40,0	2,5	12,5
Монастирський	20	35,0	30,0	0,0	30,0	0,0	5,0
Підволочиський	53	30,2	7,5	0,0	56,6	0,0	5,7
Підгаєцький	26	26,9	7,7	0,0	57,7	0,0	7,7
Теребовлянський	112	15,2	25,0	0,0	53,6	0,9	5,4
Тернопільський	114	16,7	14,9	0,0	66,7	0,0	1,8
Чортківський	74	13,5	39,2	0,0	40,5	0,0	6,8
Шумський	45	13,3	24,4	0,0	60,0	0,0	2,2

* Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Як зазначає академік Юрчишин В.В., досвід аграрних перетворень чітко вказує на те, що в них, поряд з реформуванням земельних і майнових відносин власності, дедалі більшого значення набуває реорганізація недержавних та

державних сільськогосподарських підприємств у прогресивніші організаційно – правові форми господарювання з їхньою серцевиною – підприємницькою суттю [234, с. 6].

Надалі реформування сільськогосподарського виробництва має проходити відповідно до демократичних засад шляхом формування великотоварних аграрних підприємств, що матимуть досить вузьку спеціалізацію. В найбільшій мірі це відбуватиметься шляхом укріплення корпоративних форм господарювання, посилення ролі аграрної кооперації, удосконалення засад приватного підприємництва на основі приватної форми власності, становлення ефективної системи використання внутрішніх та зовнішніх резервів підприємства і продуманого розподілу одержаних в процесі діяльності результатів.

Так, забезпеченість різних організаційно-правових форм господарювання сільськогосподарськими угіддями створює основу для подальшого результативного господарювання (табл. 2.2).

З таблиці можна простежити декілька тенденцій:

– площа сільськогосподарських угідь в Тернопільській області поступово зменшується, з 2002 р. по 2008 р. вона скоротилася на 0,5 %, що в абсолютному значенні становило 5,2 тис. га. Це пов'язано з вибуванням землі з користування через ерозію та у зв'язку із зміною призначення на інше, в основному під будівництво;

– площа угідь у користуванні підприємств і громадян зменшилася на 5,4 % (8,6 тис. га) у зв'язку із збільшенням частки землі без догляду, хоча за останні роки ці процеси призупинилися;

– те ж саме можна стверджувати про площу угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств, яка зменшилася на 15,4 % за досліджуваний період, проте, мінімуму сягнула у 2005 р., коли становила 20,1 %. З того часу цей показник щороку збільшується в середньому на 2-3 %, що свідчить про активізацію інтересу підприємств до збільшення земельних наділів;

Таблиця 2.2.

**Динаміка наявних земельних угідь за формами господарювання в
Тернопільській обл.,***

Показники	Роки							2008 р. до 2002 р., %
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	
Площа сільськогосподарських угідь, всього, тис. га	1054,9	1054,5	1053,7	1052,7	1052,0	1050,7	1049,7	99,5
Площа сільськогосподарських угідь в користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян, тис. га	1013,2	1004,9	976,9	970,1	958,8	958,4	958,5	94,6
Частка сільськогосподарських угідь, що перебувала у користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян, %	96,0	95,3	92,7	92,2	91,1	91,2	91,3	95,1
Площа сільськогосподарських угідь в користуванні сільськогосподарських підприємств, тис. га	586,6	480,8	460,9	420,2	438,3	443,5	496,2	84,6
Частка сільськогосподарських угідь, що перебувала у користуванні сільськогосподарських підприємств, %	55,6	45,6	43,7	39,9	41,7	42,2	47,3	85,0
Кількість сільськогосподарських підприємств, всього, од.	1699,0	1343,0	1325,0	1220,0	1224,0	1172,0	1126,0	66,3
Кількість підприємств, що мали сільськогосподарські угіддя, од.	1517,0	1343,0	1325,0	1220,0	1138,0	1102,0	1060,0	69,9
Частка сільськогосподарських підприємств, що мали сільськогосподарські угіддя, %	89,3	100,0	100,0	100,0	93,0	94,0	94,1	105,4
В середньому на 1 підприємство, га	386,7	358,0	347,8	344,5	385,2	402,4	468,1	121,1

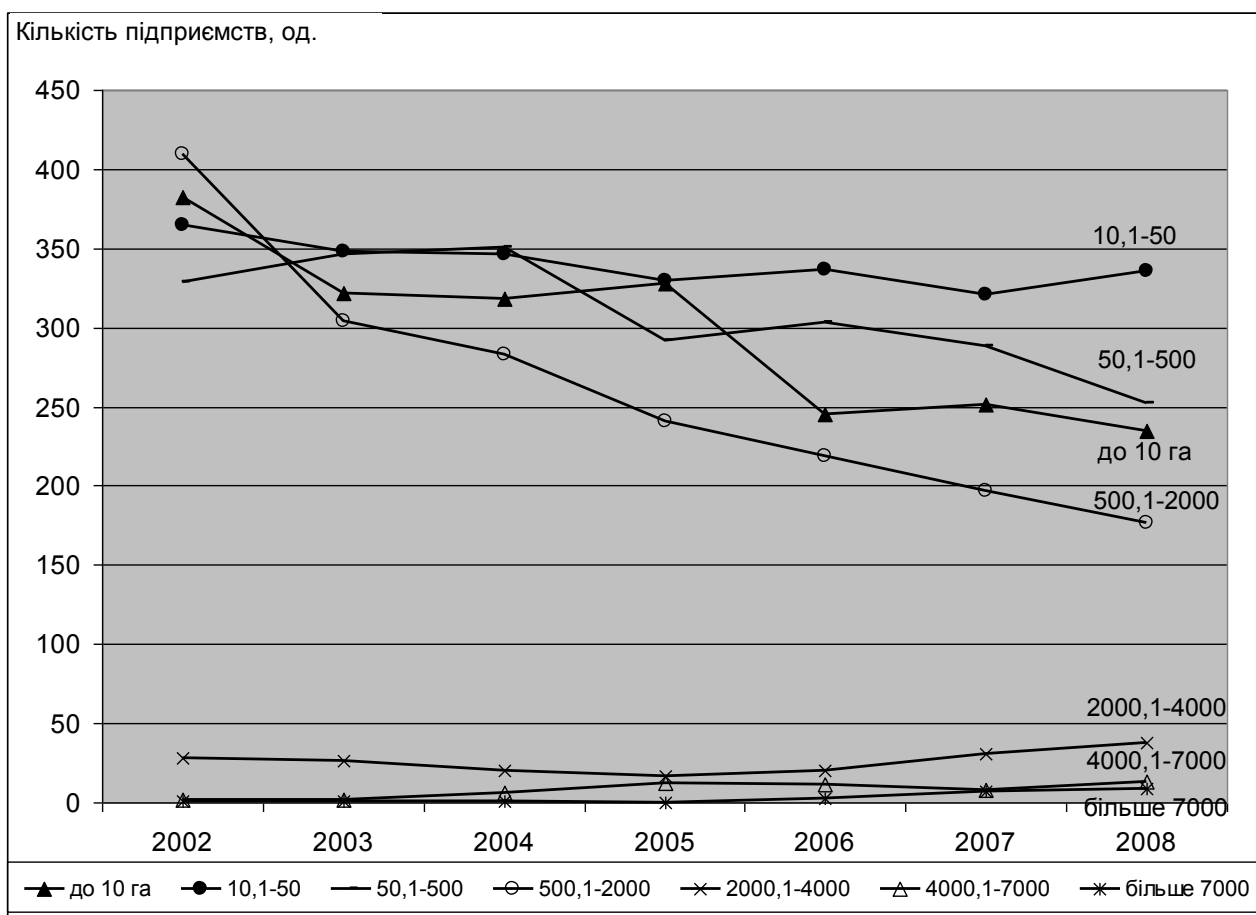
*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

– найбільш сталими є тенденції скорочення чисельності сільськогосподарських підприємств і частки тих з них, що мали сільськогосподарські угіддя. Перше відображає загальну тенденцію аграрної сфери, друге – збільшення кількості сільськогосподарських підприємств, які займаються несільськогосподарською діяльністю;

– до 2005 р. в області зберігалася тенденція до подрібнення угідь, внаслідок чого на одне підприємство припадало на 11 % менше землі, а вже починаючи з 2006 р., відбулося різке зростання (на 36 %) земельного наділу в розрахунку на одне підприємство, що в цілому за період склало 21,1 %.

Незважаючи на тенденції останніх років, в цілому система земельних відносин, яка була сформована в процесі реформ, призвела до подрібненості сільськогосподарських угідь. Це зумовлює превалювання низькотоварних господарств населення у структурі аграрного виробництва. Така ситуація характеризується нерівномірністю розподілу сільськогосподарських угідь між сільськогосподарськими підприємствами, що зумовлює нерівні умови їхнього функціонування. Проведені розрахунки ступеня концентрації на основі коефіцієнта Джині (0,62) для вибірки із 278 сільськогосподарських підприємств області підтверджують істотну диспропорцію досліджуваного розподілу сільськогосподарських угідь серед сільгосппідприємств. Так, на частку 20 найбільших підприємств припадає близько 40% усіх угідь, в той час як на 150 малих – 15 % угідь. Значна диференціація сільськогосподарських угідь, що є у володінні підприємств, створює можливості для поглинання менших підприємств більшими, що зумовить, в свою чергу, й подальше скорочення кількості підприємств та їх укрупнення. Внаслідок цього такі підприємства отримують кращі можливості для виробництва продовольства у порівнянні з дрібними.

Зазначені тенденції підтверджує також статистичне групування сільськогосподарських підприємств за розмірами сільськогосподарських угідь (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Динаміка розподілу сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь*

*Примітка: сформовано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Станом на 01.07.2009 р. в області було 7 сільськогосподарських підприємств із площею понад 10 тис. га, в тому числі одне підприємство – з площею понад 20 тис. га. Це: ТОВ „Бучачагрохлібпром” м. Бучач – 23390 га; НВФГ „Мрія” Гусятинського району, с. Васильківці – 15351 га; ТОВ „Україна” Підволочиського району, с. Скорики – 13634 га; ТОВ „Агрополіс” – Чортківський район, смт. Заводське – 12577 га, ПП „Агропродсервіс” Тернопільського району, с. Настасів – 11803 га; ТОВ „Мрія-Підгайці” Підгаєцького району, с. Голгоча – 11573 га; СТОВ „Агро-Лан” Шумського району, с. Темногайці – 10450 га. Поряд з тим, близько 660 сільськогосподарських підприємств області мають менше ніж 100 га угідь [212].

Дослідження також показали, що сама динаміка розподілу угідь між сільськогосподарськими підприємствами теж має ряд своїх особливостей (Додаток Б). Так, у порівнянні із 2002 р. зросла чисельність підприємств з площею більше 2 тис. га, по усіх інших групах – зменшилася. Найбільше зменшення стосувалося груп господарств розміром 500,1-1000 га і 1000,1-2000 га. – 52,1 % та 63,2 % відповідно. Найменші зміни торкнулися груп господарств у діапазоні 10,1-100 га, де по жодній із груп зменшення чисельності не перевищило 10,1 %.

Тенденція до концентрації земельних угідь реалізується, в основному, за рахунок інтеграції аграрного виробництва з іншими сферами економічної діяльності. В агропромисловому виробництві, як і в інших галузях економіки, інтеграція може мати горизонтальний, вертикальний, діагональний та комбінований характер і проявлятися у жорсткій (шляхом підписання юридично зобов'язуючих угод) та м'якій (шляхом узгодження інтересів) формах. На даному етапі розвитку продуктивних сил АПК підприємствами комплексу найактивніше застосовуються стратегії вертикальної інтеграції, які „є процесом об'єднання стадій виробництва та збуту товарів, і часто зумовлені технологічними зв'язками між підприємствами, що забезпечують економію на масштабі, консолідацію й ефективне використання ресурсів” [83, с. 216].

В умовах загострення кризи агровиробництва переробні підприємства вирішують питання забезпечення виробничих потужностей за рахунок вирощування власної сільськогосподарської сировини. Зараз такі утворення виходять майже на стовідсоткове забезпечення потреб в сировині за рахунок власного виробництва.

На території Тернопільської області функціонує, за приблизними даними, від 8 до 10 агрохолдингів. Двоє з них „Мрія Агрохолдинг” і ТОВ „Бучачагрохлібпром” – зареєстровані в межах області (табл. 2.3).

Як бачимо, діяльність агрохолдингів на території Тернопільської області є досить різноманітною. Їхні наділи в більшості є розрізненими, що вимагає додаткових зусиль для координації й контролювання їхньої діяльності.

Прикладом територіальної розрізненості угідь є Група компаній „Агрохолдинг Мрія”. Вона володіє земельними угіддями загальною площею 218 тис. га на території чотирьох областей: Тернопільської, Івано-Франківської, Хмельницької й Чернівецької. Весь земельний банк холдингу поділений на 12 кластерів по 10-22 тис. га кожен. На чолі кожного кластера стоїть окрема виробнича команда із своїми агрономами. Адміністративні функції управління утворенням зосереджені в центральному офісі, розташованому в с. Васильківці Гусятинського району Тернопільської області.

Таблиця 2.3

**Характеристика основних агрохолдингів, що функціонують в межах
Тернопільської області***

№ п/п	Назва компанії, формування	Характеристика формування, власники	Склад та особливості агробізнесу	Земельні площі, тис. га
1.	ТОВ „Українські аграрні інвестиції”	„Клуб сиру” (14 молокозаводів). Власник – російська компанія „Ренесанс капітал”	Сільськогосподарське виробництво, переробка молока	330
2.	Група компаній „Агрохолдинг Мрія”	Утворена в 1992 р. як фермерське господарство. Холдинг з 2007 р. Ринкова капіталізація – \$841,0 млн.	Виробництво і реалізація картоплі, цукрового буряка, зернових та олійних культур. Володіє потужностями по зберіганні картоплі (16 тис. тонн) і зерна (301,5 тис. тонн).	218***
3	Цукровий холдинг „Дакор”	Утворилися в результаті об’єднання із „Лендвест компані”. Ринкова капіталізація – \$215,0 млн	Сільськогосподарське виробництво, виробництво цукру (до його складу входить Кременецький цукровий завод)	163
4	Холдингова компанія „Украгроінвест”	Створена в 2005 р.	Вирощування, закупівля, переробка та реалізація зернових культур, ріпаку, сої. Переробка молока.	140**
5	ЗАТ „Райз”	Включає 5 дочірніх підприємств по вистрибуції насіння, засобів захисту рослин, добрив і техніки. Має 64 філії по всій Україні	Матеріально-технічне постачання, торгівля сільськогосподарською продукцією	130

Продовження табл. 2.3

6	Агропромислова корпорація „Укррос”	Колишній цукровий союз „Укррос”. Створений в 1998 р. Капіталізація холдингу становить \$67,0 млн.	7 цукрових заводів, в т.ч. Чортківський цукровий завод, 17 агропідприємств, в т.ч. ТОВ „Агрополіс” Чортківського району, 2 комерційні структури. Діяльність: виробництво цукру, зернових та олійних культур. Частка на ринку цукру – 12,4 %.	105
7	Landkom International	Великобританська компанія. Ринкова капіталізація - \$65,9 млн.	Вирощування зернових і ріпаку. Діє на території 4 західних областей, в т.ч. на території Бережанського, Чортківського, Збарзького районів	70
8	ЗАТ Комплекс „Агромарс”	До 2006 року співвласником був датський венчурний інвестор Аграрна інвестиційна корпорація ApS (39 % акцій)	Виробництво зернових, елеватори, комбикормові заводи. Виробництво м’яса – бройлерів (частка ринку – 27%) і м’ясних напівфабрикатів.	35**
9	ТОВ „Бучачагрохліб пром”	Утворено на основі торговельного капіталу, до складу входять гуртові й роздрібні торгові точки, комбінат хлібопродуктів, аграрні підприємства.	Виробництво і реалізація насіння, вирощування племінної худоби, вирощування сільськогосподарських культур, послуги зі зберігання й відвантаження зерна.	25***

*Джерело: <http://domik.volyn.ua/articles/top-25-lendlordiv-ukraini>

**Джерело: [105, с.180]

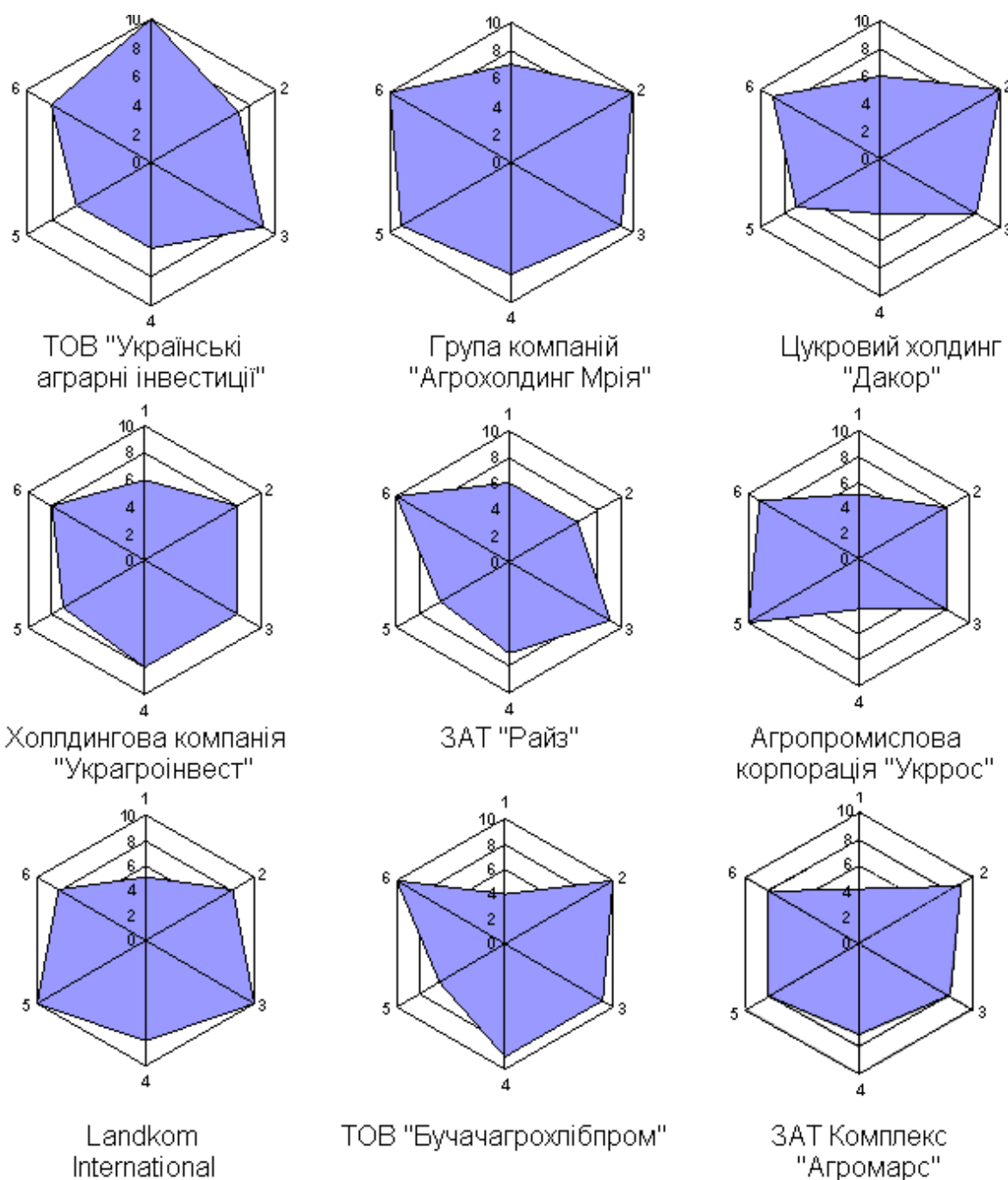
***Джерело: офіційні сайти холдингів.

Такий підхід до управління досить широко використовується холдинговими компаніями, що мають суттєво розрізнені земельні угіддя. Вони забезпечують виробничу децентралізацію в сукупності з централізацією адміністративних функцій. Однією з найбільших проблем агрохолдингів є забезпечення виробничо-господарських і управлінських процесів висококваліфікованим персоналом у міру зростання масштабів діяльності.

В умовах ринку розвиток агрохолдингів характеризується не лише фінансово-економічними показниками чи виробничо-господарським потенціалом, важливим є також визначення їхньої ринкової позиції. Аналіз окремих параметрів господарювання агрохолдингів на основі

графоаналітичного методу діагностики дає змогу порівнювати умови їхньої діяльності і виявляти схожі тенденції в розвитку (рис. 2.4).

Позначення осей:

1 – розмір земельних угідь, 2 – локалізація земельних угідь, 3 – інноваційність господарської діяльності,	4 – диверсифікація виробництва, 5 – рівень капіталізації, 6 – наявність і відомість бренду
---	--

Рис. 2.4. Оцінка потенціалу та ринкових позицій агрохолдингів, що функціонують в межах Тернопільської області

* Джерело: сформовано автором на основі експертних оцінок і власних спостережень

Аналіз рисунка свідчить, що найкращу регіональну позицію має Група компаній “Агрохолдинг Мрія”, вказані показники якого характеризуються найбільшими значеннями і збалансованістю. Найнижчий рівень потенціалу та ринкових позицій в межах області було зафіксовано для ЗАТ „Райз” та Агропромислової корпорація „Укррос”. Основними перевагами ГК “Агрохолдинг Мрія” було визнано зручну локалізацію угідь, високий рівень інноваційності та диверсифікації, активну інвестиційну політику та рівень капіталізації. Сильними сторонами Цукрового холдингу „Дакор” є високий рівень локалізації й розвинений бренд, інші показники дещо поступаються значеннями, особливо – рівень диверсифікації виробництва. „Агромарс” – демонструє непогані показники по всіх напрямках, окрім площі. Досить непогано виглядає серед перелічених компаній і ТОВ „Бучаагрохлібпром”, яке поступається лише показниками площі угідь та рівнем капіталізації. Таким чином, холдингові компанії, які функціонують в регіоні, мають потужний виробничо-господарський потенціал, що дозволяє їм здійснювати ефективну господарську діяльність. Якщо ж узагальнити в цілому по напрямках аналізу, то найгірші показники обраних агрохолдингів проявляються в капіталізації підприємств і наявності бренду. Тенденції діяльності агрохолдингів в сучасних умовах свідчать, що основною проблемою для них в Україні є нехтування показниками ефективності заради розширення площ землекористування.

Основу сільського господарства складають три основних чинники: земля, праця й капітал. Їхнє раціональне поєднання в межах окремих підприємств чи їхніх об’єднань дає змогу здійснювати виробництво продукції й формувати конкурентні переваги. В цьому плані кадрове забезпечення сільськогосподарських підприємств залишає бажати кращого, оскільки у поєднанні із земельними ресурсами, працівники формують виробничий механізм, діяльність якого відображає результативну сторону господарювання. У процесі аналізу було встановлено, що, в цілому, в аграрному секторі відбувається скорочення кількості працівників у сільськогосподарських підприємствах. На фоні цього досить чітко відслідковується збільшення

питомої ваги господарських товариств і фермерських господарств у структурі зайнятості за формами господарювання (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у
сільськогосподарському виробництві, осіб ***

Організаційно-правові форми господарювання	2006р.		2007р.		2008р.		2009р.		2009 р до 2006 р., %
	усього, осіб	Частка працівників від загальної кількості, %	усього, осіб	Частка працівників від загальної кількості, %	усього, осіб	Частка працівників від загальної кількості, %	усього, осіб	Частка працівників від загальної кількості, %	
Сільськогосподарські підприємства	17173	100	13864	100	12362	100	10102	100	58,8
Державні підприємства	550	3,2	120	0,9	143	1,2	116	1,1	21,1
Недержавні підприємства	16623	96,8	13744	99,1	12219	98,8	9986	98,9	60,1
Фермерські господарства	335	2	376	2,7	667	5,4	280	2,8	83,6
Господарські товариства	8478	49,4	7110	51,3	6285	50,8	5443	53,9	64,2
Приватні підприємства (включаючи фермерські)	7184	41,8	5775	41,7	4797	38,8	3711	36,7	51,7
Виробничі кооперативи	313	1,8	166	1,2	41	0,3	4	0,0	1,3
Інші підприємства	313	1,8	317	2,3	429	3,5	548	5,4	175,1

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Не менш важливою особливістю є скорочення частки витрат на оплату праці у сільськогосподарських підприємствах усіх форм господарювання. Така ситуація обумовлюється рядом чинників, які можуть мати як негативні, так і позитивні наслідки. Серед позитивних слід відмітити підвищення рівня механізації й автоматизації окремих процесів у сільському господарстві, що

дозволяє вивільняти робочу силу. Негативні ж чинники відбуваються на основі тінізації системи зайнятості населення, коли працівник працює на підприємстві без укладення підтверджуючих документів, або ж міграційної ситуації, коли багато працівників сільськогосподарських підприємств виїжджають закордон, а також на постійне місце проживання до міста.

Варто зазначити, що аналогічно із зменшенням використання сільськогосподарських угідь, аграрні підприємства усіх форм господарювання, окрім тих, що відносяться до категорії „інші”, скорочують середньорічну чисельність працівників. За досліджуваний період таке скорочення становило 41,2 % (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Забезпеченість сільськогосподарських підприємств Тернопільської області земельними і трудовими ресурсами за формами господарювання*

Тип організаційно-правової форми підприємств	Роки	Кількість підприємств, одиниць	Сільськогосподарські угіддя, тис. га		Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с/г виробництві, осіб	
			Всього,	На 1 підприємство, га	Всього	На 1 підприємство
Господарські товариства	2007	217	194,8	897,7	7110	32,8
	2008	135	246,3	1824,4	6285	46,6
	2009	133	267,9	2014,3	5443	40,9
Кооперативи	2007	6	2,9	483,3	166	27,7
	2008	4	1,1	275,0	41	10,3
	2009	1	0,7	700,0	4,0	4,0
Приватні підприємства	2007	145	164,5	1134,5	6151	42,4
	2008	147	179,5	1221,1	5464	37,2
	2009	126	145,9	1157,9	3711	29,5
Інші підприємства	2007	12	9,9	825,0	317	26,4
	2008	13	16,5	1269,2	429	33,0
	2009	16	19,2	1200,0	548	34,3
Державні підприємства	2007	2	1,4	700,0	120	60,0
	2008	2	2,6	1300,0	143	71,5
	2009	2	2,6	1300,0	166	83,0

Продовження таблиці 2.5

Разом	2007	382	373,5	977,7	13864	36,3
	2008	301	446	1481,7	12362	41,1
	2009	289	454,3	1572,0	10102	35,0

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Організаційний аспект процесу формування господарських структур ринкового типу тісно пов'язаний з нормативно-правовими актами й процесами, що супроводжували розпаювання та реорганізацію аграрних підприємств. Висновки науковців стосовно даного процесу є далеко неоднозначними. Так, П. І. Гайдуцький стверджує, що процедура паювання майна не була до кінця відпрацьованою й не враховувала чимало проблемних моментів, які згодом проявилися у сумнівах щодо доцільності проведення реформ взагалі. Зокрема, паювання часто здійснювалося за різними методиками, при відсутності чіткого бачення кола суб'єктів майнових відносин, з неточностями в обліку, невідповідністю між ступенями зношення й залишковою вартістю засобів тощо. Залишається фактично невирішеним питання відновлення зданого в оренду майна, оскільки орендар не закладає в оренду плату амортизаційних відрахувань, що при нинішньому її розмірі позбавляє орендодавця можливостей по закінченні експлуатаційного терміну використання майна придбати аналогічне. Тому основним завданням організації майнових відносин є відпрацювання методик, які б дали можливість привести їх у відповідність з вимогами, що ставляться перед структурами ринкового типу [65, с.10].

Загалом, орендно-майнові відносини господарських структур аграрної сфери є одними з найпроблемніших аспектів функціонування, що зумовлено складністю трансформаційних процесів, недосконалістю нормативно-правового забезпечення й відсутністю традицій приватної власності в сільському господарстві.

Формування матеріальної бази аграрних формувань в процесі реорганізації КСП відбувалося на основі розпаювання земельного та майнового фонду з можливістю подальшого їхнього об'єднання. Результатом цього стало

створення нової категорії власників в аграрній сфері – категорії пайовиків. Їхня роль не була чітко визначеною, що зумовило значну диференціацію подальших господарських і майнових відносин пайовиків. Внаслідок цього, одна їхня частина об'єдналася в господарські структури ринкового типу, інша почала обробляти земельні частки самотужки, решта ж досі не визначилася із призначенням й застосуванням отриманої власності.

Основні відносини власників паїв і господарських структур на даний час відбуваються на основі орендних відносин, що зумовлено обмеженим характером приватної власності на землі сільськогосподарського призначення (наявність права володіння й користування без права розпорядження). Відповідно до цього, аграрні формування сплачують пайовикам орендну плату за користування їхніми землею й майном у розмірі, визначеному законодавчо. При цьому використання даної форми взаємовідносин в межах господарських структур ринкового типу залежить від організаційно-правової форми (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Структура орендної плати в розрізі організаційно-правових форм в Україні *

Форми аграрних підприємств	Питома вага підприємств, %		Питома вага в орендній платі за землю, %		Питома вага в орендній платі за майно, %	
	2004	2008	2004	2008	2004	2008
Господарські товариства	56,0	54,5	61,5	63,9	57,8	62,1
Приватні підприємства	21,1	23,7	18,8	18,3	25,2	19,8
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	12,8	7,6	5,8	5,8	10,7	7,6
Фермерські господарства	4,4	7,8	7,3	7,3	3,4	6,9
Інші недержавні підприємства	2,7	3,4	4,7	4,7	3,0	3,6
Державні підприємства	3,0	2,9	0,1	0,1	0,0	0,0

*Примітка: взято з бази даних „Економіка” ННЦ “ІАЕ” УААН

Як бачимо, найпоширеніші орендні відносини в господарських товариствах, які самі є продуктом об'єднання власності громадян в межах господарської структури. Частка приватних підприємств в структурі орендної плати також є значною і коливається в межах 18-20 %.

Особливостями розрахунків аграрних формувань по оренді майнових і земельних паїв є значний відсоток їхньої натуралізації (виплати у натуральній формі). Так, в структурі реалізації сільськогосподарської продукції частка продукції, виданої пайовикам у рахунок орендної плати за землю та майнові паї, становить від 3,4 до 9 %. З усього переліку аграрної продукції частка зернових культур є найбільшою в даному процесі, вона становить 11-19 %, частка ж продукції тваринництва не переважає 0,1 %.

Специфіка ведення сільського господарства, що накладається на значні ринкові диспропорції, зумовлює потребу у державній підтримці сільськогосподарських товаровиробників. Вияв такої допомоги може бути кардинально різним, оскільки за час еволюції протекціоністських ідей сформувалася уже ціла низка інструментів державного впливу на процеси, що мають місце в аграрному виробництві. Так, підтримка доходів сільськогосподарських товаровиробників відбувається за рахунок виділення субсидій і дотацій, а також прямих виплат на одиницю продукції або площі. Підтримка бажаної ціни шляхом фінансових і товарних інтервенцій, що сприяють оптимізації співвідношення попиту-пропозиції на ринку, підтримка бажаного напрямку розвитку господарств з допомогою тих же прямих виплат або за рахунок урядових програм з відповідним фінансуванням.

В табл. 2.7 відображено структуру державної підтримки доходів сільськогосподарських підприємств Тернопільської області у 2009 р., де видно, що пряма грошова допомога займає тільки третю частину, решта ж відбувається за рахунок повернення податку на додану вартість, який часто не повертається, а зараховується на основі взаємозаліку підприємства з органами влади. Повернення ПДВ є своєрідним інструментом державної аграрної політики, спрямованим на стимулювання експорту сільськогосподарської продукції. Сутність його полягає у підвищенні конкурентних переваг вітчизняної продукції на зовнішніх ринках за рахунок зменшення її ціни на розмір податку на додану вартість, що був нарахований всередині країни.

Розподіл допомоги по галузях свідчить про більшу експортну орієнтованість рослинництва, зокрема, зерновиробництва, яке є лідером за обсягами експорту серед інших галузей сільського господарства. Натомість в галузі тваринництва більшість дотацій мають характер підтримки доходів аграрних підприємств (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Державна підтримка сільськогосподарських підприємств Тернопільської області в 2009 р. за організаційно-правовими формами господарювання *

Організаційно-правові форми господарювання	Отримано коштів за звітний рік, тис. грн.							
	За рахунок бюджетних дотацій	За рахунок ПДВ	В т.ч. для підтримки виробництва продукції рослинництва	В т.ч. для розвитку тваринництва				
				Всього отримано	За велику рогату худобу	За свиней	За птицю усіх видів	За молоко
Фермерські господарства	1268	3695,8	3489,8	216	-	216	-	-
Господарські товариства	6240	18347,5	13935	5641,7	1293,2	941,5	43	3098,7
Приватні підприємства	3436,4	12279	7362,8	6119,4	1410,5	1779	75,8	2854,1
Інші підприємства	139,2	799,3	280,1	582,3	205,7	11,2	-	365,4
Разом	11083,6	35121,6	25067,7	12559,4	2909,4	2947,7	118,8	6318,2

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Структура допомоги за формами господарювання показує переважання господарських товариств, які отримують більше половини від усіх коштів з бюджету, особливо за молоко і продукцію рослинництва. До приватних підприємств, в основному, надходять кошти на підтримку вирощування ВРХ та свиней.

Отже, в результаті аграрної реформи відбулися значні зміни у виробничо-майнових відносинах в плані формування нових господарюючих суб'єктів на основі ринкових відносин. Внаслідок цього сформувалися різноукладні

сільськогосподарські підприємства, що функціонують на умовах вільного підприємництва в системі агропродовольчого виробництва. Особливості їхнього функціонування в даному аспекті визначаються багатьма чинниками, проте, в їхню основу покладено забезпеченість ресурсами, ступінь організованості технологічних і управлінських процесів, кон'юнктура ринку, особливості й спрямованість державної аграрної політики тощо.

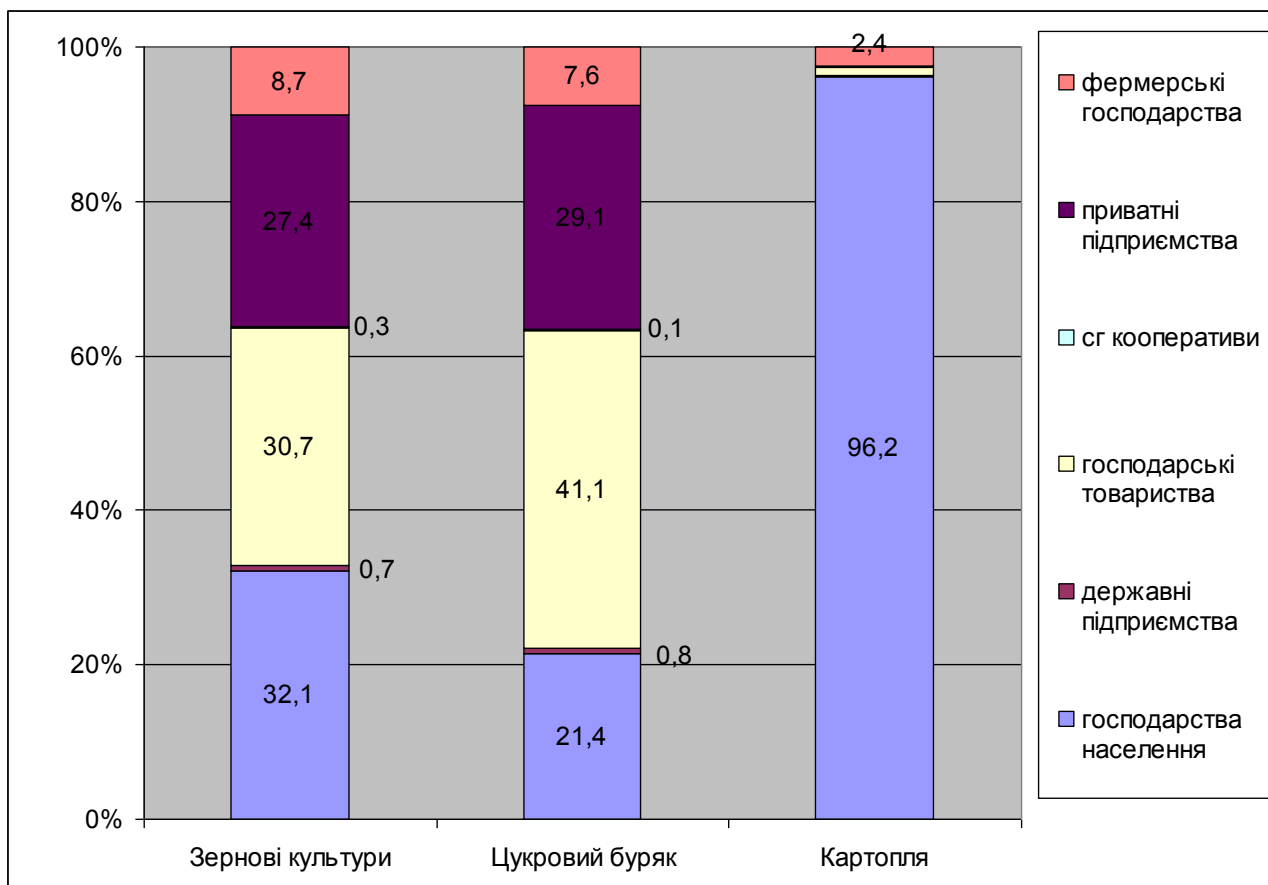
2.2. Аналіз виробничо-господарських результатів діяльності підприємницьких структур в аграрній сфері

Здійснення аграрної реформи в Україні, що спрямовувалася на формування багатокладної економіки й розвиток відносин власності, зумовило створення нових умов функціонування аграрних формувань. Революційні методи трансформації організаційних аспектів функціонування підприємств не могли не відбитися на результатах господарювання, які на перших порах не показували жодних позитивних тенденцій. Проте, вже починаючи з 2002-2004 рр., дозволили отримувати дещо вищі показники в окремих сферах діяльності, ніж це було до початку реформи.

Реформи у сільському господарстві супроводжувалися трансформацією організаційних форм діяльності та зростанням розмірів господарств населення, що зумовило збільшення частки останніх у виробництві агропродовольчої продукції. Відповідно до цього, вони забезпечили основну пропозицію продовольства по численних позиціях. Ця теза підтверджується багатьма тенденціями, що мають місце в сільському господарстві. У першу чергу, зміни в системі виробництва характеризує структура посівних (зібраних) площ, яка відображає потенційну складову виробництва (рис. 2.5).

Рисунки в повній мірі характеризують посівні площі основних видів сільськогосподарської продукції в розрізі організаційно-правових форм господарювання з включенням категорії господарств, що мають умовну назву „господарства населення”. Як бачимо, в структурі посівних площ картоплі

найбільшою є частка господарств населення, де вона досягає надзвичайно великого рівня – 97 %. У структурі зібраних площ зернових і зернобобових культур їхня частка також є найбільшою й становить 32 %. Частка в розмірі 21 % належить господарствам населення в структурі зібраних площ цукрових буряків.

Рис. 2.5. Структура зібраних площ зернових культур, цукрового буряка і картоплі у сільськогосподарських підприємствах за формами господарювання у 2009 році, %*

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Відслідкувати загальну динаміку питомої ваги господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції можна в табл. 2.8.

З даної таблиці видно, що господарства населення переважають при виробництві більшості видів сільськогосподарської продукції. Вони виробляють більше 93 % картоплі, плодів і ягід, а також молока. У порівнянні із

1990 р. частка господарств населення у їхньому продукуванні зроста на 47%, 22% і 139% відповідно. У сільськогосподарському виробництві СРСР господарства населення теж виробляли значний обсяг сільськогосподарської продукції: найбільшою була частка плодів і ягід – 78,6%, картоплі – 65,1%, яєць – 59,6%, решта сільськогосподарської продукції в 1990 році вироблялася переважно в сільськогосподарських підприємствах. Найбільше зростання частки господарств населення у виробництві аналізованих видів продукції за досліджуваний період стосується цукрових буряків, де вона збільшилася у 165 разів, зернових культур – на 410,5 % і овочів – майже в три рази.

Таблиця 2.8

**Динаміка питомої ваги господарств населення у виробництві
сільськогосподарської продукції, % ***

Види сільськогосподарської продукції	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2008 р. до 1990 р., %	2008 р. до 2007р., %
Продукція сільського господарства	37,8	51,2	77,1	75,5	72,6	69,4	62,9	166,4	90,6
Продукція рослинництва	28,8	43,1	70,8	65,3	63,4	59,5	51,6	179,2	86,7
Зернові культури	4,7	11,1	30,2	32,5	32,5	31,3	24	510,6	76,7
Цукрові буряки (фабричні)	0,1	9,4	39,3	43,1	43,1	20,9	16,5	у 165 р. б.	78,9
Картопля	65,1	93,8	98,5	96,3	96,3	96,2	96	147,5	99,8
Овочі	28,8	82,6	94,4	95	95	91,7	85,3	296,2	93,0
Плоди і ягоди	78,6	93,3	65,5	91,4	91,4	90,8	95,9	122,0	105,6
Продукція тваринництва	46,6	59,8	85,7	89,1	89,1	85,7	84,7	181,8	98,8
М'ясо (в забійній вазі)	30,5	54	75,3	89	89	80	80,3	263,3	100,4
Молоко	39	57,8	85,6	92,7	92,7	93,1	93,4	239,5	100,3
Яйця	59,6	75,8	91	74,8	74,8	68,2	67,7	113,6	99,3

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Слід також зазначити, що після 2000 р. в структурі виробництва сільськогосподарської продукції по більшості культур, особливо у рослинництві, відбулося зменшення частки господарств населення. Це пов'язано з багатьма чинниками, зокрема, зменшенням обсягів трудових

ресурсів на селі, покращенням умов господарювання сільськогосподарських підприємств тощо.

Серед сільськогосподарських підприємств найбільшим потенціалом володіють господарські товариства, які сіють понад 30% усього зерна області й понад 40% усього буряка. Дещо меншою є частка приватних підприємств – 27% і 29% відповідно. Роль фермерських господарств в рослинництві, на відміну від сільськогосподарських виробничих кооперативів і державних підприємств, є також важливою, оскільки вони збирають зернові із площі розміром 9 % від загальної, буряки – на площі, що становить 8%, а картоплю – 2% від загальної зібраної площі по цій культурі [212].

У виробничих показниках також існують певні закономірності і тенденції, що характеризують особливості організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві. Зокрема, аналіз засвідчив про переважання двох основних форм господарювання в структурі виробництва зерна – господарських товариств і приватних підприємств. Окрім цього, слід виділити тенденції стосовно:

- сукупного зростання обсягів виробництва зерна і зернобобових;
- збільшення питомої ваги господарських товариств у виробництві сільськогосподарської продукції;
- більш ніж трьохкратне зростання частки фермерських господарств в структурі виробництва зернових.

Однією з основних проблем сільського господарства на даний момент є слабкий розвиток галузі тваринництва, що спричиняє вплив на виробничу й розподільчу системи зерновиробництва. Виробництво зернової продукції в значній мірі залежить від обсягів внесення добрив, особливо органічних. Окрім цього, скорочення споживання зерна в якості фуражу чи сировини для подальшої переробки зумовлює зростання пропозиції зерна на ринку і призводить до зменшення цін на нього.

Ядро зерновиробництва сформувалося на основі господарських товариств і приватних підприємств, які показують найвищі результати серед інших форм

господарювання. Їхня частка в структурі загального виробництва зернових культур Тернопільської області становила в різні роки від 36,8 % до 52,7 %. Проте, як можна судити із динаміки, ситуація в зерновиробництві є значно кращою в господарських товариствах, у яких відбувається зростання обсягів виробництва, що й зумовлює ріст питомої ваги цієї форми господарювання у загальній структурі. Натомість, в приватних аграрних підприємствах по даній групі культур спостерігається втрата питомого показника у структурі виробництва з 46,1 % в 2006 р. до 36,8 % в 2008 р. і до 23% в 2009 р. [212].

Структура валового збору продукції рослинництва за формами господарювання подана в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Валовий збір основних видів продукції рослинництва за категоріями господарств Тернопільської області у 2009 р. *

Категорії господарств	Зернові культури		Цукрові буряки		Картопля		Овочі	
	тис. тонн	%, від загального обсягу	тис. тонн	%, від загального обсягу	тис. тонн	%, від загального обсягу	тис. тонн	%, від загального обсягу
Всі категорії господарств	1573	100,0	1208	100,0	915,8	100,0	188,3	100,0
Сільськогосподарські підприємства	1202	76,4	1085,8	89,9	49,6	5,4	10,6	5,6
Державні підприємства	77	4,9	3,5	0,3	0,4	0,0	0,2	0,1
Недержавні підприємства	1194	75,9	1082,2	89,6	49,1	5,4	10,4	5,5
Господарські товариства	667,2	42,4	822,4	68,1	38,2	4,2	0,9	0,5
Приватні підприємства	361,8	23,0	195,1	16,2	2,4	0,3	7,8	4,1
Фермерські господарства	105,1	6,7	43,4	3,6	8,5	0,9	1,6	0,8
Сільгоспокооперативи (виробничі)	1,8	0,1	0	0,0	8	0,9	0	0,0
Інші підприємства (включаючи міжгоспи)	58,1	3,7	21,3	1,8	0	0,0	0,1	0,1
Господарства населення	371,3	23,6	123	10,2	866,2	94,6	177,6	94,3

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

З таблиці видно, що сільськогосподарські підприємства спеціалізуються на виробництві зернових культур і цукрових буряків, а господарства населення – на виробництві картоплі й овочів. Серед сільськогосподарських підприємств найбільшу частку у виробництві зернових культур мають господарські товариства – 42,4% і приватні підприємства – 23%, частка господарств населення становить 26%. Схожа ситуація й з виробництвом цукрових буряків, де частка господарських товариств є ще більшою – 68,1%, частка приватних підприємств – 16,2%, господарств населення – 10,2%. Як бачимо по двох аналізованих культурах, сукупна частка названих трьох категорій господарств становить 91,4% і 94,5% відповідно. По картоплі й овочах (уже із переважанням господарств населення) аналогічний показник становить 99,1% і 98,9% відповідно. Це свідчить про те, що сільськогосподарські виробничі кооперативи, державні підприємства й інші форми підприємств існують швидше по інерції і не відіграють суттєвого впливу у виробництві продукції рослинництва.

Окрім кількісних показників, що характеризують розміри зібраної площі та обсягу виробництва, важливим індикатором роботи господарських структур є урожайність сільськогосподарських культур. Досліджуючи урожайність, ми отримуємо можливість в чистому вигляді визначати продуктивність виробничих систем, а порівнюючи між собою цей показник, отриманий в підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання, можемо відслідковувати переваги того чи іншого способу організації виробництва (табл. 2.10).

Як видно з табл. 2.10, незважаючи на зростання обсягів виробництва сільськогосподарських культур, рівень урожайності по більшості з них знизився. Так, рівень урожайності зернових культур знизився по усіх формах господарювання на показник від 8,1 % у господарствах населення, до 32,5 % у господарських товариствах. Схожа ситуація й по картоплі та овочах, з однією лише відмінністю: по даних культурах відбулося зростання показників у фермерських господарствах і господарських товариствах відповідно. Окрему

увагу слід звернути на сільськогосподарські виробничі кооперативи, які вирощують лише зернові культури й цукрові буряки.

Таблиця 2.10

Урожайність сільськогосподарських культур, ц/га *

Види сільськогосподарської продукції	Роки			2009 р. до 2007 р., %
	2007	2008	2009	
Господарські товариства				
зернові та зернобобові	41,2	37,4	27,8	67,5
цукрові буряки (фабричні)	332,2	311,0	418,1	125,9
картопля	372,4	183,3	225,5	60,6
овочі	48,2	345,7	336,7	698,5
Сільськогосподарські кооперативи				
зернові та зернобобові	18,6	17,2	13,5	72,6
цукрові буряки (фабричні)	0,0	76,6	191,5	-
картопля	0,0	0,0	0,0	-
овочі	0,0	0,0	0,0	-
Приватні підприємства				
зернові та зернобобові	33,4	37,0	26,8	80,2
цукрові буряки (фабричні)	319,4	354,6	385,6	120,7
картопля	151,9	97,1	130,2	85,7
овочі	178,5	323,3	174,0	97,5
Фермерські господарства				
зернові та зернобобові	24,4	31,2	21,4	87,7
цукрові буряки (фабричні)	259,1	387,3	429,3	165,7
картопля	221,1	239,4	230,6	104,3
овочі	155,8	197,2	149,1	95,7
Господарства населення				
зернові та зернобобові	28,4	28,8	26,1	91,9
цукрові буряки (фабричні)	289,9	310,0	232,9	80,3
картопля	156,0	135,0	151,6	97,2
овочі	209,2	195,9	179,7	85,9

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Отже, динаміка урожайності, за невеликим виключенням, показала загалом негативні тенденції, що на фоні сукупного зростання валового регіонального продукту характеризує сільське господарство зі сторони екстенсивного виробництва.

Незважаючи на наявність певних негативних чинників для розвитку рослинництва, ця галузь все-таки залишається досить успішною у порівнянні з тваринництвом. В умовах економічної кризи, коли через втрату майнового комплексу і виробничого потенціалу у вигляді поголів'я ВРХ,

сільськогосподарські підприємства зосереджувалися на розвитку лише високоліквідних галузей, таких як зерновиробництво, виробництво соняшнику, ріпаку тощо, для відновлення минулого потенціалу галузі тваринництва не було жодних передумов. В цей період роль головного виробника тваринницької продукції взяли на себе господарства населення. Проте, в теперішніх умовах відбувається також скорочення поголів'я і в особистих господарствах. Тому, питання відновлення минулого потенціалу галузі є вкрай важливим (табл. 2.11).

З табл. 2.11 видно, що в 2008 р. у порівнянні із 1990 р. спостерігалось значне переважання поголів'я худоби й птиці в господарствах населення. Так, в особистих господарствах населення утримувалося 86,6% великої рогатої худоби, 92,7 % корів, 75% свиней, 97,3 % овець і кіз, 85,5% птиці. Відповідно до цього, на ринку тваринницької продукції переважало дрібнотоварне виробництво, яке було не в силах забезпечити ні якість продукції, ні його масове надходження на переробку.

Таблиця 2.11

Поголів'я тварин на вирощуванні і відгодівлі за категоріями господарств, тис. гол. *

Сільськогосподарська продукція	1990р.		1995р.	2000р.	2007р.	2008р.	2009р.		2009 до 1990 р., %
	Поголів'я тварин, тис. гол.	Частка тварин від загальної кількості %					Поголів'я тварин, тис. гол.	Частка тварин від загальної кількості %	
Господарства всіх категорій									
Велика рогата худоба	930,7	100,0	666,4	387,5	221,6	205,8	197,6	100,0	0,2
у т.ч. корови	303,3	100,0	283,6	193,5	132,3	120,3	116,1	100,0	0,4
свині	527,5	100,0	408,3	276,7	318,5	305,5	351,7	100,0	0,7
вівці та кози	153,3	100,0	38,9	16	12,2	11,5	11,3	100,0	0,1
птиця усіх видів	5255,5	100,0	4591	4143,2	4351,4	4356	4335,6	100,0	0,8
Сільськогосподарські підприємства									
Велика рогата худоба	644,1	69,2	409,3	132,4	30,5	26,2	26,5	13,4	0,0
у т.ч. корови	165,4	54,5	125,7	37,9	10	8,3	8,5	7,3	0,1
свині	296,6	56,2	170,8	38,5	69,2	68,9	88	25,0	0,3
вівці та кози	143,7	93,7	21,2	0,4	0,3	0,3	0,3	2,7	0,0
птиця усіх видів	1324,8	25,2	820,7	108,6	700,4	684	628,6	14,5	0,5

Продовження таблиці 2.11

В тому числі фермерські господарства									
Велика рогата худоба	-	-	0,8	0,3	0,3	0,4	-	-	-
у т.ч. корови	-	-	0,5	0,1	0,1	0,1	-	-	-
свині	-	-	0,9	0,3	4,7	5,7	-	-	-
птиця усіх видів	-	-	10,5	2,7	0	0	-	-	-
Господарства населення									
Велика рогата худоба	286,6	30,8	257,1	255,1	191,1	179,6	171,1	86,6	0,6
у т.ч. корови	137,9	45,5	157,9	155,6	122,3	112	107,6	92,7	0,8
свині	230,9	43,8	237,5	238,2	249,3	236,6	263,7	75,0	1,1
вівці та кози	9,6	6,3	17,7	15,6	11,9	11,2	11	97,3	1,1
птиця усіх видів	3930,7	74,8	3770,3	4034,6	3651	3672	3707	85,5	0,9

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Такі диспропорції утворилися внаслідок катастрофічного скорочення поголів'я тварин в сільськогосподарських підприємства, відповідно до якого поголів'я ВРХ зменшилося у порівнянні із 1990 роком на 95,9 %, поголів'я свиней – на 76,8 %, поголів'я овець та кіз було знищено майже повністю (на 99,8 %), найменше скорочення торкнулося птиці, наявність якої в сільськогосподарських підприємствах зменшилася на 48,4 %. Слід також зазначити, що частка господарств населення останніми роками починає скорочуватися, а це дає змогу говорити про створення умов до стабілізації галузі тваринництва.

Аналізуючи названі тенденції, ми зауважили, що серед сільськогосподарських підприємств найбільше тварин збереглося в господарських товариствах і приватних аграрних підприємствах; більше того, в приватних підприємствах в даний час відбувається збільшення поголів'я свиней. Зважаючи на складну ситуацію з наявністю тварин взагалі, в теперішніх умовах не стоїть питання приросту продукції галузі, натомість на перше місце виходить проблема відновлення основного стада і забезпечення збалансованого розвитку галузі. Важливе місце в цьому процесі має виробництво молока (табл. 2.12).

З табл. 2.12 видно, що найуспішнішими в сфері виробництва молока були господарські товариства, а також приватні підприємства. Натомість, фермерські

господарства, сільськогосподарські кооперативи, а також державні підприємства повністю відмовляються від виробництва молока на користь свинарства, яке показує вищі показники рентабельності.

Таблиця 2.12

**Динаміка виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах
різних організаційно-правових форм господарювання ***

Категорії господарств	2007		2008		2009		2009 р. до 2007 р., %
	ц	%, від загального обсягу	ц	%, від загального обсягу	ц	%, від загального обсягу	
Сільськогосподарські підприємства	308076	100,0	274303	100,0	324352	100,0	105,3
Державні підприємства	0	0,0	0	0,0	0,0	0,0	0,0
Недержавні підприємства	308076	100,0	274303	100,0	324352	100,0	105,3
Господарські товариства	152665	49,6	136357	49,7	164662	50,8	107,9
Приватні підприємства (включаючи фермерські)	145382	47,2	132611	48,3	144763	44,6	99,6
Господарства населення	1010	0,3	480	0,2	0,0	0,0	0,0
Сільгоспкооперативи (виробничі)	905	0,3	6	0,0	0,0	0,0	0,0
Інші підприємства (включаючи міжгоспи)	9124	3,0	5329	1,9	14927	4,6	163,6

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Окрім цього, слід підкреслити, що по основних формах підприємств за досліджуваній період намітилася тенденція до зростання показників. Сфера виробництва молока, відповідно до угод, підписаних Україною при вступі до СОТ, перебуває під особливою увагою. Так, з 01.01.10 р. в силу повинні були вступити домовленості щодо умов виробництва молока. Відповідно до них, усе молоко, що виробляється в Україні, згідно із міжнародними нормами, повинно потрапляти до резервуарів без контакту з повітрям. В українських реаліях, коли

більше 90% молока виробляється в господарствах населення, це видається вкрай складним завданням. Тому, передбачається, що за час відстрочки виконання вимог, поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах зросте. Проте, така тенденція відбуватиметься нерівномірно по усіх господарствах, а тільки у спеціалізованих, де за рахунок кращої спеціалізації праці й умов виробництва можна буде отримувати нижчу собівартість продукції.

Загалом, дослідження закономірностей щодо зв'язку між розміром підприємств і поголів'ям сільськогосподарських тварин, які проводилися на основі порівняння зважених показників – поголів'я в середньому на 1 підприємство і поголів'я на 1 га сільськогосподарських угідь, показали відсутність зв'язків між цими категоріями. Результати групування вибірки із 279 сільськогосподарських підприємств Тернопільської області, що ведуть оперативний облік за даними 2009 р., показали слабкий зв'язок між площею сільськогосподарських угідь і поголів'ям ВРХ (табл. 2.13). Кореляційний аналіз наведених показників (Додаток Ж) підтвердив зроблений на основі емпіричного спостереження висновок, вказавши на зв'язок лише між залежними показниками середнього поголів'я худоби на 1 підприємство і його поголів'я на 1 га площі.

Таблиця 2.13

Залежність поголів'я тварин і чисельності працівників, зайнятих у тваринництві із розмірами сільськогосподарських підприємств, 2009 р. *

№ групи	Група	кількість підприємств, одиниць	сільськогосподарських угідь в середньому на 1 підприємство, га	велика рогата худоба		в т.ч. корови		свині	
				в середньому на 1 підприємство, гол	на 1 га угідь	в середньому на 1 підприємство, гол	на 1 га угідь	в середньому на 1 підприємство, гол	на 1 га угідь
1	більше15000,1	2	19370,5	496,5	0,026	241,5	0,012	1209,0	0,062
2	10000,1-15000	5	12007,4	266,6	0,022	94,8	0,008	2325,2	0,194

Продовження таблиці 2.13

3	8000,1-9000	2	8593,0	155,0	0,018	105,0	0,012	70,0	0,008
4	7000,1-8000	2	7215,0	301,5	0,042	225,0	0,031	321,5	0,045
5	6000,1-7000	1	6461,0	825,0	0,128	572,5	0,089	241,0	0,037
6	5000,1-6000	5	5592,8	0,6	0,000	0,8	0,000	32,2	0,006
7	4000,1-5000	5	4486,4	387,8	0,086	155,8	0,035	476,2	0,106
8	3000,1-4000	14	3502,2	115,9	0,033	42,2	0,012	390,2	0,111
9	2000,1-3000	23	4037,6	89,0	0,022	43,8	0,011	181,2	0,045
10	1000,1-2000	59	5636,5	57,1	0,010	16,7	0,003	169,2	0,030
11	500,1-1000	72	3770,0	52,1	0,014	19,3	0,005	102,4	0,027
12	0,1-500	88	1516,1	18,5	0,012	1,9	0,001	148,2	0,098

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

За даними табл. 2.14. можна відслідкувати динаміку приросту основних видів сільськогосподарських тварин, на основі чого можна зробити ряд висновків. Зокрема, фермерські господарства, державні підприємства, сільськогосподарські кооперативи й інші підприємства спеціалізуються, в основному, на вирощуванні свиней, що обумовлює порівняно непогані їхні показники у галузі тваринництва. Натомість, господарські товариства і приватні підприємства більш-менш рівномірно розвивають усі основні галузі тваринництва.

Як бачимо, господарські товариства виробляють більшу частину приросту м'яса ВРХ. Приватні більше спеціалізуються на вирощуванні свиней, вони разом із фермерськими господарствами виробляють більшу частку м'яса свиней – 68,1%. Виробництво м'яса птиці відбувається, в основному, в господарських товариствах – 74,5%, частка приватних підприємств за цим показником становить 25,5%. Стосовно динаміки поголів'я, то в цілому по сільськогосподарських підприємствах спостерігається зменшення поголів'я ВРХ, зростання поголів'я свиней і незначне зростання, у порівнянні із 2007 р., поголів'я курей за рахунок збільшення їхньої кількості в приватних підприємствах. Схожі тенденції спостерігаються практично по всіх категоріях господарств.

Таблиця 2.14

**Динаміка окремих показників тваринництва за організаційно-правовими формами підприємств
Тернопільської області ***

Категорії господарств	Приріст м'яса великої рогатої худоби, ц			2009	Приріст м'яса свиней, ц			2009	Приріст м'яса птиці, ц			% від загального обсягу
	2007	2008	2009	% від загального обсягу	2007	2008	2009	% від загального обсягу	2007	2008	2009	
Сільськогосподарські підприємства	35640	29841	28711	100,0	44511	50275	65502	100,0	13097	21488	15787	100,0
Державні підприємства	0	0	0	0,0	25	39	76	0,1	0	0	0	0,0
Недержавні підприємства	35640	29841	28711	100,0	44486	50236	65426	99,9	13097	21488	15787	100,0
Господарські товариства	18836	15229	14484	50,4	15161	15750	17977	27,4	13097	13237	11754	74,5
Приватні підприємства (включаючи фермерські)	15598	13686	12506	43,6	27869	32594	44603	68,1	0	8251	4033	25,5
З них фермерські господарства	111	86	0	0,0	1442	1335	1482	2,3	0	0	0	0,0
Сільгоспкооперативи (виробничі)	169	11	0	0,0	26	3	0	0,0	0	0	0	0,0
Інші підприємства (включаючи міжгоспи)	1037	915	1721	6,0	1430	1889	2846	4,3	0	0	0	0,0

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Загалом, зважаючи на виробничі показники функціонування господарств різних організаційно-правових форм господарювання, можна зробити висновок про наступне: форма господарювання не впливає на показники діяльності, але створює умову для забезпечення їхнього високого рівня. Основні відмінності між видами агроформувань відслідковуються в процесі утворення, управління, розподілу прибутку і ліквідації. Власне виробничий процес не має жодного відношення до організаційно-правової форми господарювання. Тому основні зусилля менеджерів макро- та мікрорівнів повинні спрямовуватися не стільки на пошук оптимальних форм взаємодії між засновниками підприємств, їхніми власниками та керівництвом, скільки на оптимізацію технологічних, логістичних і управлінських процесів й примноження матеріальної бази. Тільки ті підприємства, що зуміли сформувати чи утримати достатню матеріально-виробничу базу на даний момент, можуть ставити перед собою завдання модернізації та диверсифікації виробництва, а також запроваджувати інновації.

2.3 Економічна ефективність функціонування господарських структур аграрної сфери

Господарська діяльність сільськогосподарських товаровиробників має на меті отримання прибутку, що є обов'язковою умовою успішного існування і розвитку. Прибуток слугує головним джерелом відновлення основного капіталу, інвестування у власне виробництво та в сторонні проекти. Сутність ефективності полягає у єдності двох тенденцій: зменшення затрат на одиницю продукції із одночасним збільшенням корисного ефекту від її використання, що відбувається завдяки інтенсифікації виробничих процесів. Остання, в свою чергу, найчастіше передбачає якомога повніше використання можливостей ресурсного та виробничого потенціалу разом із зменшенням рівня затрат праці. Це зумовлює зростання корисності отриманої продукції за рахунок більшої відповідності суспільним потребам.

Ефективність функціонування господарських структур обумовлюється якісною стороною організації виробничих та економічних процесів, в результаті чого підвищується віддача основних і оборотних засобів, зростає продуктивність праці, створюються умови для збільшення обсягів виробництва й реалізації продукції, забезпечується розширене відтворення. Власне, ефективність є поєднанням двох основних категорій: результату й витрат, понесених на його досягнення. Тому їхнє дослідження є відправним моментом у процесі визначення ефективності господарювання.

Функціонування сучасних аграрних формувань в умовах ринкового середовища обумовлює ряд важливих положень, які впливають на показники їхньої діяльності, це вільне підприємництво, відповідно до якого власник (власники) сам вибирає напрям вкладення капіталу, його розмір, спосіб організації бізнесу, визначення параметрів виробничої й управлінської систем. Основні ж зусилля в таких умовах спрямовуються на отримання якнайбільшого ефекту при найменших затратах. Ці положення стосуються підприємств усіх організаційних форм за умови, що вони не належать до групи неприбуткових.

Основним джерелом формування майна і отримання доходу більшості підприємств є реалізація продукції. В умовах аграрного виробництва цей процес характеризується рядом особливостей, які обумовлюються сезонним характером виробництва, низьким рівнем товарності продукції й оборотності капіталу.

У процесі дослідження господарських структур різних організаційно-правових форм важливо визначити ту форму підприємницької діяльності, що сприятиме отриманню найвищих результатів. Теорія про те, що форма організації бізнесу визначає результати діяльності, не отримала підтвердження. Тому, зіставляючи результати господарювання аграрних підприємств різних форм, ми враховуватимемо інші чинники, що впливали на їхню діяльність.

Як уже зазначалося, основним джерелом отримання прибутку підприємства є виручка від реалізації, отримана в процесі продажу продукції в межах зовнішнього середовища. При цьому для виготовлення продукції, а

також забезпечення і сприяння її реалізації, підприємство витрачає власні ресурси. Зіставлення отриманих результатів і витрачених ресурсів дозволяє встановлювати рівень рентабельності виробництва певного виду продукції. Порівняння даного показника для підприємств різних організаційно-правових форм дозволить встановити форму господарювання, що сприяє отриманню найкращих результатів при найменших затратах (табл. 2.15).

У першу чергу, слід зазначити скорочення кількості підприємств усіх організаційно-правових форм, окрім „інших підприємств”, що пояснюється тенденцією до їхнього укрупнення. З таблиці також видно, що серед існуючих форм господарювання кращі показники спостерігаються у недержавних сільськогосподарських підприємств. Стосовно ж державних підприємств, то, незважаючи на те, що протягом 2007-2009 рр. вони демонстрували від’ємний або низький рівень рентабельності по виробництву основних видів продукції, все ж у підсумку залишалися прибутковими, тільки в 2007 р. одне державне підприємство зазнало збитків.

Відзначимо також найвищий серед усіх видів підприємств рівень рентабельності реалізованої продукції тваринництва у 2009 р. (25%). Такий високий показник сформувався внаслідок вирощування у державних підприємствах лише свиней, які характеризуються вищим рівнем рентабельності.

Серед решти підприємств найкращі показники спостерігаються у господарських товариств, які, окрім того, що демонструють найвищий рівень рентабельності по виробництву продукції рослинництва, зберігають стійку позитивну тенденцію до зростання сукупного аналізованого показника. Так, за досліджуваний період рентабельність реалізованої господарськими товариствами продукції зросла на 13,7%. Відбулося зростання даного показника і в тваринництві господарських товариств, що, правда, не допомогло вийти на додатній рівень. Найвищим рівень рентабельності в даного виду підприємств є при виробництві цукрових буряків (91,6%), ріпаку (26,2%) і зернових культур (22,8), найнижчим – при виробництві м’яса ВРХ (-25,8%).

Таблиця 2.15

Фінансові результати від реалізації продукції аграрними формуваннями за формами господарювання *

Показники	Господарські товариства			Приватні підприємства (в т.ч. фермерські господарства)			Виробничі кооперативи			Інші підприємства			Державні підприємства		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009
Кількість сільськогосподарських підприємств, одиниць	217	135	133	145	147	137	6	4	1	12	13	16	2	2	2
у т.ч. прибуткових	78	92	87	101	107	99	2	1	1	11	7	12	1	2	2
%	35,9	68,1	65,4	69,7	72,8	72,3	33,3	25,0	100	91,7	53,8	75,0	50,0	100	100
у т.ч. збиткових	4	42	44	44	39	38	4	3	0	1	6	3	1	0	0
%	22,6	31,1	33,1	30,3	26,5	27,7	66,7	75,0	0,0	8,3	46,2	18,8	50,0	0,0	0,0
Рівень рентабельності (збитковості) реалізованої продукції, всього, %	20,3	23,8	34,0	22,4	17,7	16,0	-12,4	-6,7	9,8	25,1	6,0	0,0	-9,4	17,3	1,9
у т.ч. рослинництва	33,9	29,3	39,0	20,2	27,1	16,4	9,3	13,0	9,8	34,4	6,0	-1,6	-3,8	16,2	1,1
тваринництва	-19,3	-0,2	-1,8	-2,8	9,6	15,1	-64,8	-57,3	0,0	-0,9	9,8	7,6	-43,1	-2,9	25,5
Рівень рентабельності (збитковості) основних видів сільськогосподарської продукції, % зерно	40,2	19,0	22,8	39,0	27,4	10,3	9,7	18,1	6,1	38,4	0,8	-5,6	10,8	16,4	-10,6
цукрові буряки	25,0	39,0	91,6	11,6	33,6	28,7	-	-35,5	-	25,5	-3,2	11,8	-34,7	34,2	17,3
картопля	26,9	26,3	6,8	18,3	-4,5	13,9	-	-	-	-	-	-	-	-14,9	26,1
овочі	32,8	31,3	15,0	200,7	73,8	71,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ріпак	27,7	61,4	26,2	24,4	34,3	31,1	-8,5	-0,7	38,8	17,8	37,9	-11,8	7,7	48,3	-9,5
молоко	13,1	13,3	3,7	45,4	37,8	20,9	-58,7	-	-	38,7	8,4	14,0	-	-	-
м'ясо ВРХ	-34,1	-16,0	-25,8	-25,7	-11,7	-23,5	-70,8	-58,7	-	-36,1	-29,3	-34,0	-	-	-
м'ясо свиней	-33,5	-4,1	11,2	-8,2	10,5	24,3	-81,7	-67,3	-	-13,4	-13,3	36,2	-69,4	-2,9	25,5

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України по підприємствах, що ведуть оперативний облік

Остання продукція єдина, що зберігає негативний рівень рентабельності. Незважаючи на високі сукупні показники, загальний відсоток прибуткових господарських товариств є дещо нижчим, ніж аналогічний показник приватних підприємств (включаючи фермерські господарства).

Приватні підприємства в 2009 р. показали досить непогані результати як у тваринництві, так і у рослинництві, де рівень рентабельності становив відповідно 16,4% та 15,1%. Останній показник сформувався за рахунок порівняно високого рівня рентабельності реалізації молока (20,9%) і м'яса свиней (24,3%). Поряд з тим, виробництво м'яса ВРХ залишається збитковим. Аналіз показників господарювання приватних підприємств показав зростання рівня рентабельності тваринницької продукції з одночасним скороченням даного показника для рослинництва, що в сукупності дає змогу зменшити загальний рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва у приватних підприємствах.

Виробничі показники сільськогосподарських кооперативів, зважаючи на їхню малу чисельність, показують низький рівень прибутковості по усіх видах продукції. Проте, слід зазначити, що така ситуація склалася лише у 2009 р., до того часу по даній формі підприємств спостерігалися негативні результати.

Основним джерелом формування фінансових результатів в господарствах ринкового типу є реалізація виробленої продукції. Організаційні особливості сільськогосподарських підприємств обумовлюють умови здійснення реалізаційного процесу, які впливають з характеристик ринкового середовища – рівень конкуренції, внутрішній і зовнішній попит, рівень цін та їхня стабільність. Відповідно до цього, більшість підприємств товаровиробників сільськогосподарської продукції не мають гарантованого каналу реалізації власної продукції. Переробні підприємств на ринках продовольства працюють не достатньо активно, і їхню роль на себе перебирають посередники, які скуповують сільськогосподарську продукцію з метою спекуляцій.

Існуюча ринкова кон'юнктура обумовлює попит на продукцію й орієнтовний рівень цін. У поєднанні із ефективністю організації виробництва

вона формує конкурентні переваги сільськогосподарських підприємств у вигляді кращої якості або нижчої ціни. Основні показники реалізації продукції рослинництва наведено в табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Основні результати реалізації продукції рослинництва за формами підприємств за 2009 р.*

Категорії господарств	Зернові культури			Цукрові буряки			Картопля			Овочі		
	Обсяг реалізації, тис. тонн	Ціна реалізації	Рентабельність, %	Обсяг реалізації, тис. тонн	Ціна реалізації	Рентабельність, %	Обсяг реалізації, тис. тонн	Ціна реалізації	Рентабельність, %	Обсяг реалізації, тис. тонн	Ціна реалізації	Рентабельність, %
Господарські товариства	664,6	95,2	22,8	639,2	69,4	91,6	412,9	110,4	6,8	3,1	171,1	15,0
Приватні підприємства (включаючи фермерські)	387,2	76,8	10,3	82,7	34,7	28,7	6,5	111,7	13,9	1,5	127,5	71,8
Фермерські господарства	38,3	77,7	3,8	4,2	55,5	86,6	5,3	111,7	10,1	-	-	-
Виробничі кооперативи	1,2	66,2	6,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Інші підприємства	39,5	83	-5,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Державні підприємства	2,1	86,6	-10,6	1,8	76,4	17,3	0,7	219,4	26,1	-	-	-

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України по підприємствах, що ведуть оперативний облік

На основі даних таблиці ми знову можемо підтвердити раніше зроблений висновок про те, що найуспішнішими господарюючими структурами в аграрній сфері є господарські товариства, приватні підприємства і фермерські господарства, які забезпечили основну пропозицію усіх видів культур. Проте, аналізуючи рентабельність продукції, ми зауважили, що фермерські господарства за даним показником переважають приватні підприємства по реалізації цукрових буряків – 86,6% проти 28,7%, а господарські товариства – по реалізації картоплі – 10,1% проти 6,8%. Решта підприємств не виділяються

особливими показниками стосовно обсягів реалізації продукції чи її рентабельності. Проте, державні підприємства виділяються найвищими цінами на рослинницьку продукцію.

За показником реалізації тваринницької продукції сільськогосподарські підприємства демонструють значно гірший рівень рентабельності (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Основні результати реалізації продукції тваринництва за формами підприємств за 2009 р.*

Категорії господарств	М'ясо великої рогатої худоби			М'ясо свиней			Молоко		
	Обсяг реалізації, ц	Ціна реалізації	Рентабельність, %	Обсяг реалізації, ц	Ціна реалізації	Рентабельність, %	Обсяг реалізації, ц	Ціна реалізації	Рентабельність, %
Господарські товариства	29401	530,6	-34,1	15512	722,69	-33,5	118533	141	13,1
Приватні підприємства (включаючи фермерські)	14621	822,7	-23,5	32755	1426	24,3	129388	191,6	20,9
Фермерські господарства	-	-	-	936	1338	8,1	-	-	-
Виробничі кооперативи	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Інші підприємства	1768	743,4	-34,0	1220	1448,3	36,2	13772	167,4	14,0
Державні підприємства	-	-	-	58	2034,5	25,5	-	-	-

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України по підприємствах, що ведуть оперативний облік

Так, реалізація м'яса ВРХ не є рентабельною в жодній формі підприємств, реалізація м'яса свиней є рентабельною для всіх видів підприємств, окрім господарських товариств (-33,5%). Найвищим цей показник є для „інших підприємств” (36,2 %). У значній мірі така ситуація обумовлена різницею в цінах реалізації, оскільки господарські товариства реалізовували

м'ясо свиней за ціною 722,7 грн/ц, в той час, як „інші підприємства” – за 1338 грн/ц, а державні підприємства – за 2034,5 грн/ц. Реалізація молока була рентабельна в усіх формах підприємств, що займалися його виробництвом, а найбільший обсяг реалізації був забезпечений приватними підприємствами вкупі з фермерськими господарствами.

Порівняння показників діяльності різних аграрних підприємств різних організаційно-правових форм господарювання дає змогу досить повно оцінити переваги тієї чи іншої форми. Проте, значно ґрунтовніші висновки можна отримати за рахунок одночасного зіставлення показників ресурсного забезпечення, результативності виробництва та економічної ефективності. В результаті такого порівняння було встановлено, що краще забезпечення земельними ресурсами є характерним для господарських товариств, приватних підприємств і фермерських господарств. При цьому слід відмітити, що забезпеченість трудовими ресурсами, яка є найкращою на державних підприємствах, є негативним чинником, що призводить до зростання собівартості виробництва продукції. Водночас рівень урожайності основних сільськогосподарських культур є найнижчим у кооперативах та державних підприємствах. В контексті даного аналізу також відмітимо, що підприємства категорії “інші” характеризуються середніми значеннями показників ресурсозабезпеченості та господарювання у порівнянні із іншими формами агроформувань (табл. 2.18).

Їхньою особливістю є те, що агропродовольче виробництво не є для них основним видом діяльності, окрім цього, вони мають інше відомче підпорядкування. Це надає змоги розглядати такі підприємства як альтернативні чи перспективні для запозичення досвіду рештою аграрних підприємств.

Таблиця 2.18

Основні показники функціонування аграрних підприємств Тернопільської області різних організаційно-правових форм господарювання за 2007-09рр.

Організаційно-правові форми господарювання аграрних підприємств	Чисельність підприємств, що ведуть оперативний облік	Наявність сільськогосподарських угідь на одне підприємство, тис.га	Середньо-облікова чисельність працівників		Урожайність основних сільськогосподарських культур, ц/га				Надоєно молока на одну корову, кг	Середньодобовий приріст ВРХ, г	Середньодобовий приріст свиней, г	Частка прибуткових підприємств, %	Рівень рентабельності, всього, %
			на одне підприємство, осіб	на 100 га, осіб	зернових та зернобобових	цукрових буряків (фабричних)	картоплі	овочів					
Господарські товариства	162	1,6	39,9	4,4	28	387	222	376	3381	402	231	56,5	25,8
Приватні підприємства	143	1,2	36,4	4,1	31	386	196	192	3668	439	173	71,6	26,7
Фермерські господарства	8	2,8	70,5	0,6	31	463	249	50	4500	371	704	89,0	18,1
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	3	0,6	18,6	0,3	15	151	–	–	1426	110	83	66,7	8,4
Державні підприємства	2	0,9	77,3	3,3	24	267	173	–	–	–	–	100,0	2,3
Інші форми підприємств	14	0,8	33,7	1,6	31	372	25	75	2953	456	261	71,2	10,4

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України по підприємствах, що ведуть оперативний облік

Тобто, як ми і вважали, основою перспективного агропродовольчого виробництва є три основні форми господарювання – господарські товариства, приватні підприємства і фермерські господарства.

Групування сільськогосподарських підприємств за основними виробничими показниками й розміром сільськогосподарських угідь показало наявність зв'язку між розміром угідь і виробництвом зернових культур (0,946), що обумовлено значною їхньою часткою в структурі посівних площ, а також із виробництвом цукрових буряків (0,893) і виробництвом приросту ВРХ (0,732)

(табл. 2.19). Виробництво картоплі взагалі не залежить від площі угідь, зважаючи на її малу частку у структурі посівних площ. Виробництво приросту свиней також не має тісного зв'язку з розміром сільськогосподарських угідь аграрних підприємств (Додатки Д, Е).

Важливим резервом інтенсифікації агропродовольчого виробництва є НТП, що досягається за рахунок впровадження у практику господарювання ресурсозберігаючих технологій, раціоналізації застосування мінеральних та органічних добрив, а також ефективної селекції. Реалізація вказаних заходів забезпечує покращення якісних показників господарювання. В сільськогосподарському виробництві аграрних формувань Тернопільської області за 1990-2008 рр. можна відстежити стійку тенденцію зростання витрат виробництва на одиницю площі чи живності. Проте, звернемо увагу і на зростання рівня витрат, спричинене також об'єктивними чинниками у вигляді збільшення вартості матеріальних і технічних засобів виробництва.

Таблиця 2.19

Залежність обсягів виробництва від розмірів сільськогосподарських підприємств, 2009 р. *

Група	Кількість підприємств у групі	Сільськогосподарські угіддя, га	Зібрано зернових культур, ц	Вироблено ц/б, ц	Вироблено картоплі, ц	Приріст м'яса великої рогатої худоби, ц	Приріст м'яса свиней, ц	Вироблено молока, ц
1	2	19370,5	662589,0	1192427,5	0,0	1006,0	1941,0	13909,0
2	2	13105,5	349897,5	659843,5	0,0	954,5	348,5	11756,5
3	3	11275,3	352467,0	546600,7	400,0	86,3	5940,0	1118,0
4	2	9153,0	104131,0	58800,0	0,0	181,5	30,0	3158,5
5	3	7565,7	147156,7	606292,0	2941,3	496,3	285,7	5381,3
6	6	5737,5	135320,3	0,0	121,5	515,0	103,2	10419,8
7	14	3922,5	111410,9	56043,4	869,1	381,0	388,1	5163,1
8	36	2436,1	58226,3	41158,1	2991,3	92,6	116,3	990,6
9	211	655,4	12457,4	3416,7	88,6	54,2	151,2	337,4

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України по підприємствах, що ведуть оперативний облік

Негативний вплив такої ситуації поглиблюється за рахунок диспаритету цін на сільськогосподарську сировину, предмети й засоби праці для сільськогосподарських підприємств.

Важливим показником, який впливає на кінцеві результати господарювання, є собівартість виробленої продукції. Собівартість як економічна категорія, є відокремленою частиною вартості. Її основу складає вартість фондів, що були використані в процесі виробництва. У конкретно економічному сприйнятті, собівартість – це вартісне вираження затрат господарюючого суб'єкта, що виникають в процесі виробничої та збутової діяльності. Собівартість – один із найважливіших показників господарської діяльності аграрних підприємств, оскільки показує, у що саме обходиться господарству виробництво відповідного виду продукції й наскільки економічно вигідним воно є в конкретних природо-економічних умовах господарювання.

У процесі дослідження собівартості продукції нами було встановлено, що у державних підприємствах і виробничих сільськогосподарських кооперативах рівень собівартості виробництва продукції рослинництва й тваринництва є значно вищим, ніж в господарських товариствах, приватних підприємствах та фермерських господарствах. Ця обставина обумовлює погіршення економічних показників діяльності.

Аналіз структури витрат сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання показав переважання матеріальних витрат у всіх категоріях, проте найменшою їхня частка є в державних підприємствах – 57,2%. Така ситуація обумовлюється значною часткою витрат на оплату праці й відрахування на соціальні заходи – 31,9% в сумі. Це погіршує конкурентні можливості державних підприємств і вимагає перегляду кадрової або витратної політики. Поряд з тим, у державних підприємствах спостерігається також найменша частка амортизаційних відрахувань у структурі собівартості продукції. Частка енергетичних витрат займає в сукупності від 15,7% до 27,4%, найбільше її значення характерне для сільськогосподарських кооперативів (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

Структура витрат на виробництво продукції сільського господарства за елементами за 2008 р., % *

Категорії господарств	Витрати на оплату праці	Відрахування на соціальні заходи	Матеріальні витрати, які увійшли в собівартість продукції	В тому числі										Амортизація	Інші витрати			Усього витрат, тис. грн.
				Насіння та посадковий матеріал	Корми, усі	З них покупні	Інша продукція сільського господарства	Мінеральні добрива	Нафтопродукти	Електроенергія	Паливо	Запчастини, ремонтні та будівельні матеріали для ремонту	Оплата послуг і робіт, виконаних сторонніми організаціями та інші матеріальні затрати		Усього	У тому числі орендна плата за:		
																Земельні частки (паї)	Майнові паї	
Господарські товариства	8,0	1,8	76,1	11,5	8,1	4,9	1,0	19,2	14,2	1,1	0,4	4,3	16,2	4,4	9,7	5,8	0,1	818119
Приватні підприємства (включаючи фермерські)	8,6	1,9	74,3	11,8	7,7	3,0	0,6	21,1	14,2	1,0	0,5	4,7	12,6	5,5	9,8	6,5	0,2	589313
з них фермерські господарства	6,8	1,6	79,3	17,4	1,3	0,0	0,0	26,1	12,8	0,9	0,2	1,5	19,2	5,5	6,8	4,0	0,7	100661
Сільгоспкооперативи (виробничі)	14,4	1,6	74,7	14,2	2,1	0,0	0,0	21,9	25,1	2,3	0,0	6,7	2,4	1,0	8,4	7,0	0,2	1137
Інші підприємства (включаючи міжгоспи)	6,8	1,6	81,4	21,3	5,1	2,0	0,8	23,3	15,1	1,1	0,2	3,3	11,1	1,6	8,6	7,3	0,1	49005
Недержавні підприємства	8,2	1,8	75,5	12,0	7,8	4,1	0,9	20,1	14,2	1,1	0,5	4,4	14,6	4,7	9,7	6,2	0,2	1457575
Державні підприємства	29,2	6,7	57,2	12,7	0,7	0,0	0,0	7,6	14,8	3,2	0,0	5,2	12,9	6,8	0,1	0,0	0,0	4876
Сільськогосподарські підприємства	8,3	1,9	75,5	12,0	7,8	4,1	0,9	20,1	14,2	1,1	0,5	4,4	14,6	4,7	9,7	6,1	0,2	1462451

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України по підприємствах, що ведуть оперативний облік

Значні ресурси оптимізації витрат підприємств криються у використанні аналізу беззбитковості або аналізу „Витрати-обсяг-прибуток” (CVP-аналізу). З допомогою CVP-аналізу виникає можливість визначати доцільність проведення інновацій: як вони вплинуть на рівень беззбитковості, прогнозованої урожайності, маржинальний дохід, операційний важіль тощо. Використання даного методу передбачає проведення аналізу поточних показників, що характеризують виробничу, а також дохідно-затратну діяльність господарства.

За своєю суттю CVP-аналіз (від англ. „Cost-Volume-Profit”) є досить простим, в його основі стоїть розрахунок точки беззбитковості, в якій витрати й прибутки є рівними. Застосовуючи різні математичні вирази прибутків та витрат, ми отримуємо можливість вираховувати їхні складові за допомогою рівнянь.

CVP-аналіз орієнтується на „поведінку” витрат під впливом змін обсягу виробництва (реалізації) продукції, які піддаються певним коливанням. Це ускладнює розрахунки, а в певних умовах робить їх неможливими. З метою згладжування коливань на практиці графіки витрат – обсягу виробництва і прибутку значно спрощують, надаючи їм лінійної форми.

Водночас, таке спрощення передбачає застосування ряду припущень, врахування яких є обов’язковим при трактуванні результатів аналізу. Основні допущення стосуються, переважно, чіткості розподілу витрат на постійні й змінні, оскільки жодні з них не є повністю постійні чи змінні.

Загалом, CVP-аналіз відіграє важливу роль в прийнятті оперативних управлінських рішень: про ціноутворення, асортимент продукції, заміщення устаткування, розміщення виробництва по технологічних принципах, про визначення релевантних матеріальних і трудових витрат, про вирішення альтернативи „виробляти чи купувати”.

Пропозиції по використанню маржинального аналізу в планових розрахунках підприємств стосуються також оптимізації виробничої програми, оцінки інноваційних проектів, розрахунку внутрішніх цін переміщення ТМЦ

між структурними підрозділами, визначення фактичних показників роботи підрозділів.

Основою такого аналізу є визначення точки безбитковості, тобто, рівня виробництва і витрат, при яких спостерігається нульовий прибуток (Додатки З, К). В додатках розраховано обсяг реалізації продукції в точці безбитковості, а також рівень витрат, що йому відповідає. На основі цих показників нами було розраховано індекси маржинального аналізу, що дозволяє робити певні висновки щодо стійкості, ефективності й резервів виробництва в господарствах різних організаційно-правових форм (табл. 2.21). Їх повне трактування подано в додатку Л.

Таблиця 2.21

Індекси маржинального аналізу реалізації пшениці в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області за формами господарювання *

Показники	Господарські товариства	Приватні підприємства (включаючи фермерські господарства)	Фермерські господарства	Сільськогосподарські виробничі кооперативи	Інші підприємства	Державні підприємства
Операційний ліверидж	0,433	0,399	0,821	0,060	0,261	0,170
Маржинальний дохід	38870,8	47336,1	28304,9	45,5	-1158,6	153,0
Питомий маржинальний дохід	0,041	0,047	0,081	0,023	0,016	0,019
Критичний об'єм	1669904,1	871987,1	131216,7	1437,7	183287,8	15152,2
Критична виручка	153819,6	79841,6	14271,7	112,6	14529,2	1397,1
Точка закриття	742834,5	449593,9	98060,7	420,0	36296,3	3101,7
Межа безпеки (МБ)	466138,9	770960,9	248436,3	6101,3	-58846,8	4748,8
Співвідношення МБ до обсягу реалізованої продукції	21,823	46,925	65,438	80,930	-47,289	23,862
Коефіцієнт маржинального доходу	0,198	0,315	0,685	0,077	-0,117	0,083
Запас фінансової міцності	21,823	46,925	65,438	80,930	-47,289	23,862
Операційний важіль	1,055	1,045	1,190	0,400	1,041	0,939

*Примітка: розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України по підприємствах, що ведуть оперативний облік

Як бачимо з таблиці, маржинальний дохід господарських товариств, приватних підприємств і фермерських господарств є високим, що демонструє значне переважання доходів над витратами. Значення питомого маржинального доходу характеризує приріст прибутку від випуску кожної додаткової одиниці продукції.

Тому, в цьому плані фермерські господарства характеризуються найвищим рівнем показника. В той же час, операційний ліверидж показує, що така ситуація не є стійкою і названі підприємства можуть піддаватися значним ризикам, пов'язаним з несприятливою кон'юнктурою, природними умовами тощо. Цікавим також є аналіз операційного важелю, який вказує на скільки збільшиться прибуток, якщо рівень реалізації збільшиться понад рівень беззбитковості на 1 %. Цей показник показує, що, незважаючи на збитковий рівень виробництва „інших підприємств”, вони мають досить непогані резерви для покращення ситуації, а найбільший показник операційного важелю спостерігається у фермерських господарств. Дещо парадоксальним є значення показника запасу фінансової міцності, який має найбільше значення по сільськогосподарських виробничих кооперативах і майже найнижче по господарських товариствах.

Таким чином, аналіз ефективності господарювання сільськогосподарських підприємств ринкового типу підтвердив важливе значення господарських товариств і приватних підприємств для розвитку галузі. Проте, він також показав, що функціонування сільськогосподарських виробничих кооперативів і державних підприємств здійснюється швидше по інерції, вони не показують високого рівня прибутковості й їхня структура витрат є недосконалою. Таким чином, ці форми підприємств у тому вигляді, в якому вони існують, не є придатними для високоефективного ведення сільського господарства. Тому передбачається їхнє подальше скорочення або перетворення у різновид приватного підприємства, такого як фермерське господарство, приватне аграрне підприємство чи господарське товариство, які

демонструють загалом достатній рівень ефективності господарювання й підтримують позитивну динаміку основних виробничих показників.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Дослідження показали, що у результаті аграрних реформ було утворено сільськогосподарські підприємства нового типу – приватні аграрні підприємства, фермерські господарства й господарські товариства, які на даний момент переважають як у кількості, так і в ресурсному забезпеченні. Це, в свою чергу, відображається на результатах їхнього господарювання. Формування нових господарських структур відбувалося нерівномірно, що зумовило різну „спеціалізацію” районів області. Така диференціація форм господарювання по районах ґрунтувалася не стільки на основі соціально-культурних і традиційних аспектів регіонального розвитку, скільки на простоті й популярності тієї чи іншої форми в момент вибору. В результаті цього дуже мала частка землевласників в процесі вибору організаційно-правової форми ведення підприємницької діяльності усвідомлювала її реальні переваги чи недоліки.

2. Встановлено, що система земельних відносин, сформована в процесі реформ, призвела до подрібненості сільськогосподарських угідь, сільськогосподарських підприємств і нерівномірного їхнього розподілу. В результаті відбулися процеси концентрації земель, які забезпечили можливість для поглинання більших підприємств меншими. В перспективі це може зумовити скорочення кількості підприємств та їхнього укрупнення. Дослідження динаміки розмірів земельних наділів сільськогосподарських підприємств показало існування стійкої тенденції до концентрації земельних угідь в межах великих аграрних формувань, скорочення загальної чисельності сільськогосподарських підприємств, особливо тих, що володіють малим чи порівняно малим земельним наділом.

3. Аналіз процесів розвитку аграрного підприємництва показав, що формування господарських структур ринкового типу не дозволить значно впливати на виробничі показники сільського господарства до тих пір, доки

частка господарств населення по виробництву багатьох видів продукції переважає. Це зумовлено складністю в управлінні такими господарствами, проблемами з контролем якості продукції, її обліку тощо. Тому політика держави повинна спрямовуватися на об'єднання господарств населення у великі господарства на основі вільної згоди й участі у розподілі прибутку.

4. На фоні відродження галузі рослинництва ситуація в тваринництві залишається складною. Про це свідчить скорочення поголів'я худоби, низький рівень продуктивності тварин і продуктивності праці в тваринництві. Як наслідок, низькі фінансово-економічні показники господарювання. Аналіз показав, що найбільше тварин збереглося в господарських товариствах і приватних аграрних підприємствах. Окрім того, в приватних підприємствах у даний час відбувається збільшення поголів'я свиней. Аналіз експертних думок показав значну імовірність розвитку великотоварних сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на виробництві м'ясо-молочної продукції.

5. За досліджуваний період відбулося скорочення кількості підприємств практично усіх організаційно-правових форм, що пояснюється тенденцією до їхнього укрупнення. Формування часового тренду показало, що зменшення чисельності господарських структур за умови збереження існуючих тенденцій відбуватиметься протягом наступних трьох років. Проте, темпи цього процесу сповільняться. Це дозволяє стверджувати про можливість стабілізації ситуації в аграрному підприємстві. Аналіз показників діяльності показав, що серед існуючих форм господарювання кращі показники спостерігаються у недержавних сільськогосподарських підприємств. Найуспішнішими господарюючими структурами в аграрній сфері є господарські товариства, приватні підприємства і фермерські господарства, які забезпечили основну пропозицію усіх видів культур. Решта підприємств не виділяються особливими показниками стосовно обсягів реалізації продукції чи її рентабельності.

6. Групування сільськогосподарських підприємств за основними виробничими показниками й розміром сільськогосподарських угідь показало

наявність зв'язку між розміром угідь і виробництвом зернових культур, що обумовлено значною їхньою часткою в структурі посівних площ, а також з виробництвом цукрових буряків та виробництвом приросту ВРХ. Спостереження показали також, що виробництво картоплі й приросту свиней не залежить від площі угідь.

7. Аналіз структури витрат сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання показав переважання матеріальних витрат по всіх категоріях господарств, окрім державних підприємств, де більшою є частка витрат на оплату праці й соціальні заходи. У державних підприємствах спостерігається також найменша частка амортизаційних відрахувань у структурі собівартості продукції. Оптимізація структури витрат на основі формування стратегії управління витратами й вжиття належних інструментів державного впливу дасть змогу зменшити собівартість продукції і покращити фінансово-економічні показники діяльності господарських структур.

8. Проведення аналізу безбитковості сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання дало змогу ще раз підтвердити кращі умови функціонування господарських товариств і приватних підприємств. Так, маржинальний дохід господарських товариств, приватних підприємств і фермерських господарств є високим, що демонструє значне переважання доходів над витратами. Проте, операційний ліверидж показує, що така ситуація не є стійкою й названі підприємства можуть піддаватися значним ризикам, пов'язаним з несприятливою кон'юктурою, природними умовами тощо. Аналіз операційного важелю показав високий рівень прибутковості господарських товариств, приватних підприємств і фермерських господарств. Дані маржинального аналізу можуть бути використані в прогнозуванні й оптимізації виробничої структури підприємств аграрного сектору.

Основні результати даного розділу опубліковані у власних наукових працях автора [68;71; 72; 74; 80].

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ТА ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СТРУКТУР РИНКОВОГО ТИПУ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

3.1. Обґрунтування напрямків розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки в контексті пореформених трансформацій

Перехід до ринкових умов господарювання, що супроводжувався лібералізацією відносин та інтеграцією вітчизняної економічної системи до світового економічного співтовариства, обумовили зростання ролі аграрного підприємництва як основного інструменту розвитку і самовдосконалення в умовах конкурентного середовища. Результатом цього стало збільшення чисельності великотоварних агропромислових підприємств, зростання обсягу залучених інвестицій і розвиток інфраструктури. Проте, незважаючи на стабілізацію й повільне відновлення темпів зростання виробництва, що характеризують сучасний етап аграрних перетворень, існуюча система виробничо-господарських відносин в сільськогосподарських підприємствах нездатна забезпечувати рівень розвинених аграрних держав за показниками продуктивності праці й економічної ефективності виробництва. В таких умовах подальші зміни в галузі повинні спрямовуватися на перегляд ключових аспектів господарського механізму, що забезпечує формування мотиваційних засад розвитку продовольчих ринків.

Важливо зауважити, що формування концептуального підходу до розвитку організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі, що відбувається на основі підприємницької діяльності, здійснюється в декількох площинах. Зокрема, основою розвитку підприємства в ринкових умовах є забезпечення його прибутковості. Проте, що стосується вітчизняного сільського господарства, то його функціонування відбувається в умовах жорсткого соціального тиску з боку держави й суспільства, які прагнуть

стабільного здешевлення продовольства, заперечуючи, таким чином, принцип максимальної прибутковості галузі. Така ситуація негативно впливає на мотиваційну складову аграрного підприємництва й сприяє існуванню сільськогосподарських підприємств, що здійснюють свою діяльність в умовах постійної збитковості, що в корені суперечить принципам ринкової економіки.

Дослідження показали, що основним завданням агропромислового виробництва в Україні вважаються „надійне забезпечення населення дешевими продуктами харчування, промисловості сировиною, збалансування попиту і пропозиції на ринку, збільшення експорту продовольчої продукції” [97, с.26], що в повній мірі відображає суспільні очікування населення від аграрного бізнесу. Проте, зауважимо, що його основою повинно бути, в першу чергу, дотримання принципу прибутковості, а виконання соціальної функції повинно в тій чи іншій пропорції розділятися між підприємством і державою. Загалом же, аграрне підприємство перебуває в сфері інтересів трьох основних елементів зовнішнього середовища: держави, селян, ринку (рис. 3.1). Кожен з названих елементів здійснює тиск на діяльність аграрного формування, що зумовлює зменшення потенційного значення прибутку.

Рис. 3.1. Відносини та інтереси, що визначають перспективи розвитку аграрного формування в контексті взаємодії з основними елементами зовнішнього середовища*

*Примітка: власна розробка автора

Така ситуація є невід'ємним елементом аграрного підприємництва, що ґрунтується не лише на командно-адміністративних принципах управління, але й на давніх українських селянських традиціях. Незважаючи на важливість соціального значення сільського господарства для суспільства, сучасні ринкові умови вимагають затвердження пріоритетності принципу максимального прибутку у визначенні параметрів діяльності господарств. Ми повинні усвідомити, що аграрне підприємництво, в першу чергу, є бізнесом, а відгуки на потреби суспільства чи інших зацікавлених сторін повинні мати суто добровільний характер або врегульовуватися законодавчо-нормативними документами. Їхня реалізація має відбуватися в контексті розвитку підприємств, за рахунок надлишкового прибутку, а не фондів споживання й розвитку. Тому важливим аспектом розвитку аграрного підприємництва в Україні ми вважаємо поступовий перерозподіл соціальної функції між державою і господарюючими суб'єктами відповідно до спільних домовленостей, концепції соціального партнерства чи законодавчо затверджених норм. Це дасть змогу власникам і керівництву аграрних формувань активізувати підприємницьку ініціативу та повніше використовувати можливості ринкового механізму в плані самовдосконалення й розвитку.

Подальший розвиток аграрних формувань в умовах вдосконалення ринкових інституцій потребує детального аналізу і обґрунтування тенденцій та прогнозів щодо основних його напрямків, параметрів й глибини здійснення. В контексті трансформації пріоритетів в напрямку комерціалізації відносин в сільському господарстві відбуватиметься вдосконалення взаємодії між існуючими формами аграрних підприємств, зокрема, оптимізація їхньої організації і реструктуризація відповідно до змін умов ринку. Основними напрямками розвитку сільськогосподарського виробництва при цьому, як ми передбачаємо, стане закріплення приватної власності на засоби виробництва як основної форми власності, диверсифікація виробничих процесів, розвиток несільськогосподарської зайнятості й усунення диспропорцій в структурі

виробничо-господарської діяльності за рахунок зміни організаційно-економічних умов функціонування.

За таких умов диференціація результатів діяльності аграрних підприємств залежатиме не від форми власності чи господарювання, а від їхнього ставлення до підприємницької діяльності, націленості на інноваційність й прибутковість, а також формування ефективного управлінського і виробничого механізму, що сприятиме отриманню максимального прибутку. Слід зазначити, що напрямки вдосконалення господарського механізму аграрних формувань лежать як в площині самих підприємств (за рахунок оптимізації внутрішніх змінних і скорочення витрат виробництва), так і в споріднених площинах за їхніми межами (повне використання можливостей ринку, розвиток маркетингу, формування переваг у конкурентній боротьбі).

Зауважимо, що вдосконалення виробничо-господарського механізму діяльності аграрних підприємств не завершилося з реорганізацією колективних сільськогосподарських підприємств, воно відбувається в теперішніх умовах, проте, уже завдяки дії ринкових механізмів, а не державних органів влади. Тому такі трансформації в більшій мірі враховують потреби підприємств і сприяють їхньому задоволенню. Такий ефект в умовах ринку є типовим, саме він забезпечує постійний розвиток і самовдосконалення підприємств, оскільки в конкурентному середовищі право на існування мають найбільш конкурентоспроможні форми організації бізнесу. А саме ті, які в найбільшій мірі зможуть використати внутрішній потенціал шляхом максимального використання ситуації, що складається в конкретний час і в конкретному місці на ринку. В теперішніх умовах такий шанс в найбільшій мірі реалізують великотоварні підприємства і, так звані, аграрні холдинги, які, користуючись нормативно-правовою та економічною ситуацією і потребами ринку, акумулюють значні земельні ресурси, збільшують обсяги виробництва, підвищують ефективність господарювання й залучають інвестиції.

В сільському господарстві трансформації в даний час супроводжуються трансформуванням дрібнотоварного виробництва у середньо- та

великотоварного, забезпечуючи таким чином процес, зворотній до того, що відбувався на ранніх етапах аграрної реформи й спрямовувався на подрібнення земельних угідь. Такі прояви мають позитивний вплив на ресурсозабезпеченість підприємств та їхню інвестиційну привабливість, проте, можуть призвести до утворення надвеликих підприємств, які володітимуть монопольним становищем в регіоні по відношенню до інших господарств.

З огляду на це, формування господарських структур ринкового типу в аграрному секторі економіки повинно відбуватися в умовах жорсткого антимонопольного моніторингу. Причому, антимонопольна діяльність повинна виконувати не лише контролюючу і караючу функцію, але й у поєднанні із регулюючою функцією державного апарату управління попереджати виникнення спотворень ринкової рівноваги за рахунок обмеження цінових коливань через інтервенційні механізми, забезпечення відкритості процедури банкрутства підприємств, запобігання зловживанням монопольним становищем і змовам суб'єктів господарювання тощо.

Організаційна проблема розвитку аграрних формувань на сучасному етапі перейшла на значно вищий рівень й стосується уже не стільки визначення форми ведення бізнесу, скільки утворення ефективного внутрішнього механізму взаємодії, спрямованого на раціональне використання ресурсів, технологій, внутрішнього і зовнішнього потенціалу підприємства. Основний акцент при цьому робиться на здатності господарства до розвитку на основі залучення зовнішнього капіталу, інвестиційній привабливості й керованості. Ринкове середовище формує нові критерії до оцінки ефективності його господарювання, яка не обмежується суто виробничими показниками та рівнем прибутковості, а доповнюється вимогами, які висуваються до підприємства суб'єктами зовнішнього середовища: кредиторами, інвесторами, засновниками, пайовиками. Ці критерії утворюють зацікавленість суб'єктів ринку на предмет участі в капіталі аграрних формувань.

В табл. 3.1 подано характеристику окремих організаційно-правових форм

сільськогосподарських підприємств недержавної власності на предмет зацікавленості ними зі сторони основних суб'єктів зовнішнього середовища.

Таблиця 3.1

**Характеристика окремих організаційно-правових форм
сільськогосподарських підприємств недержавної власності на предмет
зацікавленості ними зі сторони основних суб'єктів зовнішнього
середовища***

Показ- ник	Зацікавленість		
	засновників	пайовиків	інвесторів
Товариство з обмеженою відповідальністю	Виборність голови товариства та виконавчого органу. Право голосу пропорційне частці у вкладах	Мають право приймати участь в управлінні підприємством і претендувати на частку прибутку, що розподіляється загальними зборами	Колективне прийняття рішень про залучення інвестицій. Може претендувати на участь в управлінні.
Приватне підприємство	Головним керівником є засновник підприємства	Отримують лише орендну плату без залучення до процесів управління та розподілу прибутку	Легкість укладення інвестиційних угод з одноосібним керівником.
Сільськогосподарський виробничий кооператив	Виборність правління кооперативу. Висока демократичність управління, всі члени мають рівне право голосу	Асоційовані члени кооперативу участі в управлінні не беруть. Обмеженість виплат часток доходу на паї	Колективне прийняття рішень про залучення інвестицій. Не претендує на участь в управлінні.

*Джерело: вдосконалено автором на основі [143, с.77].

Як уже зазначалося, однією з найуспішніших форм господарювання в аграрному секторі України є господарські товариства. Вони приваблюють засновників, інвесторів та пайовиків можливістю приймати участь в управлінні й розподілі прибутку відповідно до частки у майні підприємства. Приватні, зокрема, фермерські господарства дають змогу отримувати пасивний дохід інвесторам і пайовикам. Проте, керівництво і отриманий прибуток належать одноособово керівнику. Сільськогосподарські кооперативи не дозволяють стороннім особам входити до складу керуючих органів та обмежують виплати

на інвестовану суму або орендований пай. Тобто, кожна форма підприємства має своїх зацікавлених осіб, що підтримують їхнє функціонування і забезпечують розвиток.

В процесі формування багатуокладної аграрної економіки селянам було надано можливість вибору форми господарювання, в результаті чого значна їхня частина утворила господарські товариства, намагаючись отримати, таким чином, право на участь в управлінні й розподілі прибутку. Відомо, що „трудова мотивація сільськогосподарських працівників істотно залежить від сформованих відносин власності та прозорості механізму управління господарськими товариствами. Тобто, від можливості працівників брати участь у розподілі прибутку” [121, с.133]. Проте, на даний час реалізація пайовиками такого права згідно з п. 10 Закону України „Про господарські товариства” [8], практично не дотримується і обмежується лише оплатою за використання земельних і майнових паїв. Це, фактично, зрівнює господарські товариства за статусом з приватними підприємствами й зумовлює втрату важливого мотиваційного інструменту. Тому селяни повинні чітко усвідомлювати різницю між такими мотиваційними категоріями як заробітна плата, премія, орендна плата і частка прибутку. Працюючі селяни мають право на отримання перших двох, пайовики – на отримання двох останніх, працюючі пайовики – на отримання всіх названих виплат. Врегулювання даного питання дозволить покращити матеріальний стан селян і підвищити їхню зацікавленість в результатах праці господарства.

Досліджуючи різні організаційно-правові форми господарювання аграрних підприємств, важливо звернути увагу на діяльність господарств населення, які на сьогодні є дуже важливою формою сільськогосподарської зайнятості. Так, їх частка у виробництві продукції рослинництва є більшою за 50 %, а у виробництві тваринницької продукції становить майже 85 %, тобто, в середньому більше половини сільськогосподарської продукції виробляється в межах не технологічно обладнаних і забезпечених кваліфікованими кадрами аграрних підприємств, а в господарствах населення, що практично не

забезпечені жодними засобами ведення інтенсивного землеробства й тваринництва.

Як свідчать результати досліджень, така ситуація сформувалася не завдяки, а всупереч обставинам. Аналіз причин та умов функціонування господарств населення в аграрному виробництві, проведений В. П. Рябоконею [197, с. 83], дав змогу виділити чотири основні групи чинників, що впливають на їхній стан:

1. Скорочення чисельності сільського населення, яке має значно вищі темпи, ніж скорочення чисельності жителів міст. Так, за 2005-2009 рр. кількість мешканців сіл зменшилася більш, ніж на 400 тис. осіб.

2. Високий рівень безробіття в сільській місцевості. На початок 2009 р. чисельність офіційно зареєстрованих безробітних селян склала 375,4 тис. осіб при наявності 1,4 тис. вакансій. В таких умовах самозайнятість сільського населення є чи не єдиною можливістю забезпечити себе засобами для існування.

3. Найнижча заробітна плата у порівнянні з іншими галузями економіки. Так, в 2008 р. заробітна плата селян склала 54,2 % від середньомісячного заробітку у цілому в секторі економіки країни.

4. Переважання ручної праці в господарствах населення. Так, 93,6 % таких селян при обробітку землі використовують ручну працю і тільки 12,3 % селянських господарств мають у своєму розпорядженні сільськогосподарську техніку.

Таким чином, значення дрібнотоварних господарств населення полягає у виробництві агропродовольчої продукції, яка складає значну долю продовольчого балансу України. Її продаж є вагомим джерелом доходів селянських домогосподарств. Окрім цього, господарства населення формують сферу мобілізації фінансових і трудових ресурсів селян, які є недостатньо залученими до активної діяльності в інших секторах економіки.

Тривале співіснування господарств населення і сільськогосподарських підприємств в межах одного середовища зумовило формування та розвиток

специфічних форм економічного взаємозв'язку між ними, на основі якого відбувається їхня взаємовигідна взаємодія. В її межах аграрні підприємства надають послуги господарствам населення, сприяють забезпеченню їх кормами, а ті, в свою чергу, служать джерелом залучення трудових ресурсів для виконання сезонних робіт. За умови найраціональнішої взаємодії ці категорії сільськогосподарських товаровиробників кооперуються для здійснення спільної діяльності у сфері виробництва, переробки й збуту продукції (рис. 3.2)

Рис. 3.2. Економічна взаємодія між сільськогосподарськими підприємствами і господарствами населення*

*Примітка: власна розробка автора

На сьогоднішній день спостерігається тенденція до скорочення чисельності господарств населення, які зайняті в сільськогосподарському виробництві, а також зменшення обсягів виробництва продукції від валового показника. Таким чином, можна стверджувати про продовження трансформаційних процесів, одним із проявів яких є зменшення впливу господарств населення на рівень продовольчого забезпечення країни. І хоча

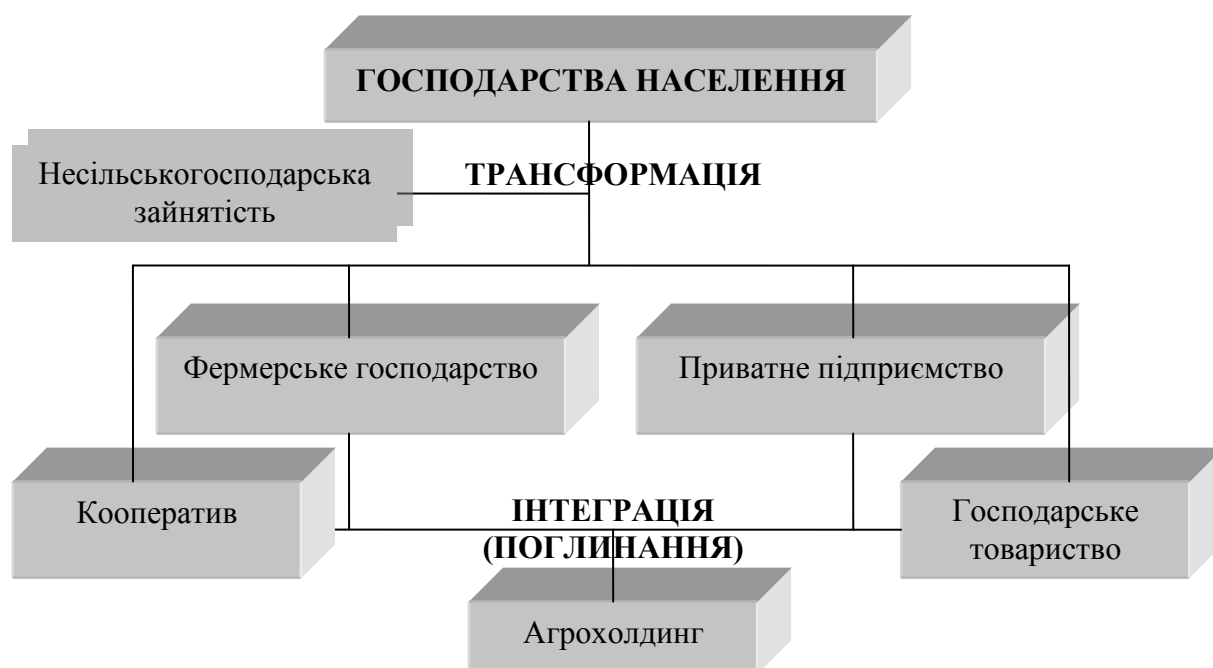
така форма господарської діяльності не може в повному розумінні трактуватися як підприємницька діяльність, її здатність пристосовуватися до умов мінливого зовнішнього середовища була обумовлена специфікою господарювання, а також різного роду організаційними аспектами.

Проте, як показують структурні зміни, розвиток великотоварного виробництва на фоні зменшення частки господарств населення в аграрному виробництві в найближчий період визначатимуть основні тенденції розвитку різних організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві. Відповідно до цього, господарства населення піддадуться різним процедурам, спрямованим на збереження їхнього потенціалу і надання йому іншої форми за рахунок інтеграції в існуючі аграрні формування чи створення нових.

За умови збереження прагнення селян до сільськогосподарської праці на власному наділі, вони не повинні залишитися без підтримки держави. Проте, вони мають зрозуміти й усвідомлювати корисність, яку можуть їм дати об'єднання земельних наділів в межах господарських структур ринкового типу. В першу чергу, це дасть змогу застосовувати в процесі виробництва інтенсивні технології й підвищувати продуктивність праці.

Наявність різних форм господарювання в аграрному секторі дає можливість селянам в процесі такої трансформації обирати той тип організації агробізнесу, що в найбільшій мірі відповідає їхнім уявленням та інтересам або працевлаштовуватися поза межами аграрного сектору у якості найманого працівника чи шляхом заснування власного бізнесу (рис. 3.3).

Як бачимо, утворення нових аграрних формувань на основі застосування різних механізмів взаємодії може забезпечити послідовну трансформацію господарств населення в кооператив, фермерське господарство, приватне підприємство чи господарське товариство. Найвищою формою інтеграції, наведеної на рис. 3.3., є аграрний холдинг – вертикально-інтегроване аграрне формування.

Рис. 3.3. Шляхи трансформування господарств населення в нові організаційно-правові форми*

*Примітка: власна розробка автора

Таку реорганізацію господарств населення слід проводити з метою підвищення рівня концентрації виробництва та рівня товарності сільськогосподарської продукції, використання цивілізованих форм реалізації сільськогосподарської продукції й підвищення ефективності виробництва всіх учасників кооперації тощо. Проте, перш за все, становлення різних форм господарювання на основі господарств населення дозволяє їм покращувати матеріально-технічну базу та умови діяльності, підвищувати рівень концентрації, знижувати витрати ручної праці селян, покращувати соціальну складову та показники ефективності господарювання.

Окрім суто аграрного аспекту зайнятості, все більше уваги приділяється активізації несільськогосподарської зайнятості сільського населення, яка покликана усунути проблеми з безробіттям і доходами мешканців сільської місцевості [162]. Загалом, такий вид зайнятості повинен частково вирішити три найголовніші проблеми сільських територій:

1) слугувати складовою стратегії отримання стабільного заробітку для сільського населення;

2) забезпечувати обслуговування аграрного виробництва за рахунок зайнятості селян на підприємствах інфраструктури;

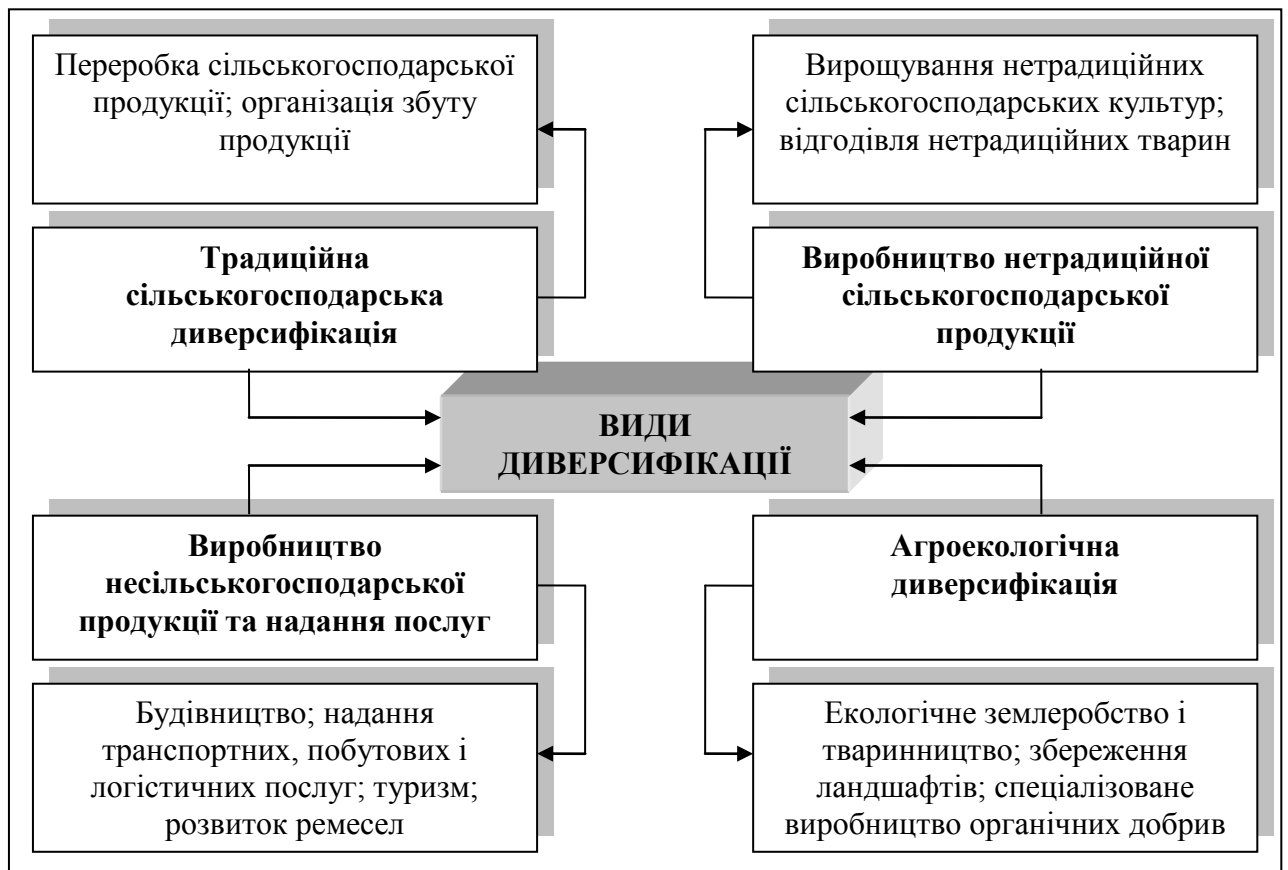
3) стати основою для урбанізації сільських територій за умови розвитку промислових підприємств та підприємств сфери послуг в сільській місцевості.

Останній аспект є особливо актуальним, зважаючи на існуючі тенденції щодо посилення механізації й автоматизації аграрного виробництва, в результаті чого вивільнення аграрних працівників з сільського господарства постійно зростає, а молодь виїжджає до міст, погіршуючи, таким чином, демографічну ситуацію на селі.

Концепція несільськогосподарської зайнятості вписується в принципи диверсифікації виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств і сільського населення. Вважається також, що „диверсифікація виробничої діяльності сільського населення найближчими роками стане вирішальним чинником ефективного використання людських і природних ресурсів сільських регіонів, поширення підприємницької ініціативи, створення належних умов для гідного життя селян, збереження унікальних культурних цінностей сільських районів” [60, с.84].

Велика залежність від кон'юнктури аграрних ринків та природо-кліматичних умов зумовлює значні ризики аграрного виробництва. Так, несприятливий рік для даної галузі може дуже негативно відобразитися на доходах усього сільського населення. Тому диверсифікація виробництва часто розглядається як захід, що сприяє зниженню ризиків за рахунок застосування чотирьох підходів:

- традиційної сільськогосподарської диверсифікації;
- виробництва нетрадиційної сільськогосподарської продукції;
- виробництва несільськогосподарської продукції та надання послуг;
- агроекологічної диверсифікації (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Види диверсифікації виробничої діяльності аграрних підприємств*

*Джерело: вдосконалено автором на основі [60, с.86].

Таким чином, розвиток форм господарювання аграрних підприємств в сукупності з диверсифікацією виробничої діяльності повинні відбуватися паралельно і взаємопов'язано. Це сприятиме вдосконаленню організаційної складової підприємств і зняття соціальної напруги в сільській місцевості. Такий напрям розвитку забезпечуватиме також вдосконалення ринкових відносин в галузі.

Ще одним важливим чинником, який визначатиме організаційно-економічний розвиток сільськогосподарських підприємств, є їхня капіталізація. Це явище на сьогоднішній день не є достатньо дослідженим, проте, досить активно застосовується великими аграрними підприємствами з метою збільшення активів. З цієї причини в науковій економічній літературі відсутнє чітке узагальнене формулювання категорії „капіталізація”. Один з основних її дослідників в аграрній сфері – науковець В. Г. Андрійчук визначає

капіталізацію сільського господарства, як „процес нагромадження капіталу галузі з метою підвищення її продуктивності шляхом капіталізації власних доходів сільськогосподарських товаровиробників; залучення ними банківських кредитів і використання фінансового лізингу; вливання капіталу з інших сфер економіки; залучення прямих іноземних інвестицій, а також руху капіталу всередині галузі від менш ефективних власників до більш ефективних” [41, с. 12].

Професор Хорунжий М. Й. погоджується із таким твердженням, але в більшій мірі схиляється до наступного: капіталізація – це „перетворення частини прибутку чи всього прибутку у додатковий капітал, додаткові фактори виробництва (засоби праці, предмети праці, робочу силу)” [226, с. 65]. Він також уточнює, що будь-яке інвестування не може вважатися капіталізацією, а лише те, яке передбачає вкладення прибутку, отриманого від інвестування в розширення виробництва. На основі цього капіталізацією аграрних формувань можна назвати лише внутрішньогалузеві інвестиційні процеси або діяльність аграрних формувань, спрямовану на залучення фінансових ресурсів з інших секторів економіки за умови їхнього інвестування в основний капітал підприємства з метою збільшення його вартості.

Згідно з іншої точки зору, капіталізація характеризує ринкову вартість підприємства: „це показник вартості акціонерної компанії на фондовому ринку, що визначається шляхом множення кількості випущених акцій компанії на їхній курс” [230, с.138].

На основі цього ми пропонуємо наступне визначення: капіталізація аграрних підприємств – це процес нарощування їхнього капіталу шляхом вкладення власних або залучених з інших секторів економіки коштів в збільшення ресурсного чи виробничого потенціалу, що призводить до зростання вартості підприємства на ринку.

В цілому, більшість науковців сходяться на думці, що капіталізація аграрних підприємств, яка відбувається зараз, – це, „по суті, третій етап реструктуризації аграрних підприємств, який, на відміну від попередніх двох

етапів, ініційованих і регламентованих „зверху”, виник „знизу”. Спонтанно, без формального проголошення та відповідного юридичного супроводження” [42, с.112]. В даний час, ці процеси перебувають в сфері наукових і законодавчих інтересів і зумовлюють важливий напрям розвитку аграрних формувань у короткостроковій та середньостроковій перспективі.

Таким чином, питання підвищення капіталізації підприємства є актуальним, оскільки:

- збільшення ринкової капіталізації підприємства викликає у інвесторів додатковий інтерес, тим самим сприяє припливу фінансових ресурсів, підвищенню іміджу компанії;
- зростання вартості підприємства (капіталізації) підвищує благоустрій акціонерів за рахунок приросту курсової вартості акцій;
- підвищення рівня капіталізації дає можливість виходу підприємств на міжнародний фондовий ринок [230, с.142].

Отже, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що основний напрямок розвитку форм і способів аграрного підприємництва в найближчій перспективі стосуватиметься організаційно-економічних аспектів його функціонування. Існуючий стан виробничо-господарських і соціально-економічних відносин всередині галузі в даний час перебуває під впливом трансформаційних процесів, що відображають не стільки урядову ініціативу, скільки прагнення самих господарюючих суб'єктів та, власне, ринку. Тому основними напрямками розвитку аграрних формувань стануть:

- підвищення пріоритетності принципу прибутковості у порівнянні з соціальною складовою аграрного виробництва;
- трансформація господарств населення, зайнятих у сільському господарстві, у більш продуктивні форми ведення бізнесу;
- посилення ролі несільськогосподарської зайнятості сільського населення в контексті впровадження диверсифікації виробництва аграрними підприємствами і цілеспрямованих дій органів влади;

- зростання чисельності й площ великих високотоварних підприємств, що акумулюватимуть значні площі сільськогосподарських угідь одночасно із скороченням чисельності дрібнотоварних малих аграрних формувань;

- посилення капіталізації аграрних формувань, особливо за рахунок вливання фінансових ресурсів з інших галузей економіки.

Таким чином, сфера аграрного підприємництва залишається досить динамічною і поки що не характеризується встановленням чітких пропорцій з точки зору організаційно-правових форм господарювання й способів ведення виробничо-господарської діяльності. Проте, чимраз більшого впливу на визначення напрямків розвитку аграрних підприємств завдає ринкове середовище, що характеризується здатністю до самоорганізації й самовдосконалення.

3.2. Оптимізація стратегії ефективного розвитку агрохолдингів в Україні

Сучасний стан розвитку агробізнесу в Україні характеризується докорінною перебудовою інституціональної структури аграрної економіки, пов'язаної з процесами капіталізації. Сільське господарство України, яке до 2000-х років штучно перебувало поза діями ринкової економіки (діяли окремі квазіринкові інструменти), швидкими темпами „наздоганяє” інші галузі економіки, які пройшли певні етапи еволюції свого розвитку (передусім, це відноситься до інших сфер АПК – переробної й харчової промисловості, інфраструктури тощо) [105, с.175]. Незважаючи на врегулювання значного обсягу ринкових взаємодій (цінове регулювання за допомогою економічних методів, вдосконалення земельно-орендних і орендно-майнових відносин тощо), сільське господарство України все ще залишається низькопродуктивним у порівнянні з аграрними секторами передових країн світу.

Більше того, основні здобутки галузі мають екстенсивний характер або зумовлені наявними диспропорціями і тому є нестійкими, будь-які структурні

зміни можуть спричинити їхнє погіршення. Так, наприклад, жвавий розвиток скотарства може призвести до раптового скорочення експорту зернових і збільшення площі під кормовими культурами. Тобто, сталий розвиток аграрного сектору не може відбуватися на сучасній організаційній основі й потребує суттєвих змін як у розумінні механізмів виробництва і розподілу продовольства, так і у визначенні основних пріоритетів розвитку галузі. В таких умовах важко забезпечити стрімкий ріст виробничих і економічних показників господарювання аграрних підприємств до рівня передових аграрних країн. Тому перегляду, в першу чергу, потребують основні організаційні засади аграрного підприємництва, оскільки саме воно є рушійною силою розвитку ринкової економіки й інноваційної діяльності.

Першочергово, основні зусилля повинні спрямовуватися на ті інструменти аграрного підприємництва, що потенційно володіють найбільшими можливостями і дозволяють отримувати найбільший економічний ефект – на агрохолдинги. Наявні механізми формування й розвитку таких утворень мають стихійний характер і відбуваються без належної координації з боку держави.

Проте, в інформаційну еру розвитку підприємства як відкриті динамічні системи, що функціонують в умовах нестабільного економічного середовища, потребують значно більшої уваги зі сторони державних органів управління, оскільки жорстка конкуренція на ринках продовольства вимагає оптимізації всіх процесів, в тому числі й тих, що досягаються за рахунок ефективної координації дій таких систем. Сучасний рівень їхнього розвитку, стан техніки й технології, а також глобалізаційні процеси в суспільстві вимагають від підприємств розробки адекватної стратегії поведінки, яка може проявлятися у різній формі взаємозв'язків. За таких умов вони прагнуть до перетворення своїх конкурентів на партнерів задля забезпечення більш сприятливих умов функціонування й економічного зростання. Серед існуючих механізмів підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств все більш істотними стають інтеграційні стратегії їхнього розвитку. Якщо раніше формування агрохолдингів відбувалося за рахунок вчасного використання

кон'юнктури ринку, її змін і передбачало купівлю підприємства чи збільшення площі оренди землі, то на теперішньому етапі переважна більшість розширень їхніх меж відбувається за рахунок поглинання й об'єднання. І якщо поглинання малих і середніх господарств є досить поширеним явищем, то об'єднання зустрічається досить нечасто. Так, наприклад, в 2009 р. відбулося злиття двох агрохолдингів Української групи компаній „Land West Company” і Групи компаній „Дакор”, в результаті чого їхні угіддя склали більше 250 тис. га.

Зазначимо, що основною передумовою активного розвитку агрохолдингів в Україні були земельні відносини. Низький попит на сільськогосподарські угіддя разом з їхньою доступністю зумовили активізацію процесів, спрямованих на нарощення земельного фонду таких утворень. Проте, уже зараз більшість інтегрованих утворень такого типу все більше уваги приділяє не концентрації земельних угідь, а формуванню ефективного виробничо-господарського механізму.

Найбільш повна і ефективна форма організації агрохолдингу передбачає інтеграцію в єдиний процес усіх основних стадій виробництва: від наукових досліджень, проектування, початку виробництва до реалізації продукції. Головна мета створення такого об'єднання полягає не стільки у формуванні прямих зв'язків між учасниками, усуненні посередницьких ланок, скороченні витрат та збільшенні доходу, скільки у забезпеченні фінансової стійкості його структурних елементів, оптимізації процесу розподілу прибутку через взаємодію фінансово-кредитних установ з виробництвом, а також сприятливому інвестиційному й податковому клімату. Така форма бізнесу в найповнішій мірі відповідає логістичній концепції, що також орієнтується на потокові процеси й вважається одним з основних інструментів підвищення конкурентоспроможності підприємства в сучасних умовах.

Дослідження наукової літератури та експертних джерел [34; 104; 137; 163] показало, що умови формування агрохолдингів в повній мірі відобразилися на їхньому розвитку, відповідно до чого кожен з них сформував і розвинув ті напрямки діяльності, що забезпечували йому максимальні

конкурентні переваги. Тому більшість функціонуючих сьогодні в Україні агрохолдингів, хоча й прагнуть забезпечити диверсифікацію виробництва, мають визначену виробничу спеціалізацію, навколо якої відбувається нарощення виробничих, обслуговуючих, комерційних й інших господарських структур, до основних завдань яких входить забезпечення конкурентоспроможності виробництва визначеного виду продукції.

Оцінюючи діяльність агрохолдингів в Україні, зазначимо, що не зважаючи на відмінності в їхній спеціалізації, умовах формування й функціонування, більшість з них мають багато спільних рис, що характеризують їх як високотехнологічні, маркетингоорієнтовані, інвестиційноактивні господарські утворення, що динамічно розвиваються. Поряд з тим, діяльність таких утворень в межах суспільства стикається зі значними обмеженнями, що визначаються нормативно-законодавчим полем, діяльністю конкурентів, запитами споживачів й інших груп контактних аудиторій.

Відповідно до цього, подальший ефективний розвиток агрохолдингів вимагає врахування й узгодження багатьох чинників, що лежать за межами підприємств, але можуть суттєво впливати на результати їхньої діяльності. З цієї точки зору важливо, щоб розвиток корпоративних інтегрованих форм господарювання аграрних підприємств (в першу чергу агрохолдингів) відбувався в межах цілісної аграрної політики держави в чіткому нормативно-правовому полі, на основі узгодження суспільних та бізнесових інтересів. Тому використання стратегічного планування у якості дієвого механізму забезпечення ефективного розвитку агрохолдингів є досить актуальним і доцільним.

Розробка державної стратегії розвитку агрохолдингів, що повинна забезпечувати системність зусиль, спрямованих на подальший ефективний розвиток агрохолдингів, повинна впливати з концепції соціального маркетингу, який в найбільшій мірі відображає сучасні взаємовідносини між бізнесом, суспільством і державним апаратом. Основою для обґрунтування

такої стратегії є PEST-аналіз, спрямований на визначення політичних, економічних, соціально-культурних факторів і технологічної складової (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

PEST- аналіз діяльності агрохолдингів в Україні*

Група факторів	Стан фактора	Тенденції змін	Характер впливу на агрохолдинги в цілому ("+" – позитивний; "–" – негативний)
Політичні фактори			
1. Законодавче поле діяльності агрохолдингів;	Недосконале, врегульовано тільки формальні питання;	Питання дискутується в експертних і наукових колах на предмет доопрацювання;	"–" існування можливостей для зловживань; "+" можливість приросту площ земельних угідь;
2. Антимонопольна діяльність	На загальних засадах, без врахування специфіки агрохолдингів;	Питання дискутується в експертних і наукових колах на предмет доопрацювання;	"–" існування можливостей для зловживань монополюним становищем; "+" можливість приросту площ земельних угідь і диктування умов пайовикам;
3. Залежність від політичної еліти	Більшість агрохолдингів напрямку або через підставні особи є власністю відомих політиків	Зростає чисельність і обсяги агрохолдингів з капіталом політиків	"–" наявність значних ризиків в умовах регулярних змін політичної ситуації; "+" можливість залучення додаткових коштів в аграрну сферу;
5. Екологічні проблеми	Короткострокові договори оренди землі не дозволяють реалізувати комплекси заходів по відновленню родючості угідь	Активізується екологічне землеробство	"–" погіршення якості земельних угідь; "+" здешевлення продукції;
4. Офшорні зони	Більшість агрохолдингів має у своєму складі підприємство, що знаходиться в офшорних зонах.	Відкрита боротьба з офшорними зонами не ведеться.	"–" ризики закриття офшорних зон, що може призвести до значних втрат; "+" збільшення суми прибутку за рахунок уникнення сплати податків;

Продовження таблиці 3.2

1	2	3	4
Економічні фактори			
1. Стан місцевих бюджетів	Поглинання дрібних аграрних підприємств агрохолдингами, зумовлює вилучення коштів з місцевих бюджетів на користь місць реєстрації агрохолдингів	Тенденція посилюється	“–” погіршення фінансового стану сільських територій
2. Земельні угіддя	Відбувається надконцентрація земельних угідь у власності агрохолдингів	Ступінь концентрації земельних угідь зростає	“–” поява земельних монополістів, що диктують умови власникам паїв; “–” утруднення управління агрохолдингами; “+” зростання продуктивності праці за рахунок посилення ефекту масштабу
3. Трансфертні витрати	Скорочуються за рахунок поглибленої інтеграції	Посилюється відповідно до збільшення площі угідь і поглиблення інтеграції	“+” скорочення постійних витрат на одиницю продукції; “+” зниження собівартості продукції
4. Система оподаткування	Агрохолдинги користуються тими ж податковими пільгами, що й дрібні аграрні підприємства	В наукових колах ведеться дискусія щодо позбавлення агрохолдингів податкових пільг	“+” підвищення рівня прибутковості агрохолдингів; “–” погіршення фінансування дрібних аграрних підприємств
5. Інвестиційна діяльність	Агрохолдинги залучають кошти на світових фондових ринках	Тенденція посилюється	“+” підвищується фінансове забезпечення, зростає інвестиційна привабливість

Продовження таблиці 3.2

1	2	3	4
Соціально-культурні фактори			
1. Безробіття в сільській місцевості	За рахунок поглинання агрохолдингами дрібних господарств вивільняється значна частина працівників	Активізується несільськогосподарська зайнятість	“–” погіршується демографічна і міграційна ситуація; “+” частина працівників працевлаштовується в несільськогосподарській сфері
2. Діловий імідж агрохолдингів	Переважно панує негативне ставлення до агрохолдингів	Компанії активно працюють над створенням позитивного іміджу	“+” позитивний імідж забезпечує лояльність громади і найманих працівників
3. Демографічна ситуація	Складна через від’ємний приріст сільського населення, його старіння	Негативні тенденції посилюються	“–” зменшується трудовий потенціал агрохолдингів
Технологічні фактори			
1. Технічне забезпечення	Є недостатнім з огляду на застарілість окремої техніки, значне навантаження на одиницю техніки	Ситуація покращується за рахунок закупівлі нової техніки за кордоном	“+” підвищення рівня забезпечення агрохолдингів технікою; “+” пришвидшення виконання технологічних операцій, зменшення втрат
2. Інноваційна діяльність	Забезпечує підвищення продуктивності праці і якості продукції	Покращується за рахунок закупівлі техніки новітнього зразка	“+” сприяє зменшенню навантаження на одиницю техніки, формує базу для продуктивного аграрного виробництва
3. Енергозберігаючі технології	Носить експериментальний характер і не має широкого застосування	Активізується діяльність в сфері біоенергетики	“+” посилення глибини переробки аграрної сировини; “–” залучення для використання у технічних цілях частини продовольчої продукції

*Примітка: самостійна розробка автора

В процесі здійснення такого аналізу основний акцент робиться саме на соціально-економічній взаємодії, оскільки агрохолдинги часто розглядаються як той інструмент, що зможе забезпечити не тільки відновлення високоефективного агропромислового виробництва, але й повноцінний розвиток сільських територій.

Результати аналізу показують наявність як значної кількості позитивних, так і негативних чинників. Причому, позитивні чинники мають досить обмежену дію і, в значній мірі, не виходять за рамки прибутковості агрохолдингів. В таких умовах важливого значення набуває державна регулятивна політика, що повинна ґрунтуватися на розробці цілісної стратегії розвитку аграрного сектора в контексті співпраці з агрохолдингами на основі забезпечення чітких нормативно-правових засад їхнього функціонування. Основним аспектом такої взаємодії є врегулювання земельного питання, яке, судячи з проведеного аналізу, характеризується значними особливостями. Так, основними проблемними аспектами земельних відносин є наступні: посилення концентрації земельних угідь у власності агрохолдингів; переважання короткострокових угод на право оренди земельних паїв; погіршення якості землі за рахунок порушення технології обробітку землі.

Серед основних інструментів, що пропонуються для вирішення названих проблем – впровадження спеціальних платежів за використання землі, покликаних обмежувати процеси монополізації сільськогосподарських угідь. Їхнє застосування повинно забезпечити обмеження розмірів землекористування в аграрному секторі за рахунок встановлення максимального розміру угідь, що можуть використовуватися аграрними підприємствами. Перевищення цього показника повинно обкладатися названими платежами. Аналізуючи розміри функціонуючих аграрних формувань, ми пропонуємо максимальний розмір угідь встановити на рівні 10000 га. Цієї площі достатньо для забезпечення повноцінного сільськогосподарського виробництва, забезпечення сівозміни та дотримання технології виробництва. Залучення додаткових площ, якщо цього

вимагає виробнича необхідність, може відбуватися за рахунок інших форм агропромислової інтеграції.

Обов'язкове врегулювання питань землекористування агрохолдингів повинно бути законодавчо оформлене і науково обґрунтоване. Так, окрім антимонопольних заходів за результатами аналізу, доцільно впроваджувати механізм ефективного використання земельних ресурсів на основі дотримання технології й екологічної безпеки. Встановлення таких норм дасть змогу зупинити деградацію земель, відновити їхню структуру і родючість.

Важливим аспектом діяльності агрохолдингів є їхній вплив на стан сільських територій, зокрема, розвиток соціальної інфраструктури, демографічну та міграційну ситуації, рівень доходів місцевих бюджетів й населення. Ми уже зазначали, що поглинання дрібних аграрних підприємств агрохолдингами зумовлює ряд суттєвих змін в економічному і соціальному плані. Так, застосування новітніх технологій, техніки та обладнання дозволяє вивільняти значну частину людських ресурсів (за нашими підрахунками – від 40 до 80 %), які раніше були зайняті в аграрному виробництві. Без реалізації додаткових програм така ситуація вкрай негативно відбивається на рівні доходів сільського населення, погіршення міграційної й демографічної ситуації. Тому, усвідомлюючи невідворотність процесів вивільнення трудових ресурсів з сільськогосподарського виробництва, пропонуємо державі разом з агрохолдингами спільними зусиллями здійснювати диверсифікацію зайнятості сільського населення за рахунок забезпечення їхньої несільськогосподарської зайнятості, впровадження інституту оплачуваних громадських робіт тощо.

З цією метою пропонуємо в договорах земельної оренди запровадити обов'язкове погодження зі сторони представника компетентного органу місцевої влади (начальника чи заступника начальника Головного управління агропромислового розвитку, голови сільської чи селищної ради тощо). Таке погодження повинно відбуватися на основі встановлених вимог до інтегруючого агроформування, що може передбачати створення відповідної кількості робочих місць в несільськогосподарському секторі для вивільнених

працівників, утримання певного суб'єкта соціальної інфраструктури сільської території, покращення її стану.

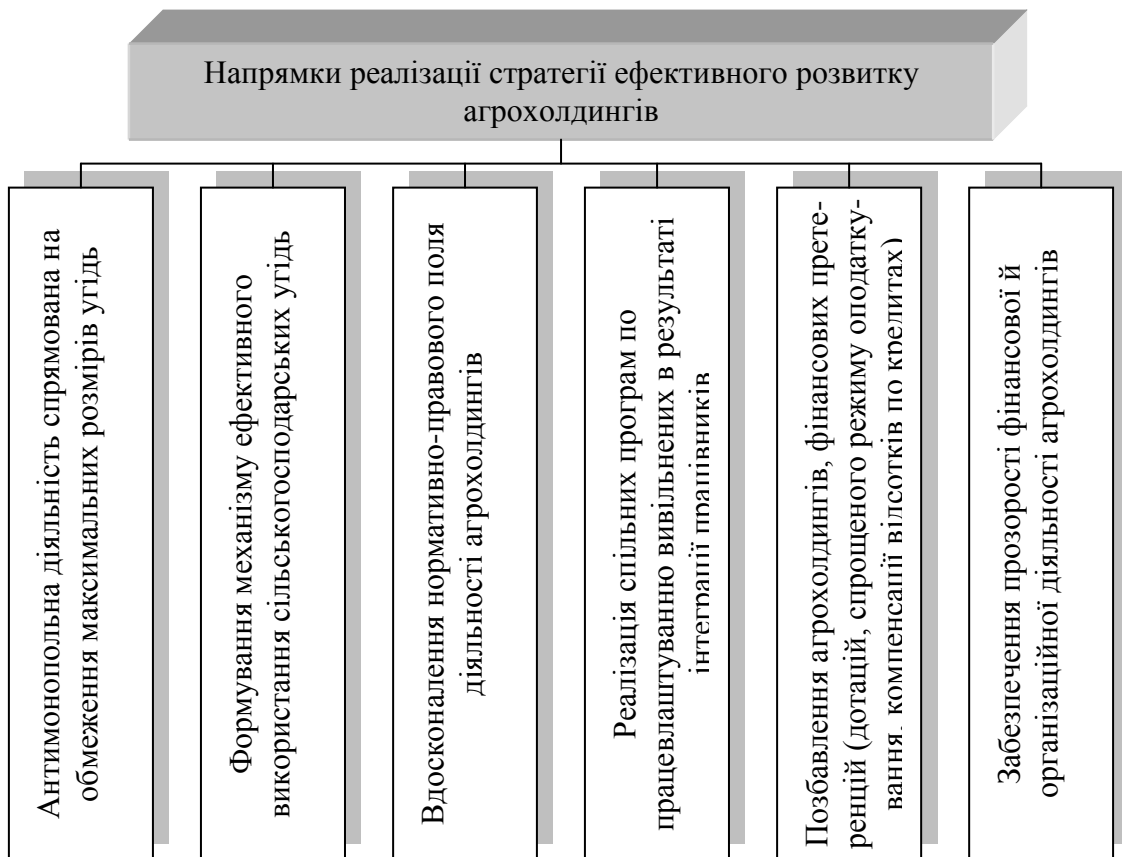
Важливим аспектом стратегії розвитку агрохолдингів є їхня фінансова діяльність. Основними елементами даного напрямку, що вимагають врегулювання, є тіньові схеми мінімізації податкових платежів, жорсткий контроль зовнішньогосподарської фінансової діяльності на предмет виведення фінансових ресурсів в офшорні зони тощо. Проте, найважливішими аспектами ефективного розвитку агрохолдингів в контексті стабілізації стану сільських територій є забезпечення сплати податків не в місцях реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, а в місцях ведення господарської діяльності.

Аналіз фінансового і матеріального стану агрохолдингів зумовлює надання їм специфічного статусу, що визначається особливостями аграрного виробництва й фінансово-економічним становищем, яке значно відрізняється від стану більшості аграрних формувань. Тому, беручи до уваги аграрне спрямування частини виробничих процесів агрохолдингів, ми, все ж таки, акцентуємо увагу на їхніх фінансових можливостях, що значно відрізняє ці форми господарювання від решти аграрних підприємств. На основі цього пропонуємо позбавити агрохолдинги (та їхні структурні підрозділи) спеціального статусу підприємств, зайнятих в сільському господарстві з усіма наслідками, що звідси випливають: переведення на загальну систему оподаткування й кредитування, позбавлення прав на державні дотації тощо.

В цьому аспекті важливо не просто прийняти відповідні нормативні документи, але й забезпечити їхнє виконання, що видається досить складним, зважаючи на тіньові схеми організації агрохолдингів, відповідно до яких частина інтегрованих підприємств не має належного оформлення взаємодії з материнською компанією. Тому ще один акцент державного регулювання функціонування агрохолдингів повинен стосуватися належного оформлення взаємозв'язків з його структурними підрозділами.

Таким чином, основними напрямками реалізації стратегії ефективного розвитку агрохолдингів в умовах стабілізації стану сільських територій є рис. 3.5.

Рис. 3.5. Напрямки реалізації стратегії ефективного розвитку агрохолдингів в контексті забезпечення стабілізації стану сільських територій*

*Джерело: самостійна розробка автора

Окрім реалізації суто соціальних аспектів діяльності, агрохолдинги володіють значними перевагами й можливостями оптимізації власного механізму фінансово-господарської діяльності, що дозволяє їм забезпечувати виробництво конкурентоспроможної продукції і сприяти формуванню конкурентних переваг усєї галузі. На агрохолдинги покладаються завдання, які вони зможуть вирішити за рахунок кращої, у порівнянні з іншими агроформуваннями, організації менеджменту. Це, в першу чергу, відновлення науково-технічної бази аграрного виробництва, розвиток агрологістики, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішніх та

зовнішніх ринках. Ці інтеграційні утворення розглядаються науковцями як такі, що „здатні використовувати весь комплекс конкурентних переваг в глобальних умовах” [119, с. 34]. І справді, якщо проаналізувати діяльність більшості агрохолдингів, оцінити їхні вкладення і зусилля щодо нарощення технічної оснащеності (яка виділяється найновішими зразками техніки), розбудови портових і стаціонарних елеваторів, сховищ, залізничних ліній, то висновок щодо дотримання інноваційності їхньої діяльності стає очевидним.

Дослідження показують, що агрохолдинги у порівнянні з іншими формами господарювання на селі мають ряд суттєвих переваг. Найважливішою з них є те, що в таких утвореннях досягається реальна інтеграція сільського господарства, переробного виробництва й торгівлі. Тут за рахунок формування мережевої структури між підрозділами-підприємствами виникає можливість внутрішньої реалізації продукції, спільне використання ресурсів, поглиблення переробки продукції. Такий внутрішній механізм дозволяє уникати посередників й акумулювати більше прибутку в межах холдингу. Отримані результати діяльності обумовлюють вищий рівень орендної плати за паї, а також заробітної плати працівникам і дозволяють вести виробництво значно ефективніше порівняно з іншими формами господарювання на селі.

Звертаючи увагу на різні аспекти діяльності агрохолдингів, хотілося б зауважити, що форма їхньої інтеграції є значно ефективнішою у порівнянні з традиційними формами об'єднання, притаманної тим аграрним підприємствам, що сформували власні переробні цехи, але не забезпечують глибокої переробки сільськогосподарської сировини. Причинами цього є те, що:

по-перше, в агрохолдингах здійснюється великомасштабне агропродовольче виробництво, що дає змогу формувати додаткові резерви підвищення ефективності за рахунок ефекту масштабу. Це також дозволяє застосовувати сучасну високопродуктивну техніку і технології, завдяки чому підвищується продуктивність ресурсів, знижується собівартість продукції й зростає ефективність господарювання;

по-друге, контроль ланцюга доставки й реалізації продукції, які створюються практично у всіх агрохолдингах, дає змогу формувати систему контролю якості в межах господарюючого суб'єкта, що у сукупності з можливістю використання високотехнологічного обладнання дозволяє дотримуватися національних і світових стандартів виробництва та зберігання продукції.

по-третє, агрохолдинги можуть оптимізувати грошові потоки різних галузей економіки в межах однієї юридичної особи, що є досить складним завданням, зважаючи на значну відстань між структурними підрозділами одного технологічного циклу.

Таким чином, агрохолдингам значно простіше акумулювати фінансові ресурси та вкладати їх у виробництво, зокрема, і сільськогосподарське, порівняно з іншими формами ведення аграрного бізнесу. Окрім цього, такі форми організації бізнесу мають значно кращий доступ до фінансових ресурсів банківських та інвестиційних установ, можуть розраховувати на залучення додаткових коштів засновників або й залучення їх на фондових ринках. Цей чинник є їхньою безперечною конкурентною перевагою перед іншими формами ведення аграрного бізнесу;

по-четверте, стан світового аграрного виробництва в даний час характеризується широким застосуванням наукомістких технологій, що дозволяють різко підвищувати продуктивність рослин і тварин, покращувати параметри якості аграрної продукції. В результаті цього розвиток сільського господарства все більше визначають не стільки традиційні фактори (земля, праця, капітал), скільки здатність швидкого й ефективного освоєння надбань науково-технічного прогресу. Концентрація та інтеграція агробізнесу шляхом створення агрохолдингів, укупі з ефективним менеджментом, дозволяють використовувати наукові здобутки в значно більшій мірі, ніж це може бути здійснено в дрібних та середніх агропідприємствах.

Форма інтеграції, притаманна діючим в Україні агрохолдингам, дає змогу вирішувати й таку актуальну проблему, як диспаритет цін, що виникає через

нееквівалентність обміну між аграрними підприємствами, їхніми постачальниками і торгівельними партнерами. Проблема нееквівалентності обміну, на думку П. Т. Саблука, полягає в тому, що кінцеві результати сільськогосподарського виробництва формуються в циклі „виробництво – заготівля – переробка – торгівля” і значна частина прибутку сільського господарства „вимивається” іншими галузями. Тому він вважає (з чим ми погоджуємося), що задля усунення несправедливості у розподілі прибутків, необхідно сформувати інтегровані структури у вигляді різного типу об’єднань, завданням яких є узгодження інтересів між усіма його учасниками [222, с. 145].

Подані вище переваги забезпечують агрохолдингам кращі умови функціонування у порівнянні з іншими формами організації агробізнесу, навіть незважаючи на фінансову кризу, коли скорочення розмірів державної підтримки АПК склало майже 50 % (з 12,1 млрд. грн. в 2008 р. до 6,4 млрд. грн. в 2009 р.).

Поряд з тим, окремі аспекти діяльності агрохолдингів піддаються критиці експертів і мають дискусійний характер серед науковців. В найбільшій мірі це стосується тінізації відносин всередині агрохолдингів, а також їхньої діяльності, спрямованої на мінімізацію податків і платежів до державного та місцевих бюджетів. Детальне дослідження порушеної проблеми міститься у працях О. О. Мороза, який стверджує, що „складна інтегральна форма господарювання є ідеальною для проведення як відносно законних (оптимізація й мінімізація податків та спекуляцій), так і незаконних (ухилення від сплати податків) операцій” [155, с. 96]. Прагнення агрохолдингів до зменшення податкових зобов’язань зумовлює також їхню активну діяльність в офшорних зонах (майже половина з них має відкриті рахунки на Кіпрі), так і уникнення формалізації та узаконення статусу агрохолдингів, що суттєво ускладнює процедури обліку і контролю діяльності материнських та дочірніх компаній і встановлення взаємозв’язків між ними.

Тим не менш, незважаючи на ряд негативних тенденцій, агрохолдинги активно продовжують нарощувати свої земельні активи і розвивати

виробництво відповідно до специфіки діяльності й встановлених управлінських стратегій. Це призводить до збільшення концентрації угідь, відповідно до якої 25 найбільших агрохолдингів обробляють в Україні 3 млн. га сільськогосподарських угідь. Площа земельного фонду одного агрохолдингу в середньому становить 120-150 тис. га [157, с. 28].

Активна діяльність агрохолдингів на ринку оренди сільськогосподарських угідь, що значно пожвавилася, починаючи з 2005 р., дозволила їм акумулювати значні площі земельних ресурсів. Так, найбільшим землекористувачем в Україні станом на 2008 р. стало ТОВ „Українські аграрні інвестиції”, що володіє 330 тис. га землі. За оцінкою домінуючого інтегратора це агроформування є фінагропродхолдингом, створеним за рахунок переливання ресурсів з фінансової сфери у сферу агропродовольчого виробництва. Джерелом ресурсів свого часу виступила російська компанія „Ренесанс капітал”. Аграрний напрям цього холдингу є багатопрофільним, але найбільше уваги приділяється молокопродуктовій галузі. До його складу входить 14 молокозаводів [105, с.180]. Загальний перелік агрохолдингів на території України за різними оцінками складається із 35 – 45 підприємств, що функціонують по всій Україні. Найбільша ж їх концентрація спостерігається в південних областях. В даному переліку наявні агрохолдинги різних типів, розмірів, виробничо-господарських інтересів й джерел утворення.

Важливим аспектом стратегічного розвитку агрохолдингів в Україні є збільшення показника їхньої капіталізації, шляхом нарощування капіталу через вкладення власних або залучених з інших секторів економіки коштів у збільшення ресурсного чи виробничого потенціалу, що призводить до зростання вартості підприємства на ринку. Зростання капіталізації агрохолдингів в сучасних умовах є результатом активізації діяльності таких утворень на фондових ринках.

Дослідження показали, що серед 60 великих агрохолдингів, що функціонують в Україні і загальне землекористування яких сягає близько 4 млн. га сільськогосподарських угідь, лише 13 компаній розмістили свої акції на

фондових ринках, в результаті чого станом на 1 листопада 2010 року їхня сумарна капіталізація склала 10,7 млрд. доларів США. При чому, на перші п'ять агрохолдингів (Агроліга, Миронівський хлібопродукт, Кернел Холдинг, Авангард, Мрія Агро) припало 84,8 % залучених на фондовому ринку інвестицій (табл. 3.3). Слід також зазначити, що більшість акцій українських агрохолдингів розміщені на Лондонській, Франкфуртській й Варшавській біржах.

Таблиця 3.3

**Залучення інвестицій найбільшими агрохолдингами України,
станом на 01.11.2010 р. [163]**

№ з/п	Компанія	Біржа, на якій розміщено акції	Ринкова капіталізація, млн. дол. США	Частка у загальній капіталізації агропродовольчих компаній, %	Залучено інвестицій через біржі, млн. дол. США
1	Агроліга	Варшава	4295,1	40,1	1280,1
2	Миронівський хлібопродукт (включаючи Миронівський з-д круп та комбікормів)	Лондон	1518,0	14,2	323,0
3	Кернел Холдинг	Варшава	1506,0	14,0	385,0
4	Авангард	Лондон	938,0	8,7	188,0
5	Мрія Агро	Франкфурт	841,0	7,8	90,1
6	Астарта Холдинг	Варшава	524,0	4,9	32,0
7	Сінтал	Франкфурт	230,0	2,1	47,5
8	МСВ Agricole	Франкфурт	230,0	2,1	56,0
9	Дакор	ПФТС	215,0	2,0	43,0
10	Агротон	Франкфурт	162,2	1,5	54,0
11	Креатив Груп	Франкфурт	128,0	1,2	30,0
12	УкрРос	Франкфурт	67,0	0,6	42,0
13	Лендком	Лондон	65,9	0,6	135,5
Разом			10720,2	100,0	2706,2

Отже, зважаючи на складні й малорегульовані процеси, що відбуваються в сфері агропромислового виробництва, видається доцільним забезпечити законодавче обґрунтування діяльності агрохолдингів, чітко сформулювати критерії їхньої діяльності тощо. Особлива потреба у врегулюванні відносин в межах взаємодії агрохолдингів та їх структурних елементів між собою та із зовнішнім середовищем зумовлюється невідповідністю між існуючим законодавчим полем і реальним станом справ. Тому для вирішення цієї розбіжності слід визначити основні положення функціонування й розвитку цих агроформувань в межах нормативних документів і програм.

Таким чином, діяльність агрохолдингів в Україні, що активно формуються й нарощують свій виробничий потенціал, слугує важливим чинником підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки. Дослідження також показують, що їхня роль в розвитку агробізнесу є значною і буде підвищуватися в перспективі. В першу чергу, продовжуватиметься процес концентрації сільськогосподарських угідь агрохолдингами через оренду і банкрутство неефективних аграрних підприємств. Цей чинник потрібно враховувати при розбудові аграрної політики держави й програм підтримки розвитку сільських територій. Державі також потрібно сприймати агрохолдинги як об'єктивну реальність і прояв підприємницького ефекту в умовах ринкової економіки й спрямовувати їхню діяльність в русло державної аграрної стратегії з допомогою використання заходів державної політики. Це стосується також і найбільш дискутованого аспекту діяльності агрохолдингів – розвитку сільських територій.

3.3. Удосконалення організаційно-економічних засад функціонування сільськогосподарських підприємств на основі формування кластерних утворень

Проведені нами дослідження показали, що Тернопільська область є аграрним регіоном, який володіє досить хорошим потенціалом щодо

виробництва різних видів сільськогосподарської продукції. Процеси, що визначають економічний стан аграрного сектора області, останнім часом стимулюють підприємства вдаватися до все нових заходів щодо підвищення рівня конкурентоспроможності своєї продукції на вітчизняному та світових ринках. Таку ситуацію вдало використовують описані вище агрохолдинги, проте соціально-економічне становище невеликих і середніх підприємств залишається, в основному, поганим. Так, щороку близько 40 % сільськогосподарських підприємств, що ведуть оперативний облік, зазнають збитків, їхній матеріальний стан погіршується, землі деградують. Вирішення проблеми лежить в площині трансформації самої структури галузі, яка в традиційному розумінні розглядається як сукупність підприємств і організацій, що характеризуються спільністю ознак виробничо-господарської діяльності. Термін „сукупність” трактується в даному випадку як невпорядкована чисельність чогось, повинен бути заміненим терміном „цілісність”. Тобто, узгодження інтересів, сфер діяльності, товарного асортименту разом із об’єднанням ресурсного потенціалу, які можуть відбуватися в межах галузі в цілому чи на території певної адміністративної одиниці, є тим організаційним ресурсом, що дозволить навіть невеликим фінансово нестійким підприємствам перейти на якісно новий рівень виробничо-господарської діяльності.

На сьогоднішній день світова економічна наука і практика сформувала найефективніший механізм реалізації такої інтеграційної стратегії в межах кластера. Кластери, на відміну від традиційних форм господарювання в АПК, є значно краще адаптованими до динамічного зовнішнього середовища. Вони дають змогу оптимізувати структурні зв’язки, інтегрувати можливості різних галузей та сфер діяльності, поєднувати різні сфери менеджменту аграрних підприємств з метою якнайповнішої реалізації їхнього потенціалу. Такі зв’язки є системоутворюючими в конкурентній боротьбі, в підвищенні продуктивності, і, особливо, у визначенні напрямків і місць організації нового бізнесу та впровадження інновацій [179, с. 213].

Кластерні системи є втіленням унікальної комбінації наукових, виробничих і комерційних структур, що на основі використання переваг коопераційної взаємодії сприяють формуванню й ефективному використанню конкурентних переваг окремих підприємств і галузей національної економіки в умовах посилення конкурентного протистояння. На даному етапі розвитку економіки України кластери можуть виступити ефективним інструментом інтенсифікації розвитку вітчизняного підприємництва і посилення ринкових позицій окремих економічних суб'єктів [213, с. 55].

Вперше методологічні засади кластерного підходу були обґрунтовані Майклом Портером, який визначив кластери як „сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств по стандартизації, а також торгових об'єднань) в певних областях, що конкурують, і разом з тим співпрацюють [179, с. 206].

Відповідно до цього, агропромислова кластеризація – це концепція організації взаємодії суб'єктів агропромислового виробництва шляхом формування на визначеній території замкнутих циклів „виробництво-зберігання-переробка сільськогосподарської продукції”, що обслуговуються відповідними елементами інфраструктури і реалізують маркетингову діяльність з метою одержання конкурентоспроможної продукції і підвищення прибутковості”.

Досвід розвитку кластерів свідчить про те, що основою для їхнього формування можуть бути різні чинники, в тому числі ресурсний, технологічний, географічний, демографічний та інші, які за рахунок їхньої раціональної організації можуть забезпечити покращення економічних показників діяльності підприємств. Найчастіше кластери створюються за територіальним принципом, коли група підприємств, що тісно взаємодіють між собою в межах єдиного технологічного чи логістичного ланцюга, переходять на вищий рівень інтеграції без утворення єдиної юридичної особи. Територіальний

кластер визначається як географічна концентрація подібних, суміжних та додаткових підприємств з активними капіталами для бізнес-транзакцій, комунікацій та діалогу, що поділяють спеціалізовану інфраструктуру, робочі ринки, послуги і мають спільні можливості та загрози [180, с. 7].

Відмінність таких утворень від інших форм інтеграції бізнесу полягає в тому, що кластери на відміну від корпорацій, асоціацій, трестів тощо основні інтеграційні зусилля спрямовують не на об'єднання структур управління, ресурсних баз, технологій чи інших сфер діяльності, а на оптимізацію взаємодії, в результаті якої виникають вище перелічені ефекти.

Розуміння механізму дії кластерів відбувається на основі конкурентної теорії і теорії порівняльних переваг. Загалом, кластери можуть чинити тиск на інші підприємства і сфери діяльності у три способи:

- 1) за рахунок підвищення продуктивності фірм і галузей, що входять до їхнього складу;
- 2) за рахунок підвищення здатності до інновацій і, на основі цього, підвищення продуктивності;
- 3) за рахунок стимулювання нових видів бізнесу, які підтримують інновації й розширюють кордони кластера.

Використання кластерної моделі як засобу економічних стосунків на регіональному рівні дає глибше, більш зрозуміле уявлення про місцеві економічні чинники й динаміку регіонального розвитку, ніж традиційні методи. Підприємства кластеру – географічно сконцентровані й взаємозалежні через обмін товарів і послуг, який є стійкішим, ніж взаємообмін з рештою суб'єктів економіки. Метою формування кластерів є залучення додаткових коштів до регіону через посилення конкурентоспроможності шляхом надання допомоги у визначенні й використанні спільних можливостей та розширенні ринку. Кластерний підхід може забезпечувати створення у регіоні більш сприятливого підприємницького клімату, який допомагає розвиватися існуючим підприємствам та залучати до регіону нові підприємства [132, с. 40].

Окрім раціональної взаємодії, переваги кластерів зумовлюються високим рівнем інноваційності. Так, функціонуючи в умовах жорсткої конкуренції й співпрацюючи зі своїми партнерами, обмін знаннями і науковими результатами виступає одним з предметів такої взаємодії. Окрім того, узгодження інтересів й напрямів діяльності структур, що входять до складу кластерів, дає змогу використовувати такі методи впровадження результатів наукових досліджень як експеримент, забезпечувати обмін нематеріальними (в тому числі й інтелектуальними) активами або визнавати їх спільними. Окрім цього, акумуляція в межах кластера трудового потенціалу працівників-учасників дає змогу забезпечувати синергетичний ефект спільної розумової діяльності, коли навіть простий обмін досвідом служить мультиплікатором інноваційної діяльності.

Важливий ефект кластера формується за рахунок скорочення трансакційних витрат його учасників, в результаті чого виникає можливість реалізації масштабних підприємницьких проектів за рахунок участі в них членів кластера на засадах співфінансування. Це посилює інформаційні можливості підприємств регіону і сприяє залученню внутрішніх та зовнішніх інвестицій [158, с. 107].

Для утворень кластерного типу притаманна територіальна близькість його учасників; діяльність в одній чи кількох суміжних сферах і взаємодоповнення (комплементарність) при цьому один одного; наявність надійних місцевих постачальників; висока конкурентоспроможність продукції, що ними випускається; високий рівень розвитку кооперації; наявність значних конкурентних переваг; юридична і фінансова незалежність суб'єктів, що входять до кластеру. Особливістю кластерної організації виробництва також є те, що основна частина прибутку від реалізації продукції залишається не у виробників кінцевої продукції, а, відповідно до кластерного механізму взаємовідносин, розподіляється між учасниками кластеру відносно до частки витрат у кінцевому продукті, що дозволяє пом'якшувати негативний вплив такого поняття як диспаритет цін в АПК.

Загалом, показники конкурентних переваг та соціально-економічної значущості стратегії розвитку кластерів подано в табл. 3.4.

Для територіальних кластерів, утворених на основі агропромислового виробництва, притаманне виникнення переваг, характерних для аграрної сфери, зокрема: зростання рівня товарності продукції через розвиток внутрішнього попиту на неї та покращення соціальної інфраструктури сільських територій, що належать до кластеру.

Таблиця 3.4

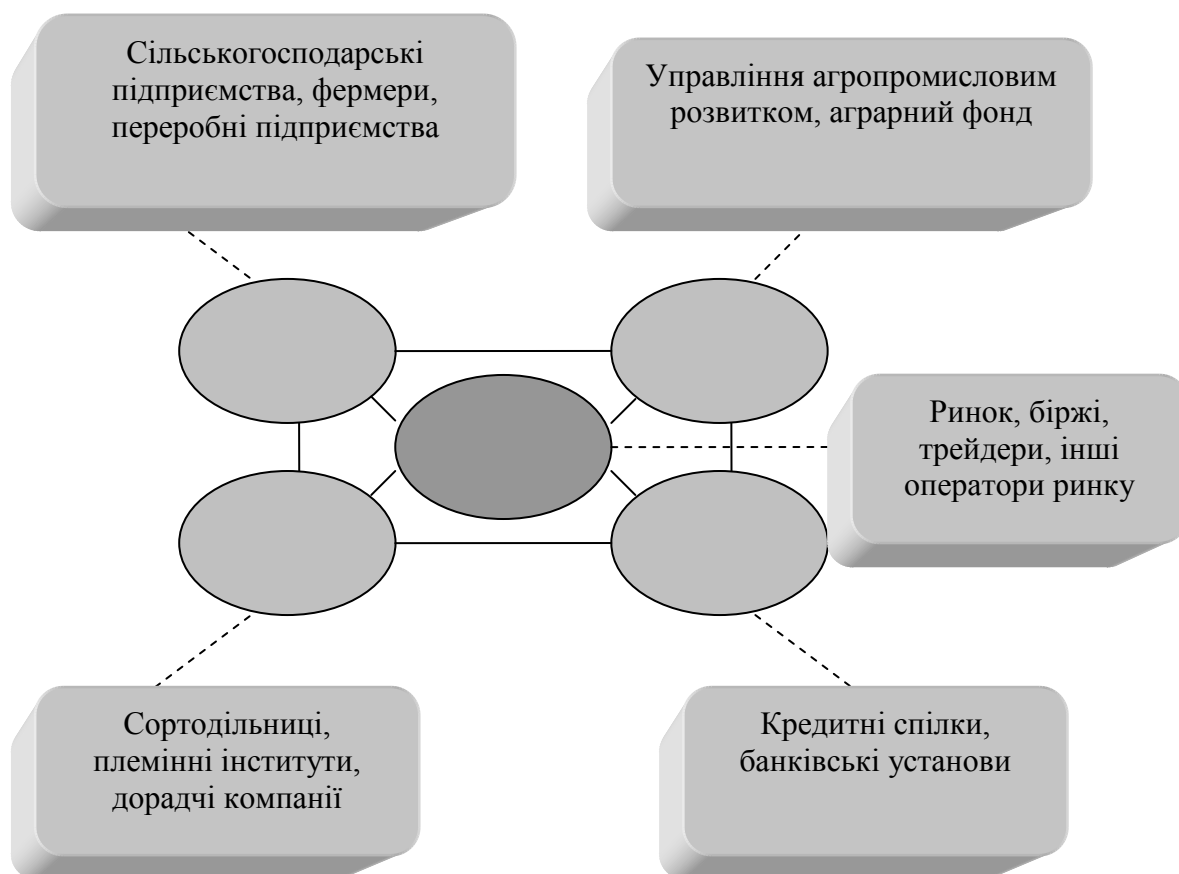
Конкурентні переваги та соціально-економічні ефекти кластерів*

Вид соціально-економічного ефекту	Форма досягнення соціально-економічного ефекту
Покращення економічної ситуації в районах, що слабо розвиваються і потребують збільшення площі їхньої урбанізації.	Будівництво прогресивних науково-виробничих комплексів та ділових центрів; активне залучення інвестиційних ресурсів; удосконалення комунікацій.
Розповсюдження новинок техніки і технології, розвиток інноваційної діяльності.	Реорганізація трудових процесів; оперативне реагування на споживчий попит; використання новітніх матеріалів і технологій; активізація маркетингової діяльності.
Зростання зайнятості населення, збільшення попиту на робочу силу, підвищення рівня заробітної плати	Створення нових робочих місць; зростання заробітної плати; підготовка і перепідготовка кадрів; залучення вчених до підприємницької діяльності; якісна зміна способу життя суспільства.
Висока економічна ефективність, рентабельність і продуктивність праці	Підвищення конкурентоспроможності продукції та швидке економічне зростання; збільшення рівня ефективності використання ресурсів, технологій і робочої сили; отримання доступу до специфічних ресурсів.
Стимулювання розширення та розвитку нового бізнесу	Оптимізація форми виробництва та управління; зниження ризику невдалих інновацій; створення основи для розвитку внутрішнього підприємництва; залучення представників влади для спільної діяльності щодо розвитку кластера.

*Примітка: вдосконалено автором на основі [213, с.58].

Масштабність процесу формування кластеру передбачає значні затрати ресурсів, часу та зусиль. Зважаючи на те, що в межах кластеру сходяться інтереси багатьох елементів суспільно-економічної системи, то природнім є їхнє залучення до участі у формуванні кластера і використання його результатів. Окрім підприємств різних галузей та сфер діяльності, пов'язаних між собою виробничими та логістичними відносинами типу „постачальних-

споживач”, в роботі кластера беруть участь науково-дослідні й навчальні інститути, підприємства інфраструктури регіону, громадські організації, місцева влада або урядові організації, що забезпечують співпрацю між підприємствами кластеру. Вони сприяють зростанню конкурентних переваг і розвитку бізнесу в регіоні. Відповідно до цього, загальна структура кластеру виглядає наступним чином (рис. 3.6).

Рис. 3.6. Структура учасників кластеру*

*Примітка: сформовано автором на основі [180, с.7]

На відміну від звичайних форм коопераційно-господарських взаємодій малого, середнього і великого бізнесу, кластерні системи характеризуються такими особливостями:

- часто наявністю великого підприємства - лідера, що визначає довгострокову господарську, інноваційну й інші стратегії в системі;
- територіальною локалізацією господарюючих суб'єктів - учасників кластерної системи;

- стійкістю господарських зв'язків господарюючих суб'єктів - учасників кластерної системи, домінуючим значенням цих зв'язків для більшості її учасників;

- довгостроковою координацією взаємодії учасників системи у межах її виробничих програм, інноваційних процесів; основних систем управління, контролю якості та ін. [210, с. 130].

Експерти Національного інституту стратегічних досліджень вважають, що сильними сторонами кластерів є:

- можливість спільного використання об'єднаних капіталів і прискорення інновацій;

- можливість спільного використання ресурсів (відповідно – їхнє повніше використання та менша питома вартість);

- визначення ефективної спеціалізації підприємств;

- узгоджений поділ ринку й уникнення непродуктивної конкуренції;

- отримання ефекту масштабу та усунення недоліків, спричинених малими розмірами підприємств;

- зниження й розподіл ризиків;

- підвищення стійкості окремих підприємств і мережі в цілому;

- встановлення довгострокових зв'язків за відтворювальним ланцюгом, включаючи зв'язки між виробником і споживачем [46, с. 25].

Відомо сім якісних характеристик кластерів, на основі яких відбувається обрання інтегрованої стратегії: 1) географічна: формування кластерів за принципом просторовості. Її завдання – забезпечити економічну активність учасників кластера на усіх рівнях; 2) горизонтальна: характерним для кластера є складна багаторівнева структура, відповідно до якої менші кластери можуть бути включені до складу більших; 3) вертикальна: вона передбачає існування можливості оптимізувати взаємодію між елементами кластера за рахунок встановлення суміжних видів діяльності і їхнього спільного здійснення; 4) латеральна: використання можливостей ефекту масштабу, що проявляється через об'єднання різних галузей. Це сприяє виникненню нових форм

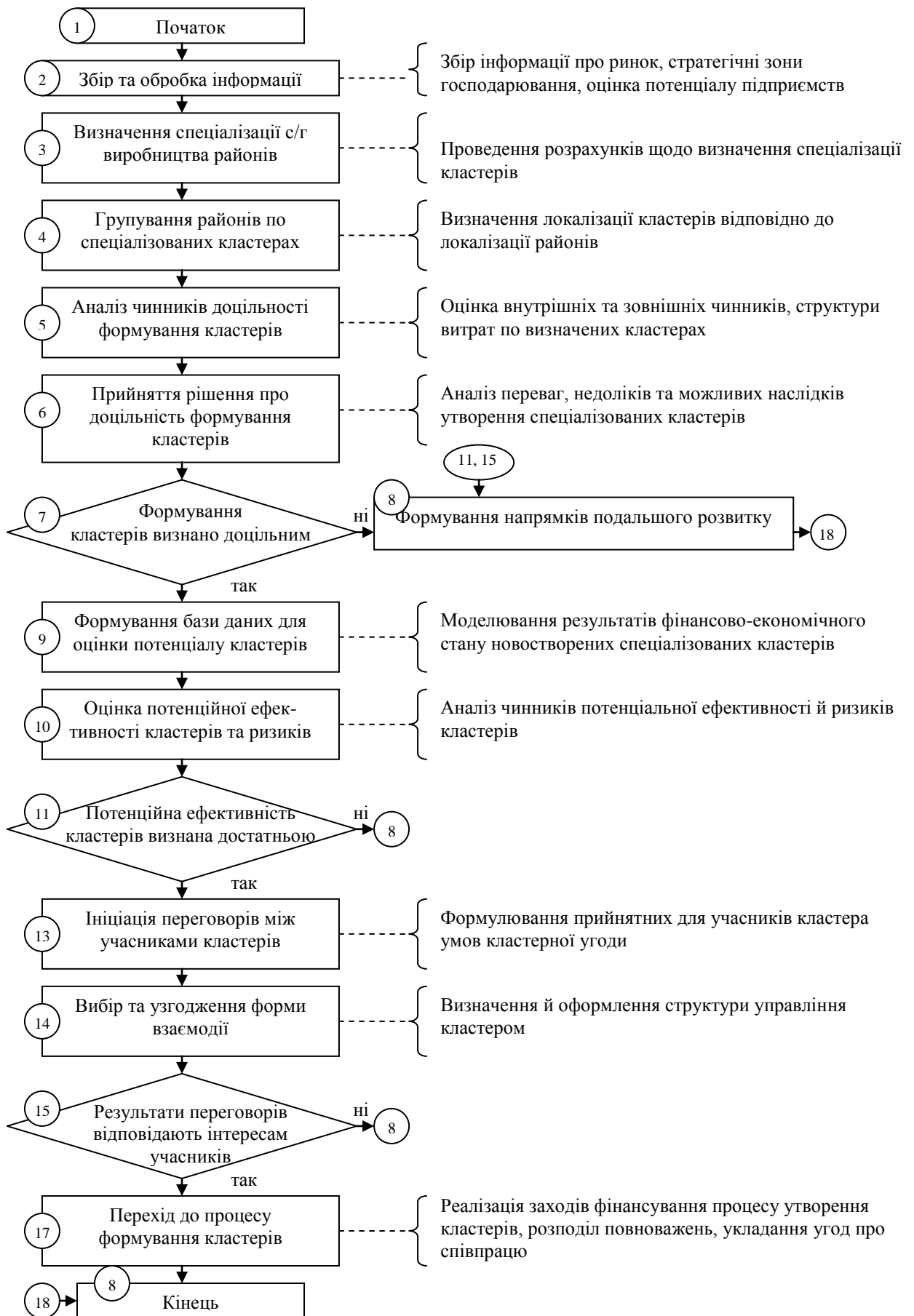
взаємозв'язків між структурними елементами кластера і (за належних умов) його зовнішнім середовищем.; 5) технологічна: сукупність галузей, що використовують одну технологію; 6) фокусна: кластер підприємств, сконцентрованих зосереджених близько одного центру – партнера, науково-дослідного інституту чи навчального закладу; 7) якісна: особливого значення набуває характер зв'язків між підприємствами.

Таким чином, застосування стратегії кластерного розвитку є дуже актуальним для агропромислового комплексу регіонів. Воно містить багато резервів щодо підвищення рівня конкурентоспроможності продукції підприємств, що входять до кластера, покращення умов роботи й проживання на його території. Тому нами було проведено аналіз доцільності застосування кластерної стратегії розвитку аграрного сектору регіону, обґрунтовано його переваги та недоліки, а також визначено способи й механізми реалізації цього процесу.

Незважаючи на значні переваги, що їх дає можливість отримати кластерний спосіб взаємодії між підприємствами, емпіричні дослідження експертних думок свідчать про досить низький рівень інформованості аграрних підприємців про сутність та особливості кластерів, а також низьку мотивацію щодо входження функціонуючих агроформувань до кластера. Такі обставини обумовлені переважною консервативністю селян та їхніми побоюваннями втрати майна чи й усього підприємства через існування різних за характером ризиків.

Загальний алгоритм застосування кластерної стратегії в межах регіону передбачає застосування послідовних дій, що дасть змогу забезпечити найраціональнішу взаємодію в межах кластера (рис. 3.7)

Поданий алгоритм відображає основну ідею кластерного розвитку аграрного сектору регіону, відповідно до якої на його території формується ряд агрокластерів, до складу яких входять адміністративні райони, що спеціалізуються на виробництві відповідного виду продукції.

Рис. 3.7. Алгоритм прийняття рішення щодо формування спеціалізованих агропродовольчих кластерів в регіоні*

*Примітка: самостійна розробка автора

Близька локалізація районів, отримана в результаті кластерного поділу, дозволить забезпечити компактність спільних зусиль, що може проявитися наступним чином: формування спільного обслуговуючого підприємства, рівновіддаленого від усіх адміністративних центрів; досягнення компактності спеціалізованих трудових ресурсів в межах території кластера; схожість природо-кліматичних умов в межах локалізованих агрокластерів, що дозволить застосовувати схожі технології в рослинництві.

Основою для здійснення такого поділу є коефіцієнт локалізації (спеціалізації, зосередження), який визначається відношенням частки певного виду економічної діяльності у загальному обсязі виробництва району до частки того ж виду економічної діяльності у виробництві регіону. Якщо при розрахунку коефіцієнт локалізації рівний або більший одиниці, то вид економічної діяльності в регіоні відноситься до спеціалізованої; якщо менше одиниці, він має обслуговуюче значення [166].

На основі поданого твердження пропонуємо наступну формулу %:

$$K_{л} = \frac{V_i}{v_i}, \quad (3.1)$$

де, $K_{л}$ – коефіцієнт локалізації (спеціалізації, зосередження); V_i – обсяг і-го виду діяльності у загальному обсязі виробництва регіону; v_i – обсяг і-го виду діяльності у загальному обсязі виробництва району [166].

Проведені розрахунки даного показника по виробництву основних видів сільськогосподарської продукції подано в додатках М, Н.

Отримані результати характеризують так звану горизонтальну спеціалізацію, що відображає частку виду діяльності, в нашому випадку виробництва продукції в розрізі адміністративного району. Проте, це не враховує багатьох інших чинників, що можуть негативно відобразитися на діяльності отриманих агрокластерів, зокрема виробництво сільськогосподарської продукції у низькопродуктивних районах за даними додатку є широко спеціалізованим. Так, наприклад, Бережанський район спеціалізується на виробництві п'яти видів продукції з поданих семи, хоча його

частка у виробництві цієї продукції по відношенню до узагальненого обсягу в області по жодній з позицій не перевищує 4 %. Тому ми пропонуємо корегувати показник горизонтальної локалізації часткою району у виробництві певного виду продукції по відношенню до узагальненого обласного показника (Додаток П) шляхом введення показника уточненого коефіцієнта локалізації, що розраховується за формулою:

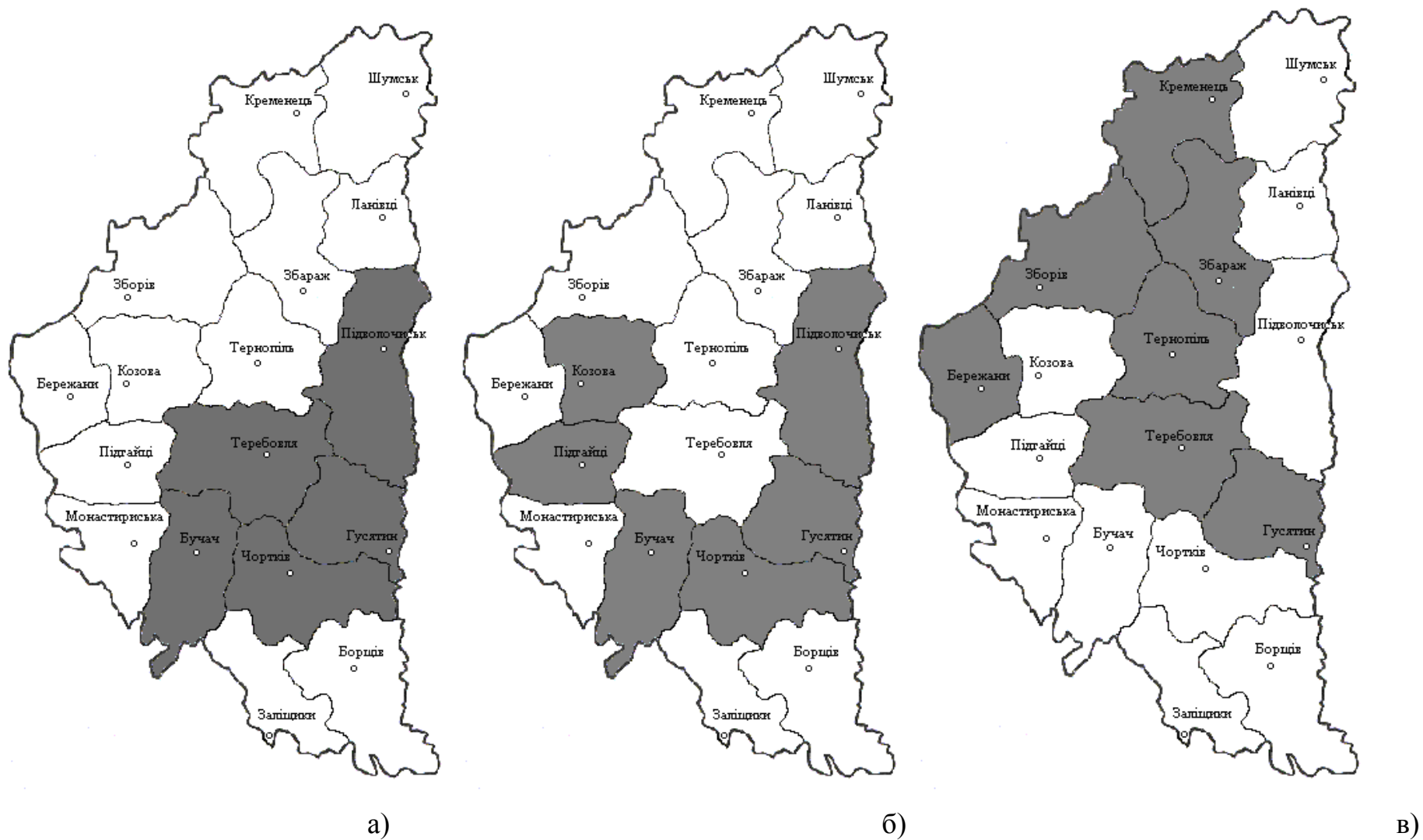
$$K_{л}' = K_{л} \times w_i, * \quad (3.2)$$

де, $K_{л}'$ – уточнений коефіцієнт локалізації, w_i – частка району у виробництві і-го виду продукції від валового показника по області.

*Примітка: власна розробка автора.

Експериментальним шляхом нами було розроблено шкалу встановлення виробничої спеціалізації районів області, яка в найбільшій мірі відповідає галузевій структурі регіону і значенням адміністративного району для формування показника валового виробництва за видами продукції. Відповідно до неї райони, уточнений коефіцієнт яких склав 80 % від максимального значення по визначеній культурі, вважаються з високим рівнем спеціалізації, від 60% до 79% – з середнім, від 45% до 59 – з низьким рівнем спеціалізації. Значення менше 45 % – рівень спеціалізації недостатній для входження до складу кластера. Результати градації подані в додатку Р.

На основі проведених розрахунків і визначення спеціалізації адміністративних районів по виробництву основних видів аграрної продукції нами було сформовано сім спеціалізованих агропродовольчих кластерів (табл. 3.5). Зауважимо, що накладання поділу районів на кластери на адміністративно-територіальну карту дозволяє говорити про справді територіальну локалізацію кластерів, що значно спростовує діяльність по координації зусиль та розміщенню суб'єктів його інфраструктури. Картограми основних зернового, цукробурякового і картопляного кластерів подано на рис. 3.8. Решта картограм – в додатках С, Т.

Рис. 3.8. Картограми спеціалізованих агропродовольчих кластерів: а) зернового; б) цукробурякового; в) картопляного

*Примітка: власна розробка автора

Подані картограми розташування спеціалізованих агропродовольчих кластерів відображають певні особливості спеціалізації сільськогосподарського виробництва основних видів продукції. Так, локалізація зернового кластера є досить компактною. Вона займає центральний схід області, що характеризуються найкращими земельними угіддями і де концентрація зерносховищ та елеваторів є найбільшою.

Таблиця 3.5

Адміністративний склад спеціалізованих агропродовольчих кластерів Тернопільської області*

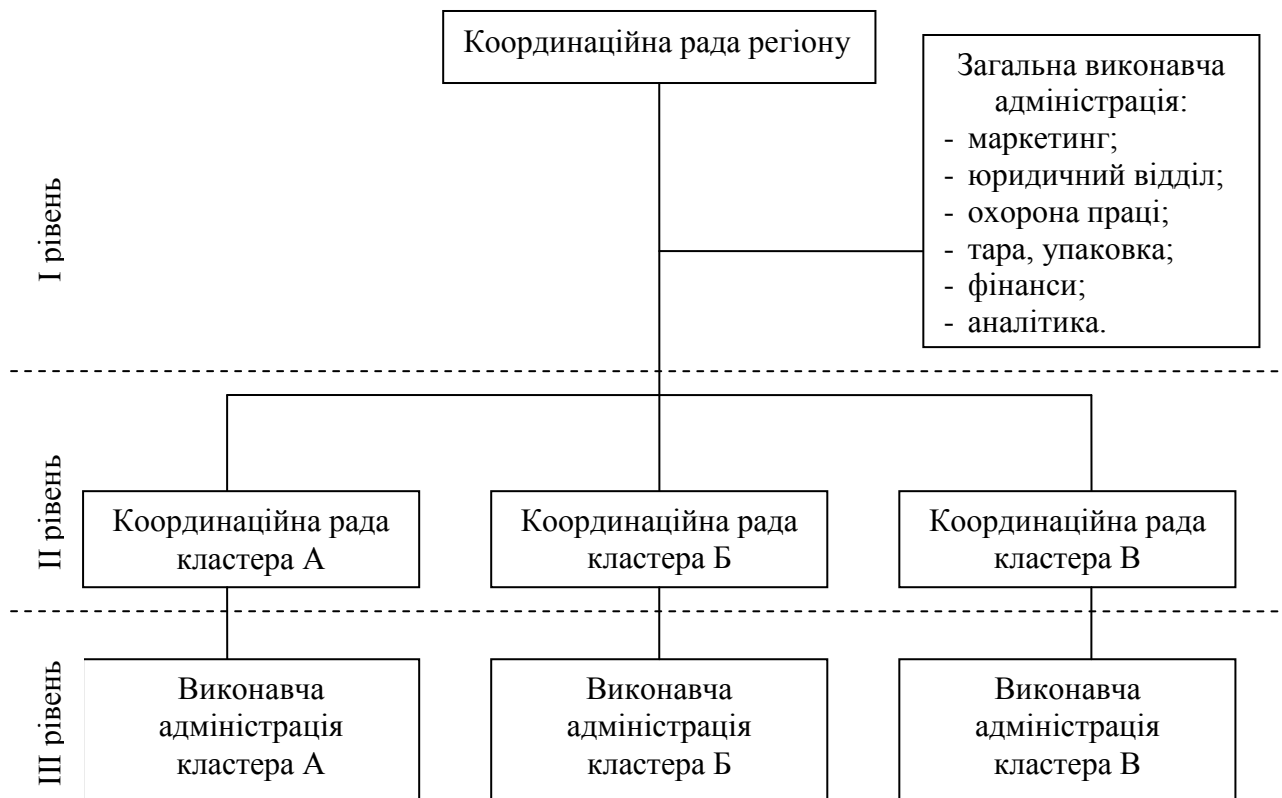
Назва кластера	Адміністративний склад кластера, райони
Зерновий	Підволочиський (лідер кластера), Теремовлянський, Чортківський, Гусятинський, Бучацький;
Цукробуряковий	Козівський (лідер кластера), Підгаєцький, Гусятинський, Бучацький, Підволочиський, Чортківський;
Картопляний	Гусятинський (лідер кластера), Кременецький, Збараський, Зборівський, Тернопільський, Бережанський, Теремовлянський
Овочевий	Тернопільський (лідер кластера), Борщівський, Заліщицький, Зборівський
Олійний	Підволочиський (лідер кластера), Лановецький, Зборівський, Збараський
Молочний	Кременецький (лідер кластера), Лановецький, Збараський, Шумський
М'ясний	Борщівський (лідер кластера), Тернопільський, Теремовлянський, Зборівський, Монастириський, Збараський, Гусятинський, Бережанський, Заліщицький, Чортківський, Підволочиський

*Примітка: сформовано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Локалізація цукробурякового кластера є не настільки компактною, і в даному випадку можна стверджувати про доцільність виділення двох підкластерів: перший у складі Козівського й Підгаєцького районів, другий – Підволочиського, Гусятинського, Бучацького, Чортківського. Те ж саме можна стверджувати й про картопляний кластер, де існує доцільність формування північно-західного та центрального підкластера (за розташуванням районів, що входять до них). Аналогічна ситуація в межах овочевого кластера, де південні райони (Борщівський та Заліщицький) формуються за природо-кліматичним принципом, а центральний – за споживацьким. Найбільшим за оцінкою

масштабів розміщення є м'ясний кластер, що включає 11 районів. Він, проте, поки що потребує значної уваги в плані відновлення виробничих потужностей, в перші чергу, поголів'я стада, і тільки після цього його функціонування може дати позитивний результат.

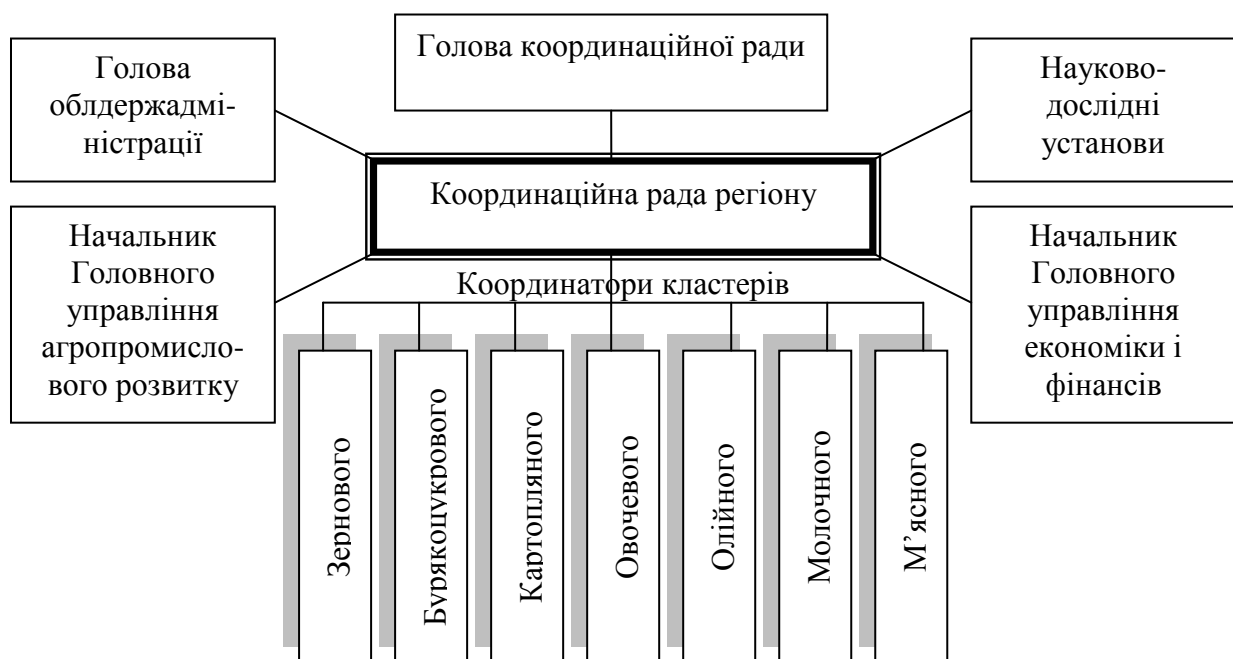
Розміри й розташування спеціалізованих агропродовольчих кластерів в межах регіону, що було продемонстровано нами на прикладі Тернопільської області, вимагають одночасного формування структури управління кластерами, яка б узгоджувала діяльність не лише в межах інтегрованого утворення, але й в межах регіону. Така структура повинна включати в себе, відповідно до законів, закономірностей та принципів аграрного менеджменту, головний керуючий орган і, відповідно до умов, – координаційний орган, що здійснював би узгодження параметрів діяльності між кластерами й всередині кластерів. Загалом, виходячи з доцільності триступеневої координації діяльності кластерних утворень на регіональному рівні, рівні кластера й рівні розподілу функцій, загальна організаційна структура управління регіоном, що забезпечує кластерний розвиток, матиме наступний вигляд (рис. 3.9):

Рис. 3.9 Загальна організаційна структура управління регіоном, що забезпечує кластерний розвиток*

*Примітка: самостійна розробка автора

Специфіка запропонованої структури, окрім рівнів управління, передбачає узагальнення окремих управлінських функцій на найвищому рівні в межах загальної виконавчої адміністрації з метою підвищення рівня координованості дій через реалізацію цих функцій. На координаційну раду регіону в поданій структурі покладається функція узгодження дій кластерів, забезпечення їхнього рівномірного розподілу й встановлення спільних стандартів обслуговування. Важливим завданням координаційного органу управління на цьому рівні є формування максимально можливого синергічного ефекту за рахунок спільного використання ресурсів декількома кластерами. До складу цієї ради, з метою якомога повнішого врахування інтересів усіх учасників агропромислової кластеризації, повинні ввійти перші керівники або заступники обласної адміністрації, головного управління агропромислового розвитку, головного управління економіки й фінансів, а також науково-дослідних установ. Відображення інтересів кластерів в такій структурі покладаються на координаторів, перелічених на рис. 3.10.

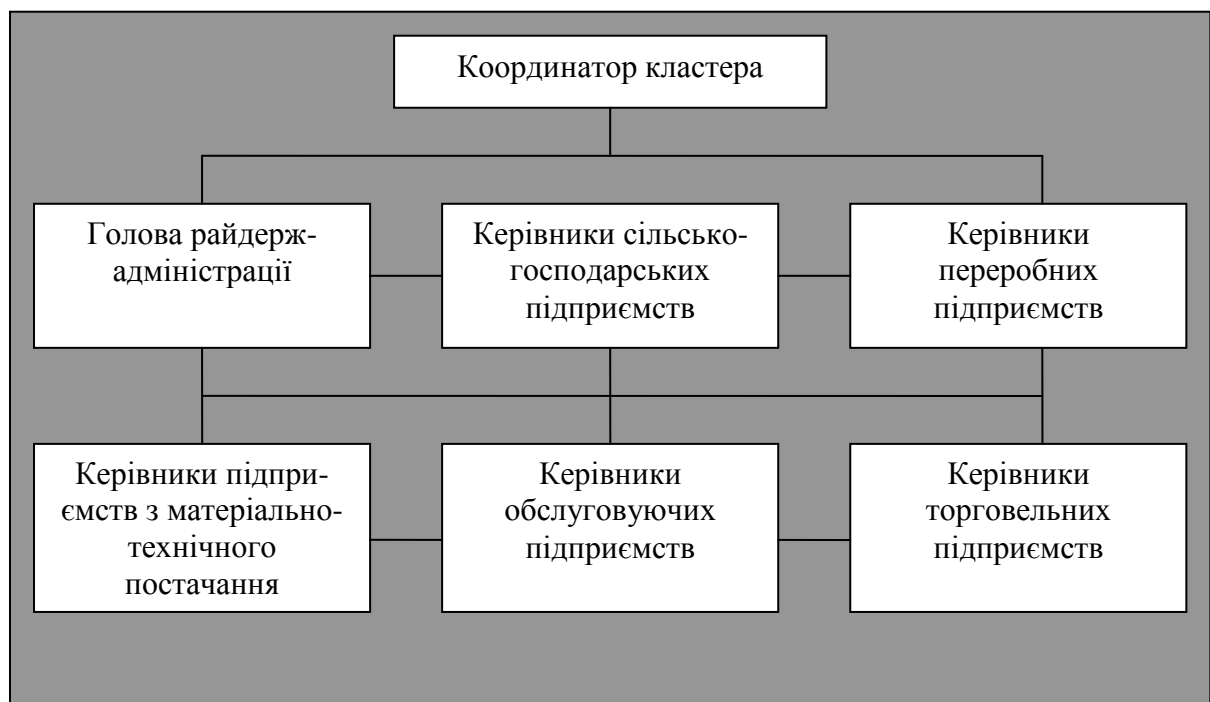
Рис. 3.10. Організаційна структура координаційної ради регіону*

*Примітка: самостійна розробка автора

Наявність координаторів спеціалізованих агропродовольчих кластерів дає змогу забезпечувати участь їхніх головних елементів в управлінні й

обговоренні діяльності. Тому на них покладається важлива функція – відображення й відстоювання інтересів підпорядкованих їм структур. Зважаючи на важливий вплив представників державного апарату управління на стратегічні аспекти розвитку кластера, наявність їхніх представників у верхній частині структури є обов’язковою умовою підтримки державою даного проекту. Окрім них, до складу аналізованого координаційного органу входять також представники сільськогосподарських підприємств, переробних, торговельних та обслуговуючих підприємств, що відображає реальний стан кластеризації, яка ґрунтується на організації максимально ефективної взаємодії між учасниками утворення, наслідком чого є можливість отримання більшого сукупного доходу, повнішої реалізації конкурентних переваг тощо.

Така організаційна структура управління II рівня подана на рисунку 3.11

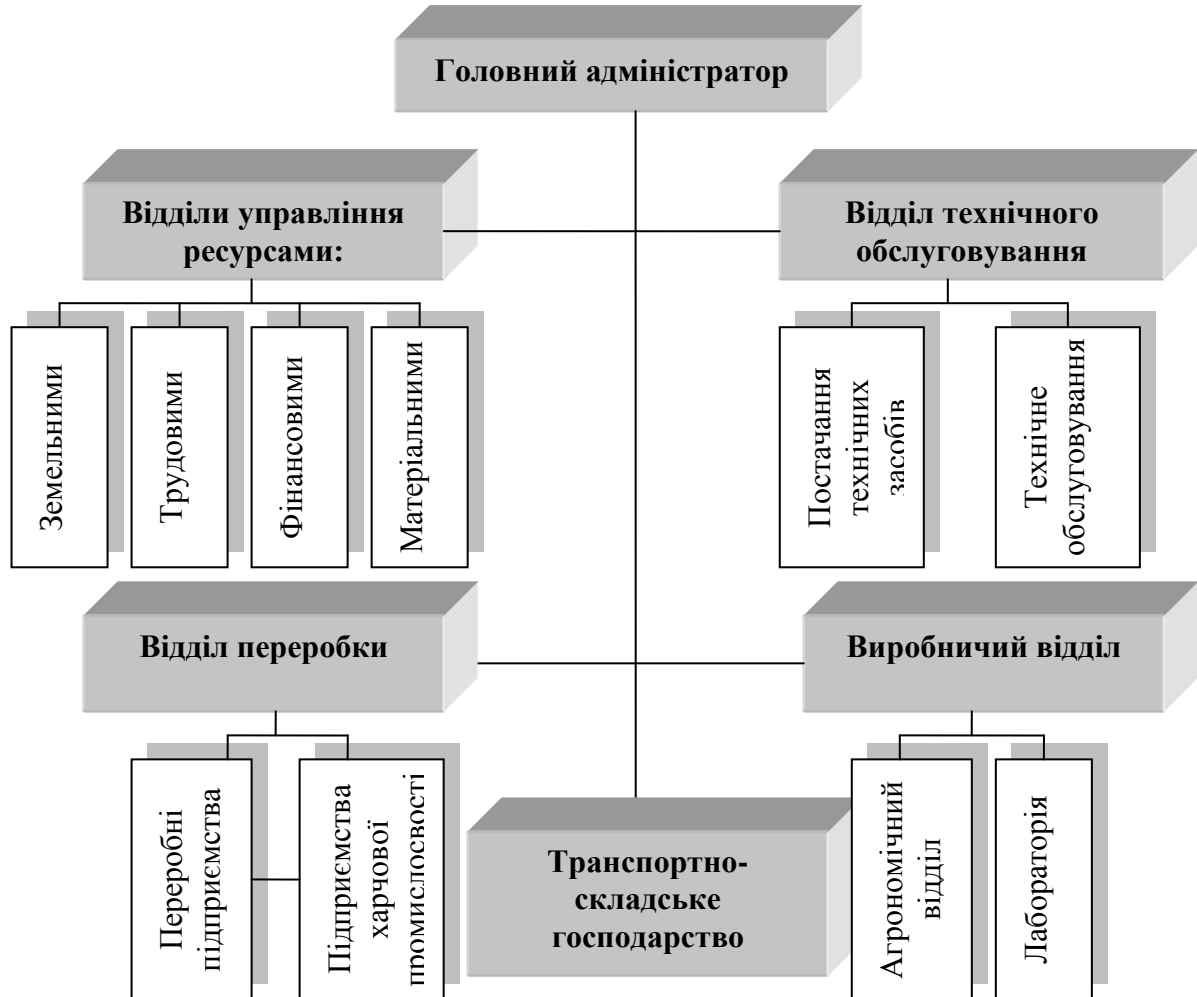

Рис. 3.11. Організаційна структура координаційної ради кластера*

*Примітка: самостійна розробка автора

Нижче, на рис. 3.12 подано організаційну структуру виконавчої ради кластера, яка в повній мірі відображає не тільки управлінські аспекти його діяльності, але й виробничі. В цій управлінській структурі виділяються логістично-технологічні елементи діяльності проєктованого кластера. Так,

функція постачання покладається на відділ управління ресурсами й відділ забезпечення технічного обслуговування. Технологічні процеси виконуються в межах виробничого відділу, а кінцеве виробництво – в межах відділу переробки продукції, після чого збутову функцію перебирає на себе торговельна мережа.

Рис. 3.12. Організаційна структура виконавчої ради кластера*

*Примітка: самостійна розробка автора

Важливим напрямом оптимізації відносин всередині кластеру є узгодженість виробництва продукції на території районів, що входять до декількох кластерів. Тут важливо забезпечити узгодження ланцюга матеріального потоку на основі координації зусиль щодо планування, організації, координації й контролю за його рухом. В таких районах також виникає можливість формування синергічного ефекту за рахунок спільного використання ресурсів, технічних засобів і каналів реалізації.

Жорстка конкуренція, що спостерігається на продовольчих ринках України та світу, вимагає від сільськогосподарських товаровиробників чіткого позиціонування відповідно до сформованих конкурентних переваг і маркетингової стратегії. В таких умовах виділені нами кластери повинні на основі глибокої переробки сільськогосподарської продукції забезпечити створення й розвиток власного бренду.

В умовах формування й розвитку агрокластерів важливим аспектом є врахування інтересів усіх сторін в процесі створення структури управління підприємством. Цього можна досягти за умови включення до складу координаційної ради кластера таких установ: Головне управління агропромислового розвитку Тернопільської ОДА, фінансово-кредитні установи, науково-дослідні інститути, Головне управління економіки й фінансів, керівників аграрних і агропромислових формувань.

Інтегрована модель взаємодії структурних елементів кластера подана на рис. 3.13. Основні переваги наведеної моделі формуються на основі максимального узгодження виробничих програм підприємств за рахунок централізованого формування виробничих замовлень для усіх елементів кластера, які повинні розроблятися на вищому рівні управління відповідно до тенденцій ринку (прогнозованого попиту й замовлень на виробництво продукції) та врахування стану внутрішніх змінних (обсягу наявних ресурсів, виробничих потужностей тощо). Здійснення таких операцій передбачає наявність наскрізної інформаційної системи, що забезпечуватиме моніторинг ресурсів, запасів і технічних засобів, а також розроблятиме виробничі плани для структурних елементів агропродовольчого кластера.

Переваги агропродовольчих кластерів, на відміну від існуючих систем взаємодії між підприємствами різних секторів економіки, формуються на основі існування ряду ефектів, що проявляються у скороченні витрат і зростанні результатів діяльності за рахунок спільного ведення маркетингової діяльності, використання ресурсів, потужностей чи організаційних елементів, а також узгодження виробничих програм. Запропонована модель взаємодії структурних елементів кластера відображає основні засади інтеграції й

координації, що формують базові умови розвитку агропродовольчих кластерів регіону.

Рис. 3.13. Модель взаємодії структурних елементів агропродовольчого кластера

*Примітка: самостійна розробка автора

Існуюча система взаємодії й розвитку агропродовольчого сектору економіки, що характеризується різного роду економічними зловживаннями й загальною неефективністю, може жорстко протидіяти кластерній стратегії

розвитку регіону. Така протидія може у найбільшій мірі проявлятися зі сторони крупних агропромислових товаровиробників, в тому числі агрохолдингів, і поглиблюватися відсутністю достатнього обсягу потужностей для зберігання й переробки продукції, слабким рівнем інноваційного забезпечення виробничих процесів, а також їхнього сервісного забезпечення, відсутністю ефективної торгівельної та логістичної мережі. Тому вирішення зазначених проблем за рахунок переговорів, залучення інвестицій та провідних науковців повинні стати першими кроками в процесі створення кластера. Важливо також, щоб цей процес супроводжувався законодавчо-нормативною діяльністю, що матиме випереджаючий характер.

Таким чином, досвід функціонування кластерів підтвердив його значні переваги в конкурентній боротьбі, що формуються за рахунок оптимізації взаємодії між учасниками, в результаті чого узгоджуються інтереси й сфери діяльності, здійснюється спільне використання ресурсів, виникає можливість продуктивного генерування інноваційної продукції тощо. Детальне дослідження сільського господарства Тернопільської області показало доцільність формування спеціалізованих агропродовольчих кластерів по основних видах продукції з метою повнішого використання існуючого виробничого потенціалу, а також його нарощування. Визначені в роботі кластери мають зручну локалізацію, що відповідає територіальному підходу до формування кластерів і створює додаткові конкурентні переваги у порівнянні з традиційним галузевим підходом. Їхнє функціонування на основі обґрунтованої організаційної структури управління дозволяє досягати поставлених цілей.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Перспективи розвитку аграрних формувань в сучасних умовах визначаються з точки зору їхньої здатності до використання внутрішніх ресурсів та пристосування до параметрів зовнішнього середовища. Внутрішня ефективність досягається, в основному, за рахунок раціональної організації

елементів структури, зовнішня – за рахунок використання цілісного підходу з точки зору поєднання теорії систем і ситуаційного підходу. Відповідно до них, аграрне підприємництво має значний потенціал, який, проте, обмежується нераціональністю відносин із зовнішнім середовищем, що зумовлені значним суспільним тиском соціального характеру. Очікування суспільства від діяльності агроформувань не обмежуються виробництвом продовольства, вони також зачіпають аспекти ціноутворення й діяльність, спрямовану на розвиток сільських територій. Не заперечуючи важливість і доцільність соціальної відповідальності в діяльності сільськогосподарських підприємств, пропонуємо змістити пріоритети їхньої виробничо-господарської діяльності в напрямку забезпечення принципу максимального прибутку. Стосовно ж реалізації функції підтримки соціальних потреб суспільства, пропонуємо здійснити її перерозподіл з наданням більших обов'язків органам державної влади. Зокрема, здешевлення продовольства не повинно бути загальним, а стосуватися лише незахищених верств населення й здійснюватися через механізм адресних соціальних виплат; турбота про розвиток соціальної інфраструктури та забезпечення соціальних потреб населення також повинна здійснюватися державою і підприємством на добровільній основі й за рахунок вільних коштів.

2. Вдосконалення організаційно-економічних відносин в аграрних формуваннях, що забезпечують їхній розвиток, повинно здійснюватися в контексті трансформації існуючих господарств населення, зайнятих у сільському господарстві. Сучасні тенденції їхнього функціонування характеризуються зменшенням оброблюваних площ, зниженням продуктивності, що у сукупності з покращенням стану сільськогосподарських підприємств зумовлює потребу у реструктуризації дрібних господарств населення у продуктивніші форми організації бізнесу – приватні підприємства, господарські товариства, кооперативи за рахунок приєднання чи ініціації створення нового підприємства. В контексті цих змін значна увага повинна приділятися формам несільськогосподарської зайнятості сільського населення, що дасть змогу покращити ситуацію з безробіттям на селі, підвищити доходи населення й сприяти розвитку сільської громади.

3. Постреформенний період в аграрному секторі економіки характеризується рядом тенденцій, що визначають його параметри. Найактуальнішою є тенденція до концентрації земельних ресурсів та виробництва в межах вертикально інтегрованих аграрних формувань – агрохолдингів. Їхня діяльність має вищу ступінь ефективності у порівнянні з малими й середніми господарствами, що обумовлюється перевагами у масштабі, матеріально-технічному і фінансовому забезпеченні. Агрохолдинги приймають активну участь в процесі капіталізації сільського господарства шляхом нарощення ресурсного і виробничого потенціалу, залучення коштів через фондові ринки. І хоча такі господарські утворення в наукових колах оцінюються неоднозначно, прогнози свідчать про подальше посилення їхньої ролі у забезпеченні сільськогосподарського виробництва й розвитку інфраструктури.

4. Проведений стратегічний аналіз агрохолдингів показав наявність великої кількості факторів та процесів, що впливають на їхню діяльність. Встановлення характеру впливу дозволило обґрунтувати основні заходи державної стратегії ефективного розвитку агрохолдингів, що передбачають врегулювання нормативно-законодавчого забезпечення діяльності агрохолдингів, обмеження негативних проявів їхнього функціонування, пов'язаних із схильністю до монополізації, порушення технології землеробства й надмірною концентрацією сільськогосподарських угідь.

5. Потенційно ефективнішою формою підвищення конкурентоспроможності аграрного виробництва є кластерний розвиток, який передбачає організацію максимально раціональної взаємодії між учасниками з приводу узгодження інтересів, спільного використання ресурсного, інтелектуального і виробничого потенціалу. Територіальна спеціалізація адміністративних районів Тернопільської області й система взаємовідносин з переробними підприємствами, а також існуюча на їхній території інфраструктура дозволяє обґрунтовувати доцільність формування на території області декількох спеціалізованих агропродовольчих кластерів за територіально-продуктовим принципом. Їхні переваги обумовлюються зручною

локалізацією виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, що дозволить за рахунок формування ефективної структури координації й управління кластера забезпечити досягнення значного ефекту щодо підвищення продуктивності праці, покращення взаємодії всередині галузі, а також із зовнішнім середовищем, покращення якості продукції та підвищення уваги аграрних підприємств до розвитку сільських територій.

6. Дослідження довели, що організаційна складова є головною у формуванні кластерних утворень. Відповідно до цього, було обґрунтовано раціональну організаційну структуру управління проєктованих спеціалізованих агропродовольчих кластерів, що, на відміну від існуючих систем взаємодії між підприємствами різних секторів економіки, дозволяє отримувати ряд ефектів від спільної узгодженої діяльності, в тому числі, синергічний ефект, що проявляється у скорочення витрат і зростанні результатів діяльності за рахунок спільного використання ресурсів, потужностей чи організаційних елементів.

Основні результати даного розділу опубліковані у власних наукових працях автора [76; 77; 78; 79; 80].

ВИСНОВКИ

Результатом дослідження є теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення науково-практичного завдання вдосконалення організаційно-економічних засад формування господарських структур ринкового типу в аграрному секторі, що дає підстави зробити такі висновки:

1. Сучасна структура аграрного сектору економіки сформувалася в результаті проведення аграрної реформи, яка зумовила трансформацію галузей сільськогосподарського виробництва, спрямованих на створення нових господарських формувань ринкового типу та розвиток ринкових інституцій. Встановлено, що трансформаційні процеси мали непослідовний характер, чим спричинили ряд диспропорцій у системі агропродовольчого виробництва: поглибили ціновий диспаритет; зумовили низький рівень технічного, сервісного і кадрового забезпечення; привели до зростання частки господарств населення, які виробляють сільськогосподарську продукцію.

2. Встановлено, що характер аграрних трансформацій в Україні визначився в контексті реформ у країнах Східної та Центральної Європи, що зумовило їхнє спрямування на реструктуризацію колективних підприємств у нові господарські структури ринкового типу, трансформацію відносин власності на землю і розвиток аграрного підприємництва. Процес реформування у постсоціалістичних країнах відбувався по-різному, але майже завжди він характеризувався спадом виробництва, що виникав через руйнування усталених виробничо-господарських зв'язків. Досвід аграрних трансформацій східноєвропейських країн більшою мірою вдалося застосувати в Україні, але хід реформ та їхні результати були гіршими через неефективні дії в напрямку формування ринкових інституцій. Водночас наголошено, що механізм реформ мав певні відмінності, які впливали, здебільшого, з різного підходу до вирішення земельного питання.

3. З'ясовано, що на сучасному етапі розвитку економічних відносин у сільському господарстві Тернопільської області та України домінуючу роль у

виробництві сільськогосподарської продукції відіграють господарські товариства і приватні аграрні підприємства, у тому числі фермерські господарства. Це зумовлено кращим рівнем їхнього ресурсного забезпечення, що сприяє отриманню вищих виробничих та фінансово-економічних показників порівняно з державними підприємствами й сільськогосподарськими виробничими кооперативами.

4. На основі аналізу чисельності, розмірів та показників діяльності сільськогосподарських підприємств виявлено домінуючу роль приватних підприємств, фермерських господарств і товариств з обмеженою відповідальністю у структурі сільськогосподарського виробництва та незначну частку і роль сільськогосподарських кооперативів, державних підприємств та підприємств інших форм. При цьому уточнено, що існування останніх відбувається за інерцією від попереднього економічного укладу і не відповідає ні мотиваційній, ні стратегічній концепції аграрної політики. На основі цього визнано за доцільне звернення уваги на розвиток перших трьох форм господарювання. У контексті продовження реформ в аграрній галузі передбачено подальше скорочення чисельності всіх форм сільськогосподарських підприємств за рахунок укрупнення та концентрації земельних угідь і виробничих потужностей. З огляду на це вказано, що основні зусилля менеджери макро- та мікрорівнів мають спрямовувати на вдосконалення виробничо-господарського механізму діяльності підприємств, що полягає у покращенні виробничої й управлінської структури, їхньому переході на маркетингову і логістичну концепцію виробництва та забезпеченні ефективної взаємодії з елементами зовнішнього середовища.

5. Результати аналізу фінансово-економічних показників господарювання підприємств різних організаційно-правових форм Тернопільської області дають підстави виділити декілька загальних тенденцій і аспектів: скорочення кількості підприємств усіх форм, покращення виробничих та економічних показників по підприємствах загалом, переважання продукції рослинництва над продукцією тваринництва, нераціональність структури витрат виробництва продукції на державних підприємствах і у виробничих кооперативах.

6. Акцентовано, що агрохолдинги є формою агропромислової інтеграції та сприяють підвищенню якісних і кількісних показників діяльності підприємств, зміцненню матеріальної бази й покращенню соціальної складової аграрного виробництва. Водночас зазначено, що формування агрохолдингів в Україні відбувається з ініціативи власників капіталу в умовах несформованого інституційного середовища, що, з одного боку, створює додаткові можливості для розвитку, а з іншого – містить серйозні інституційні ризики. Формування стратегії розвитку агрохолдингів на основі врахування впливу чинників політичного, економічного, соціального і технологічного характеру дає змогу зменшувати ці ризики та негативні тенденції розвитку і спрямовувати діяльність таких утворень відповідно до стратегії економічного розвитку України.

7. Застосування бального оцінювання параметрів функціонування агрохолдингів дало змогу визначити їхню ринкову позицію та потенціал, що створило умови для порівняння обсягів їхнього землекористування і локального розміщення угідь, інноваційності та диверсифікації виробництва, рівень капіталізації й стан розвитку бренда. Дані аналізу підтвердили наявність проблем у формуванні та розвитку їхніх брендів, а також вказали на потребу в диверсифікації виробництва, оскільки більшість агрохолдингів, що функціонують на території досліджуваного регіону, виробляють обмежений перелік агропродовольчої продукції, порушуючи, таким чином, агротехнічні вимоги і позбавляючи себе додаткових конкурентних переваг.

8. З огляду на слабку інтегрованість та кооперацію існуючих аграрних підприємств визнано за доцільне посилення діяльності, спрямованої на об'єднання зусиль у напрямку підвищення їхньої конкурентоспроможності. При цьому вказано, що найбільш оптимальним варіантом в таких умовах є створення територіальних агропродовольчих кластерів відповідно до спеціалізації регіонів. Це дасть змогу за рахунок ефекту синергії посилити існуючі й створити нові конкурентні переваги галузі та регіону, покращити стан сільських територій, вирішити ситуацію із зайнятістю сільського населення. Модель формування агропродовольчих кластерів передбачає побудову

багаторівневої координаційної структури, що допоможе забезпечити якнайповнішу узгодженість діяльності виробничих елементів на основі розробки і впровадження стратегії подальшого розвитку. До того ж уточнено, що основні переваги такої організації агропродовольчого кластера виникають за умови ведення спільної маркетингової політики, узгодженого використання технічних та обслуговуючих потужностей і створення можливості для проведення загальної інноваційної діяльності.

ДОДАТКИ

Чисельність виробників сільськогосподарської продукції Тернопільської області, одиниць

Вид суб'єкта господарювання	2000 р.	частка від кількості с/г підприємств, %	частка від кількості усіх суб'єктів господарювання, %	в середньому за 2001-2002 рр.	в середньому за 2003-2004 рр.	в середньому за 2005-2006 рр.	в середньому за 2007-2008 рр.	2009 р.	частка від кількості с/г підприємств, %	частка від кількості усіх суб'єктів господарювання, %
Сільськогосподарські підприємства, в т.ч.:	577	100,0	45,3	664	682,5	613,5	536,5	506	100,0	45,6
державні	9	1,6	0,7	7,5	10,5	7	6	4	0,8	0,4
недержавні - всього	568	98,4	44,6	656,5	672	606,5	530,5	502	99,2	45,2
з них:										
господарські товариства	242	41,9	19,0	298	278	216	193	198	39,1	17,0
приватні підприємства	296	51,3	23,3	330,5	341,5	300	261,5	237	46,8	22,1
виробничі кооперативи	17	2,9	1,3	14	15	14,5	10,5	5	1,0	0,9
підприємства інших форм господарювання	13	2,3	1,0	14	37,5	76	65,5	62	12,3	5,2
Фермерські господарства	696	-	54,7	731	652	608,5	612,5	614	-	54,4
Всього	1273	-	100,0	1395	1335	1222	1149	1120	-	100,0

Джерело: розраховано за даними Тернопільського обласного державного управління статистики

Додаток Б

**Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційно – правовими формами господарювання у 2009 році
(одиниць)**

Район	Всього	Господарські товариства			Приватні підприємства			Сільськогосподарські кооперативи			Фермерські господарства			Державні сільгосппідприємства			Підприємства інших форм господарювання		
		Всього, одиниць	від загальної кількості за районом, %	від загальної кількості за формою господарювання, %	Всього, одиниць	від загальної кількості за районом, %	від загальної кількості за формою господарювання, %	Всього, одиниць	від загальної кількості за районом, %	від загальної кількості за формою господарювання, %	Всього, одиниць	від загальної кількості за районом, %	від загальної кількості за формою господарювання, %	Всього, одиниць	від загальної кількості за районом, %	від загальної кількості за формою господарювання, %	Всього, одиниць	від загальної кількості за районом, %	від загальної кількості за формою господарювання, %
Всього	1137	198	17,4	100,0	237	20,8	100,0	4	0,4	100,0	632	55,6	100,0	4	0,4	100,0	62	5,5	100,0
м. Тернопіль	21	9	42,9	4,5	4	19,0	1,7		0,0	0,0	1	4,8	0,2	1	4,8	25,0	6	28,6	9,7
Бережанський	37	5	13,5	2,5	8	21,6	3,4	1	2,7	25,0	16	43,2	2,5	1	2,7	25,0	6	16,2	9,7
Борщівський	131	14	10,7	7,1	22	16,8	9,3		0,0	0,0	91	69,5	14,4		0,0	0,0	4	3,1	6,5
Бучацький	75	13	17,3	6,6	16	21,3	6,8		0,0	0,0	44	58,7	7,0		0,0	0,0	2	2,7	3,2
Гусятинський	112	16	14,3	8,1	27	24,1	11,4		0,0	0,0	64	57,1	10,1		0,0	0,0	5	4,5	8,1
Заліщицький	46	12	26,1	6,1	10	21,7	4,2		0,0	0,0	22	47,8	3,5		0,0	0,0	2	4,3	3,2
Збарзький	70	20	28,6	10,1	8	11,4	3,4	2	2,9	50,0	38	54,3	6,0		0,0	0,0	2	2,9	3,2
Зборівський	60	11	18,3	5,6	13	21,7	5,5		0,0	0,0	34	56,7	5,4		0,0	0,0	2	3,3	3,2
Козівський	75	6	8,0	3,0	8	10,7	3,4	1	1,3	25,0	56	74,7	8,9		0,0	0,0	4	5,3	6,5
Кременецький	33	6	18,2	3,0	10	30,3	4,2		0,0	0,0	13	39,4	2,1		0,0	0,0	4	12,1	6,5
Ланівецький	40	4	10,0	2,0	14	35,0	5,9		0,0	0,0	16	40,0	2,5	1	2,5	25,0	5	12,5	8,1
Монастирський	20	7	35,0	3,5	6	30,0	2,5		0,0	0,0	6	30,0	0,9		0,0	0,0	1	5,0	1,6
Підволочиський	53	16	30,2	8,1	4	7,5	1,7		0,0	0,0	30	56,6	4,7		0,0	0,0	3	5,7	4,8
Підгаєцький	26	7	26,9	3,5	2	7,7	0,8		0,0	0,0	15	57,7	2,4		0,0	0,0	2	7,7	3,2
Теребовлянський	112	17	15,2	8,6	28	25,0	11,8		0,0	0,0	60	53,6	9,5	1	0,9	25,0	6	5,4	9,7
Тернопільський	114	19	16,7	9,6	17	14,9	7,2		0,0	0,0	76	66,7	12,0		0,0	0,0	2	1,8	3,2
Чортківський	74	10	13,5	5,1	29	39,2	12,2		0,0	0,0	30	40,5	4,7		0,0	0,0	5	6,8	8,1
Шумський	45	6	13,3	3,0	11	24,4	4,6		0,0	0,0	27	60,0	4,3		0,0	0,0	1	2,2	1,6

Джерело: розраховано за даними Тернопільського обласного державного управління статистики

Додаток В

Поголів'я тварин в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області за організаційно-правовими формами господарювання, гол.

Форми господарювання	Поголів'я корів на початок року, гол			Частка в загальній структурі виробництва, %	середньорічне поголів'я ВРХ, гол.			Частка в загальній структурі виробництва, %	середньорічне поголів'я свиней, гол.			Частка в загальній структурі виробництва, %
	2006	2007	2008		2006	2007	2008		2006	2007	2008	
Господарські товариства	5542	5163	4531	49,9	14998	13650	10369	52,9	15651	20861	18314	35,6
Приватні підприємства (включаючи фермерські)	4513	4283	4218	46,4	12179	9678	8560	43,7	29824	28584	31054	60,3
з них селянські (фермерські) господарства	39	13	39	0,4	178	80	65	0,3	1442	1442	1574	3,1
Сільгоспкооперативи (виробничі)	118	67	4	0,0	433	272	61	0,3	214	65	15	0,0
Інші підприємства (включаючи міжгоспи)	212	215	332	3,7	756	474	619	3,2	785	1569	2077	4,0
Недержавні підприємства	10385	9728	9085	100,0	28366	24074	19609	100,0	46474	51079	51460	99,9
Державні підприємства	135	0	0	0,0	359	0	0	0,0	881	118	53	0,1
Сільськогосподарські підприємства	10520	9728	9085	100,0	28725	24074	19609	100,0	47355	51197	51513	100,0

Джерело: розраховано за даними Тернопільського обласного державного управління статистики.

Додаток Г

**Державна підтримка сільськогосподарських підприємств Тернопільської області в 2009 р.
за організаційно-правовими формами господарювання**

Форми господарювання	отримано коштів за звітний рік			в т.ч. для підтримки виробництва продукції рослинництва		в т.ч. для розвитку тваринництва							отримано на інші цілі	
	за рахунок бюджетних дотацій	За рахунок ЦДВ	разом	всього отримано	% від всього отриманих коштів	всього отримано	% від всього отриманих коштів	за ВРХ	за свиней	За птицю усіх видів	за молоко	за інше	всього отримано	% від всього отриманих коштів
Фермерські господарства	1268	3695,8	4963,8	3489,8	70,3	216	4,4		216				1258	25,3
Господарські товариства	6240	18347,5	24587,5	13935	56,7	5641,7	22,9	1293,2	941,5	43	3098,7	160	5021,2	20,4
Приватні підприємства	3436,4	12279	15715,4	7362,8	46,9	6119,4	38,9	1410,5	1779	75,8	2854,1	0	2233,2	14,2
Інші підприємства	139,2	799,3	938,5	280,1	29,8	582,3	62,0	205,7	11,2		365,4		76,1	8,1
Разом	11083,6	35121,6	46205,2	25067,7	54,3	12559,4	27,2	2909,4	2947,7	118,8	6318,2	160	8588,5	18,6

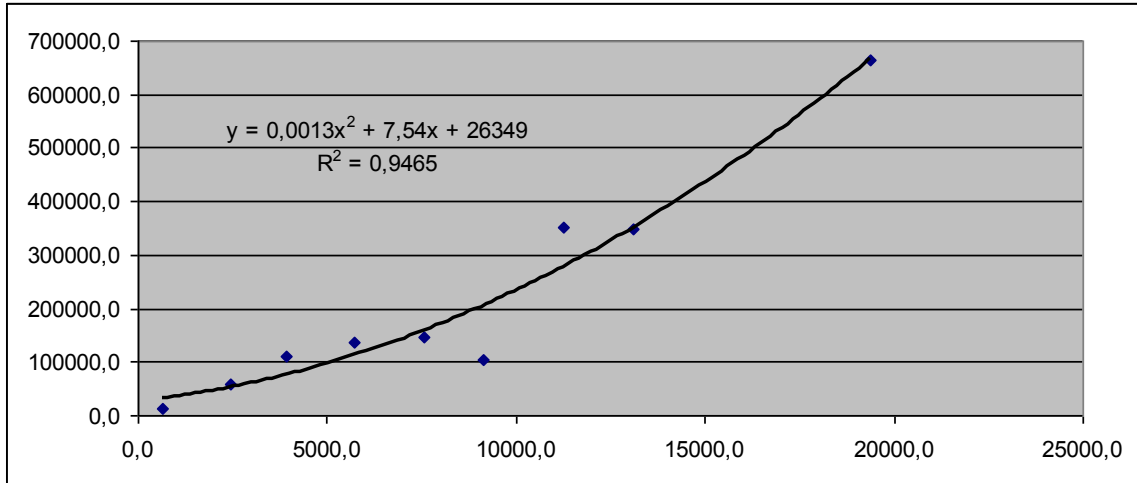
Джерело: розраховано за даними Тернопільського обласного державного управління статистики.

**Кореляційний аналіз показників поголів'я тварин, працівників, зайнятих в тваринництві, й площі сільськогосподарських угідь в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області
за даними 2009 р.**

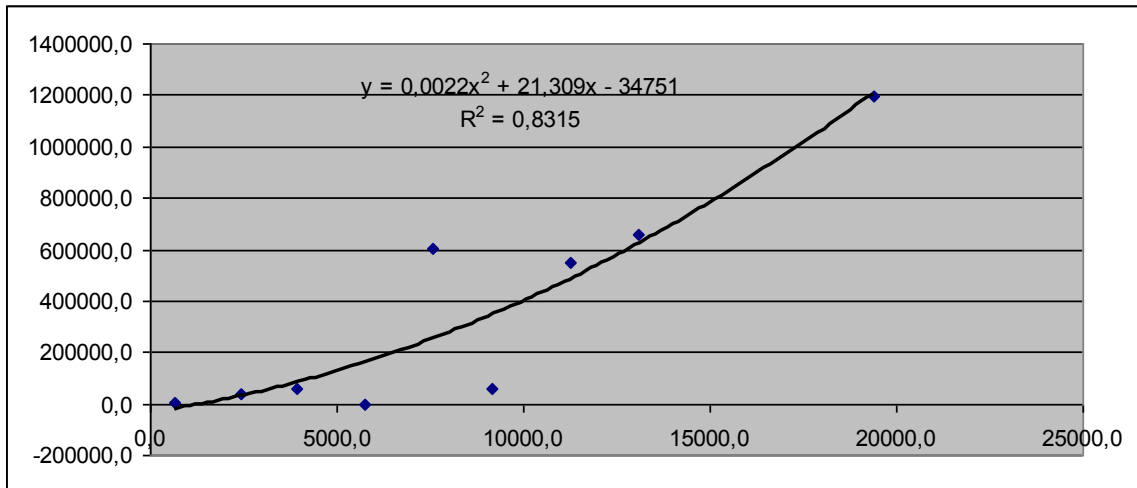
<i>Показники</i>	<i>сільськогосподарські угіддя, га</i>	<i>середньо/облікова чисельність працівників, зайнятих у тваринництві, осіб</i>	<i>поголів'я ВРХ, голів</i>	<i>поголів'я свиней, голів</i>	<i>поголів'я корів, голів</i>
сільськогосподарські угіддя, га	1				
середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, осіб	0,822	1,000			
поголів'я ВРХ, голів	0,721	0,812	1,000		
поголів'я свиней, голів	0,446	0,193	-0,069	1,000	
поголів'я корів, голів	0,699	0,908	0,869	-0,148	1,000

Джерело: розраховано за даними Тернопільського обласного державного управління статистики.

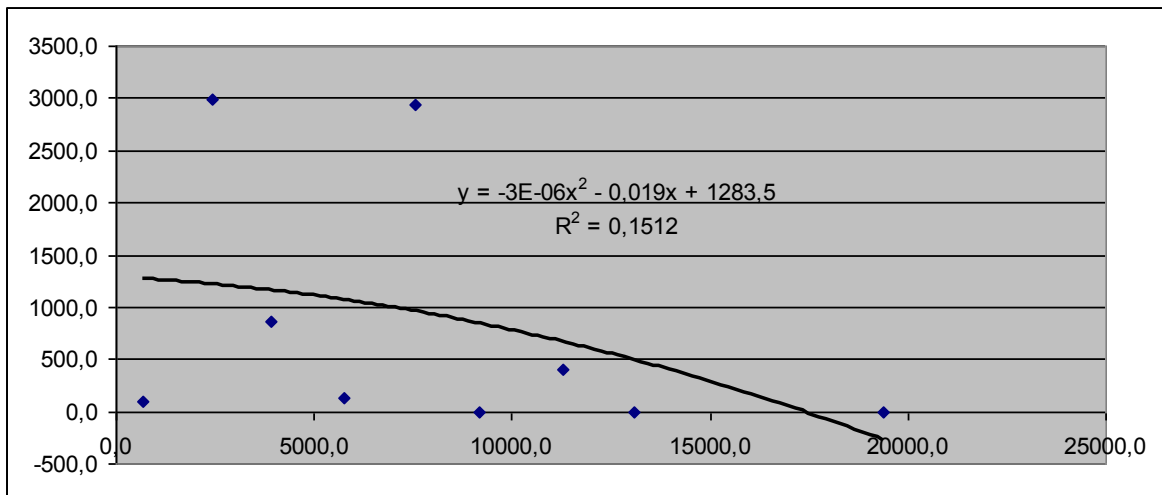

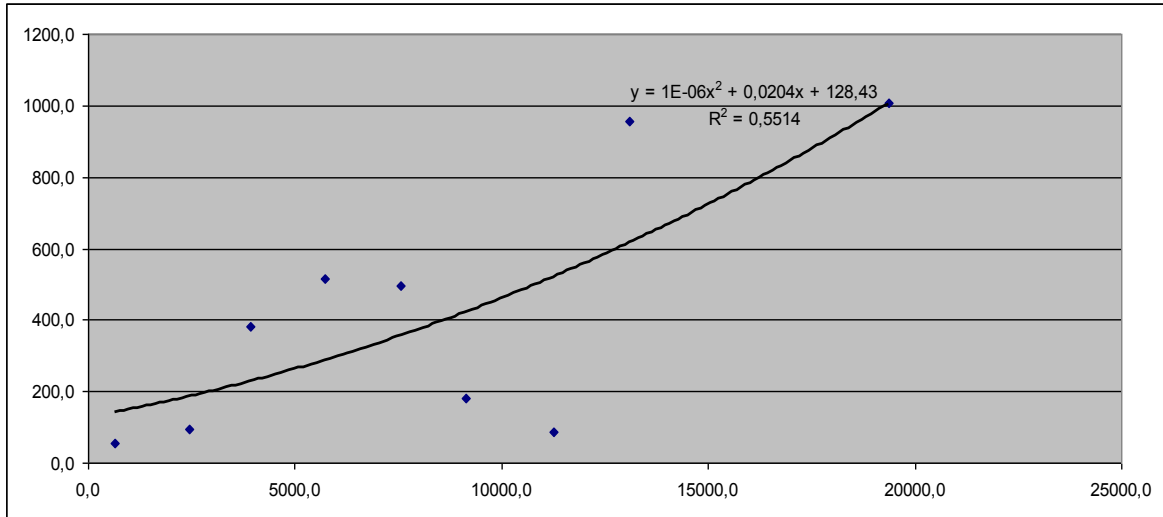
Рис. Залежність між площею сільськогосподарських угідь і виробництвом зернових культур*

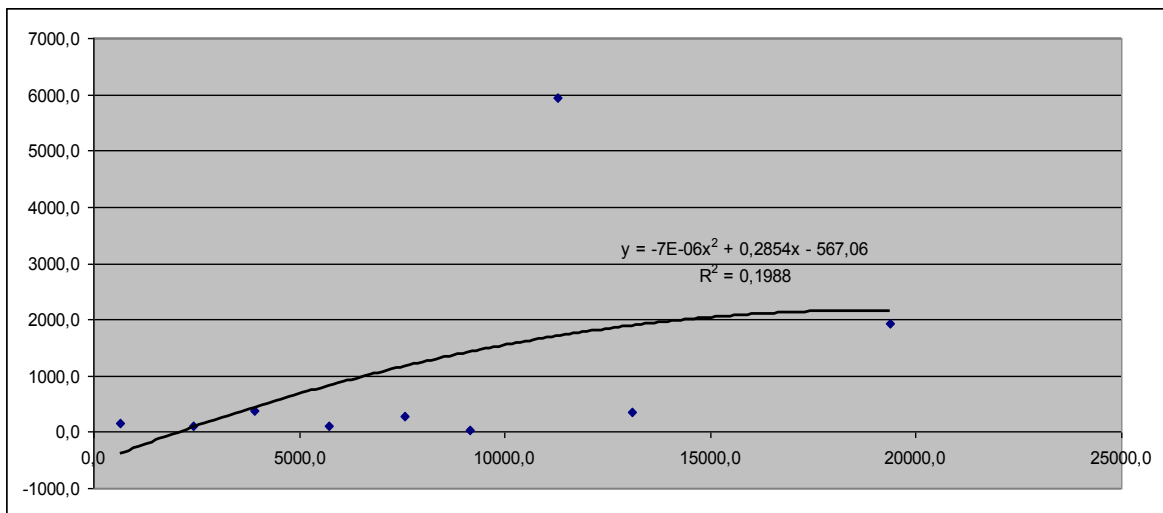
Рис. Залежність між площею сільськогосподарських угідь і виробництвом цукрових буряків*

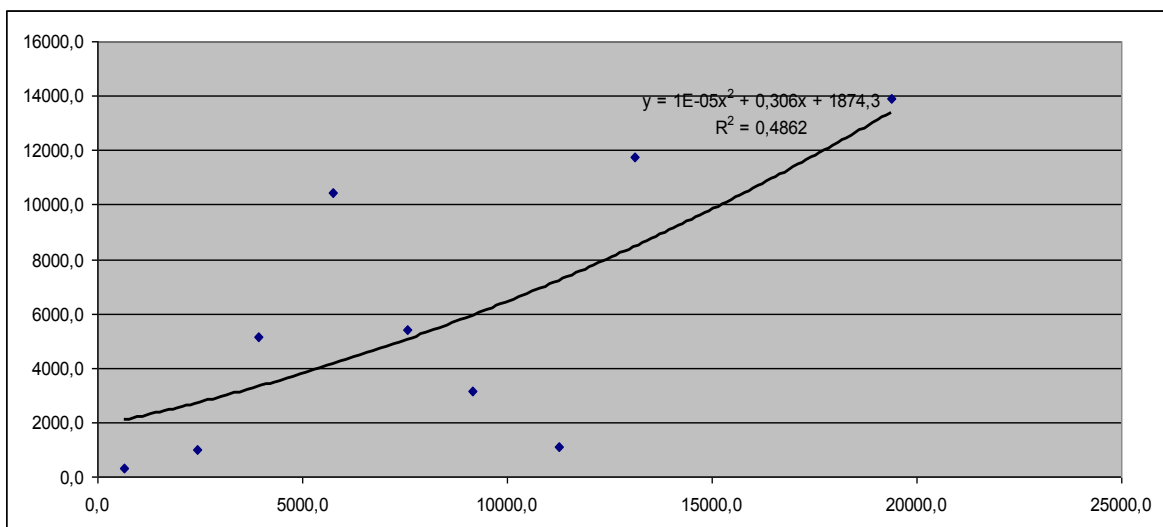
Рис. Залежність між площею сільськогосподарських угідь і виробництвом картоплі*

Рис. Залежність між площею сільськогосподарських угідь і виробництвом м'яса ВРХ*

Рис. Залежність між площею сільськогосподарських угідь і виробництвом м'яса свиней*

Рис. Залежність між площею сільськогосподарських угідь і виробництвом молока*

Джерело: розраховано за даними Тернопільського обласного державного управління статистики.

**Кореляційний аналіз основних виробничих показників на зв'язок із площею
сільськогосподарських угідь**

<i>Показники</i>	<i>група</i>	<i>сільськогосподарські угіддя, га</i>	<i>зібрано зернових культур, ц</i>	<i>вироблено ц/б, ц</i>	<i>вироблено картоплі, ц</i>	<i>приріст ВРХ, ц</i>	<i>приріст свиней, ц</i>	<i>вироблено молока, ц</i>
група	1							
Площа сільськогосподарських угідь, га	-0,975	1						
зібрано зернових культур, ц	-0,873	0,946	1					
вироблено ц/б, ц	-0,829	0,893	0,922	1				
вироблено картоплі, ц	0,380	-0,378	-0,356	-0,103	1			
приріст ВРХ, ц	-0,688	0,732	0,724	0,726	-0,257	1		
приріст свиней, ц	-0,446	0,424	0,509	0,418	-0,194	-0,130	1	
вироблено молока, ц	-0,642	0,689	0,682	0,608	-0,356	0,961	-0,146	1

Джерело: розраховано за даними Тернопільського обласного державного управління статистики.

Визначення виручки від реалізації пшениці в точці безбитковості для сільгосп підприємств різних організаційно-правових форм 2008 р, тис. грн.

Форми господарювання	Умовно-постійні витрати, всього	Умовно-змінні витрати, на 1 ц продукції	Ціна 1 ц продукції	Виручка від реалізації в точці безбитковості	Фактична виручка	Відхилення фактичної виручки від виручки в точці безбитковості
	V _{пост} (1)	v (2)	p (3)	S ₀ (4)	S (5)	6=5-4
Господарські товариства	68424,6	0,051	0,092	153819,6	196757	42937,4
Приватні підприємства (включаючи фермерські господарства)	41166,1	0,044	0,092	79841,62	150433	70591,4
Фермерські господарства	10665,5	0,027	0,109	14271,7	41292,7	27021,0
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	32,9	0,055	0,078	112,6106	590,5	477,9
Інші підприємства	2877,2	0,064	0,079	14529,17	9864,4	-4664,8
Державні підприємства	286	0,073	0,092	1397,132	1835	437,9

Джерело: розраховано за даними Тернопільського обласного державного управління статистики.

**Визначення обсягу реалізованої пшениці в точці беззбитковості для
сільгосп підприємств за формами господарювання, тис. грн.**

Форми господарювання	Умовно-постійні витрати, всього	Умовно-змінні витрати, на 1 ц продукції	Ціна 1 ц продукції	Обсяг реалізованої продукції в точці беззбитковості	Фактичний обсяг реалізованої продукції	Відхилення фактичного обсягу реалізованої продукції від обсягу в точці беззбитковості
	Упост (1)	v (2)	p (3)	S0 (4)	S (5)	6=5-4
Господарські товариства	68424,6	0,051	0,092	1669904	2136043,0	466138,9
Приватні підприємства (включаючи фермерські господарства)	41166,1	0,044	0,092	871987,1	1642948,0	770960,9
Фермерські господарства	10665,5	0,027	0,109	131216,7	379653,0	248436,3
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	32,9	0,055	0,078	1437,716	7539,0	6101,3
Інші підприємства	2877,2	0,064	0,079	183287,8	124441,0	-58846,8
Державні підприємства	286	0,073	0,092	15152,22	19901,0	4748,8

Джерело: розраховано за даними Тернопільського обласного державного управління статистики.

Операційний ліверидж	$Oл = V_{\text{пост}} / V_{\text{змін}}$
впливає на рівень виробничого ризику. Чим нижчий коефіцієнт, тим менший ризик при зниженні обсягів виробництва продукції, оскільки за таких умов менше зросте собівартість одиниці продукції за рахунок підвищення в ній частки постійних витрат, ніж це мало б місце за високого коефіцієнта операційного лівериджу за рахунок підвищення в ній частки постійних витрат, ніж це мало б місце за високого коефіцієнта операційного лівериджу	
Маржинальний дохід	$M = S - V_{\text{змін}}$
або сума покриття (вклад на покриття) - показує ту частину виручки, яка залишається на покриття постійних затрат і формування прибутку. Чим він вищий, тим швидше покриваються постійні витрати і отримується дохід. При високому рівні маржинального доходу пропонується збільшувати обсяг реалізації продукту. Якщо близький до нуля, можливо варто зняти продукт з виробництва	
Питомий марж. Дохід	$M_0 = (S - V_{\text{змін}}) / Q$
або марж. Дохід на 1 продукції - характеризує приріст прибутку від випуску кожної додаткової одиниці продукції. Дозволяє прогнозувати на скільки зросте-зменшиться дохід при випуску наступної одиниці продукції, якщо мінус - то постійні витрати не покриваються	
Критичний об'єм (КО)	$Q' = V_{\text{пост}} / (p - v)$
Об'єм виробництва продукції в точці беззбитковості - скільки треба продати продукції, щоб покрити усі витрати при існуючому рівні цін	
Критична виручка	$S' = Q' * p$
Виручка від реалізації в точці беззбитковості. Показує, на яку суму слід продати продукції, щоб покрити усі витрати	
Точка закриття (ТЗ)	$Q'' = V_{\text{пост}} / p$
Об'єм випуску продукції, при якому виручка покриває лише постійні витрати, відповідно виробництво - неефективне	
Межа безпеки (МБ)	$M_б = Q - Q''$
(характеризує ризику) - показує наскільки різницю між фактичним і критичним об'ємом виробництва	
Співвідношення. МБ до РеалП	$M_б\% = M_б / Q * 100$
МБ% - показує, на скільки % може знизитися об'єм реалізації продукції, поки досягне рівня беззбитковості	
Коефіцієнт Марж доходу	$K_м = M / S$
Запас фін міцності	$Z = (S - S') / S * 100$
оцінка додаткового, виробленого понад рівень беззбитковості продукту - очевидно вказує скільки % продукції від загального обсягу реалізації продано понад рівень беззбитковості	
Операційний важіль	$O_в = M / P$
вказує на скільки % збільшиться прибуток, якщо рівень реалізації збільшиться понад рівень беззбитковості на один %. Чим він більший, тим більший ризик, чим він більший, тим більша частка постійних затрат і менша змінних.	

Ол – операційний ліверидж

V_{пост} – витрати постійні

V_{змін} – витрати змінні

М – маржинальний дохід (вклад на покриття, сума покриття)

S – виручка від реалізації

М_о – питомий маржинальний дохід

Q – об'єм реалізації

Q' – критичний об'єм реалізації

p – ціна одиниці продукції

v – змінні затрати на одиницю продукції

S' – критична виручка

Q'' – точка закриття

Мб – межа безпеки

Км – коефіцієнт маржинального доходу

Z – коефіцієнт фінансової міцності

Ов – операційний важіль

P – прибуток

Додаток М

**Розрахунок коефіцієнтів локалізації з виробництва основних видів сільськогосподарської продукції по районах
Тернопільської області за даними 2009 р.***

Район	Валовий збір продукції в усіх категоріях господарств											
	зернові і зернобобові			цукрові буряки			картопля			овочі		
	ц	%	К _л	ц	%	К _л	ц	%	К _л	ц	%	К _л
Тернопільська область	15980298	37,2	1,00	12087336	28,1	1,00	9157896	21,3	1,00	1882636	4,4	1,00
Бережанський	241661	30,7	0,83	3876	0,5	0,02	347694	44,2	2,07	63261	8,0	1,83
Борщівський	911981	37,2	1,00	681519	27,8	0,99	503829	20,6	0,97	194147	7,9	1,81
Бучацький	1112494	34,9	0,94	1204118	37,8	1,34	525909	16,5	0,77	84782	2,7	0,61
Гусятинський	1469468	32,0	0,86	1471630	32,0	1,14	1210268	26,3	1,24	105642	2,3	0,52
Заліщицький	895347	35,8	0,96	986569	39,5	1,40	372001	14,9	0,70	173302	6,9	1,58
Збаразький	843821	40,0	1,08	235112	11,1	0,40	587563	27,9	1,31	133392	6,3	1,44
Зборівський	824412	40,5	1,09	195278	9,6	0,34	574047	28,2	1,32	119731	5,9	1,34
Козівський	968966	27,2	0,73	1723883	48,4	1,72	570606	16,0	0,75	120171	3,4	0,77
Кременецький	438376	31,1	0,84	97443	6,9	0,25	544627	38,7	1,82	83105	5,9	1,35
Лановецький	765638	44,5	1,20	258576	15,0	0,53	349531	20,3	0,95	76343	4,4	1,01
Монастирський	256234	33,8	0,91	14164	1,9	0,07	318882	42,0	1,97	38679	5,1	1,16
Підволочиський	1835545	43,9	1,18	1064244	25,5	0,91	639043	15,3	0,72	113634	2,7	0,62
Підгаєцький	494831	25,1	0,67	1047791	53,1	1,89	255079	12,9	0,61	61439	3,1	0,71
Теребовлянський	1736871	40,6	1,09	1281006	30,0	1,07	784358	18,3	0,86	131228	3,1	0,70
Тернопільський	996463	42,2	1,14	387285	16,4	0,58	615128	26,1	1,22	194849	8,3	1,88
Чортківський	1441699	45,9	1,23	925136	29,4	1,05	514786	16,4	0,77	104831	3,3	0,76
Шумський	450732	28,1	0,76	509703	31,8	1,13	416106	25,9	1,22	73804	4,6	1,05

Продовження додатку М

Район	Виробництво продукції в сільськогосподарських підприємствах									Разом
	олійні культури			Молоко			М'ясо худоби і птиці			
	ц	%	К _л	ц	%	К _л	ц	%	К _л	
Тернопільська область	1835501	4,3	1,00	418701	1,0	1,00	55092	0,1	1,00	42982042
Бережанський	56862	7,2	1,69	15483	2,0	2,02	1797	0,2	1,78	787236
Борщівський	66471	2,7	0,64	25340	1,0	1,06	4508	0,2	1,44	2449318
Бучацький	124605	3,9	0,92	29193	0,9	0,94	3051	0,1	0,75	3185263
Гусятинський	165548	3,6	0,84	27109	0,6	0,61	4576	0,1	0,78	4594505
Заліщицький	29700	1,2	0,28	14919	0,6	0,61	3125	0,1	0,97	2500657
Збарзький	149453	7,1	1,66	31015	1,5	1,51	3280	0,2	1,21	2108842
Зборівський	149757	7,4	1,72	24845	1,2	1,25	3906	0,2	1,50	2035774
Козівський	85919	2,4	0,56	20514	0,6	0,59	3636	0,1	0,80	3562706
Кременецький	107492	7,6	1,79	36688	2,6	2,68	2265	0,2	1,26	1407456
Лановецький	141949	8,2	1,93	29236	1,7	1,74	2528	0,1	1,15	1722369
Монастириський	56373	7,4	1,74	16567	2,2	2,24	2191	0,3	2,25	758953
Підволочиський	272432	6,5	1,53	30175	0,7	0,74	4008	0,1	0,75	4178056
Підгаєцький	50347	2,6	0,60	12102	0,6	0,63	1018	0,1	0,40	1972714
Теребовлянський	160860	3,8	0,88	36041	0,8	0,87	5395	0,1	0,98	4275928
Тернопільський	77692	3,3	0,77	19810	0,8	0,86	4325	0,2	1,43	2360745
Чортківський	71634	2,3	0,53	22664	0,7	0,74	3497	0,1	0,87	3141436
Шумський	68231	4,3	1,00	26874	1,7	1,72	1910	0,1	0,93	1605033

*Примітка: Розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

**сірим кольором виділені значення коефіцієнтів локалізації, що є більшими за 1.

Додаток Н

**Розрахунок часток виробництва основних видів сільськогосподарської продукції від валового показника по
Тернопільській області за 2009 р.***

Район	Валовий збір продукції в усіх категоріях господарств								Виробництво продукції в сільськогосподарських підприємствах					
	зернові і зернобобові		цукрові буряки		картопля		овочі		олійні культури		Молоко		М'ясо худоби і птиці	
	ц	%	ц	%	ц	%	ц	%	ц	%	ц	%	ц	%
Тернопільська область	15980298	100,0	12087336	100,0	9157896	100,0	1882636	100,0	1835501	100,0	418701	100,0	55092	100,0
Бережанський	241661	1,5	3876	0,0	347694	3,8	63261	3,4	56862	3,1	15483	3,7	1797	3,3
Борщівський	911981	5,7	681519	5,6	503829	5,5	194147	10,3	66471	3,6	25340	6,1	4508	8,2
Бучацький	1112494	7,0	1204118	10,0	525909	5,7	84782	4,5	124605	6,8	29193	7,0	3051	5,5
Гусятинський	1469468	9,2	1471630	12,2	1210268	13,2	105642	5,6	165548	9,0	27109	6,5	4576	8,3
Заліщицький	895347	5,6	986569	8,2	372001	4,1	173302	9,2	29700	1,6	14919	3,6	3125	5,7
Збараський	843821	5,3	235112	1,9	587563	6,4	133392	7,1	149453	8,1	31015	7,4	3280	6,0
Зборівський	824412	5,2	195278	1,6	574047	6,3	119731	6,4	149757	8,2	24845	5,9	3906	7,1
Козівський	968966	6,1	1723883	14,3	570606	6,2	120171	6,4	85919	4,7	20514	4,9	3636	6,6
Кременецький	438376	2,7	97443	0,8	544627	5,9	83105	4,4	107492	5,9	36688	8,8	2265	4,1
Лановецький	765638	4,8	258576	2,1	349531	3,8	76343	4,1	141949	7,7	29236	7,0	2528	4,6
Монастириський	256234	1,6	14164	0,1	318882	3,5	38679	2,1	56373	3,1	16567	4,0	2191	4,0
Підволочиський	1835545	11,5	1064244	11,4	639043	7,0	113634	6,0	272432	14,8	30175	7,2	4008	7,3
Підгаєцький	494831	3,1	1047791	8,7	255079	2,8	61439	3,3	50347	2,7	12102	2,9	1018	1,8
Теребовлянський	1736871	10,9	1281006	10,6	784358	8,6	131228	7,0	160860	8,8	36041	8,6	5395	9,8
Тернопільський	996463	6,2	387285	3,2	615128	6,7	194849	10,3	77692	4,2	19810	4,7	4325	7,9
Чортківський	1441699	9,0	925136	11,1	514786	5,6	104831	5,6	71634	3,9	22664	5,4	3497	6,3
Шумський	450732	2,8	509703	4,2	416106	4,5	73804	3,9	68231	3,7	26874	6,4	1910	3,5

*Примітка: Розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Додаток П

Розрахунок уточненого коефіцієнта локалізації по виробництву сільськогосподарської продукції в Тернопільській області за 2009 р.*

Район	Валовий збір продукції в усіх категоріях господарств												Виробництво продукції в сільськогосподарських підприємствах								
	зернові і зернобобові			цукрові буряки			картопля			овочі			олійні культури			Молоко			М'ясо худоби і птиці		
	Кл	частка, %	Кл'	Кл	частка, %	Кл'	Кл	частка, %	Кл'	Кл	частка, %	Кл'	Кл	частка, %	Кл'	Кл	частка, %	Кл'	Кл	частка, %	Кл'
Тернопільська область	1	100	100	1,0	100	100	1,00	100	100	1,0	100	100	1,0	100	100	1,0	100	100	1,0	100	100
Бережанський	0,8	1,5	1,2	0,0	0,0	0,0	2,07	3,8	7,9	1,8	3,4	6,2	1,7	3,1	5,2	2,0	3,7	7,5	1,8	3,3	5,8
Борщівський	1,0	5,7	5,7	1,0	5,6	5,6	0,97	5,5	5,3	1,8	10,3	18,7	0,6	3,6	2,3	1,1	6,1	6,4	1,4	8,2	11,7
Бучацький	0,9	7,0	6,5	1,3	10,0	13,4	0,77	5,7	4,5	0,6	4,5	2,7	0,9	6,8	6,2	0,9	7,0	6,6	0,7	5,5	4,1
Гусятинський	0,9	9,2	7,9	1,1	12,2	13,9	1,24	13,2	16,3	0,5	5,6	2,9	0,8	9,0	7,6	0,6	6,5	3,9	0,8	8,3	6,5
Заліщицький	1,0	5,6	5,4	1,4	8,2	11,5	0,70	4,1	2,8	1,6	9,2	14,6	0,3	1,6	0,5	0,6	3,6	2,2	1,0	5,7	5,5
Збаразький	1,1	5,3	5,7	0,4	1,9	0,8	1,31	6,4	8,4	1,4	7,1	10,2	1,7	8,1	13,5	1,5	7,4	11,2	1,2	6,0	7,2
Зборівський	1,1	5,2	5,6	0,3	1,6	0,6	1,32	6,3	8,3	1,3	6,4	8,5	1,7	8,2	14,1	1,3	5,9	7,4	1,5	7,1	10,6
Козівський	0,7	6,1	4,4	1,7	14,3	24,5	0,75	6,2	4,7	0,8	6,4	4,9	0,6	4,7	2,6	0,6	4,9	2,9	0,8	6,6	5,3
Кременецький	0,8	2,7	2,3	0,2	0,8	0,2	1,82	5,9	10,8	1,3	4,4	6,0	1,8	5,9	10,5	2,7	8,8	23,4	1,3	4,1	5,2
Лановецький	1,2	4,8	5,7	0,5	2,1	1,1	0,95	3,8	3,6	1,0	4,1	4,1	1,9	7,7	14,9	1,7	7,0	12,2	1,1	4,6	5,3
Монастирський	0,9	1,6	1,5	0,1	0,1	0,0	1,97	3,5	6,9	1,2	2,1	2,4	1,7	3,1	5,3	2,2	4,0	8,9	2,3	4,0	9,0
Підволочиський	1,2	11,5	13,6	0,9	11,4	11,2	0,72	7,0	5,0	0,6	6,0	3,7	1,5	14,8	22,7	0,7	7,2	5,3	0,7	7,3	5,4
Підгаєцький	0,7	3,1	2,1	1,9	8,7	16,4	0,61	2,8	1,7	0,7	3,3	2,3	0,6	2,7	1,6	0,6	2,9	1,8	0,4	1,8	0,7
Теребовлянський	1,1	10,9	11,9	1,1	10,6	11,3	0,86	8,6	7,4	0,7	7,0	4,9	0,9	8,8	7,7	0,9	8,6	7,4	1,0	9,8	9,6
Тернопільський	1,1	6,2	7,1	0,6	3,2	1,9	1,22	6,7	8,2	1,9	10,3	19,5	0,8	4,2	3,3	0,9	4,7	4,1	1,4	7,9	11,2
Чортківський	1,2	9,0	11,1	1,0	11,1	11,1	0,77	5,6	4,3	0,8	5,6	4,2	0,5	3,9	2,1	0,7	5,4	4,0	0,9	6,3	5,5
Шумський	0,8	2,8	2,1	1,1	4,2	4,8	1,22	4,5	5,5	1,0	3,9	4,1	1,0	3,7	3,7	1,7	6,4	11,0	0,9	3,5	3,2

*Примітка: Розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

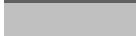
Додаток Р

**Розрахунок спеціалізації адміністративних регіонів по виробництву сільськогосподарської продукції в
Тернопільській області за 2009 р.***

Район	Валовий збір продукції в усіх категоріях господарств								Виробництво продукції в сільськогосподарських підприємствах					
	зернові і зернобобові		цукрові буряки		картопля		овочі		олійні культури		Молоко		М'ясо худоби і птиці	
	Кл'	%	Кл'	%	Кл'	%	Кл'	%	Кл'	%	Кл'	%	Кл'	%
Бережанський	1,2	9,2	0,0	0,0	7,9	48,2	6,2	31,6	5,2	23,1	7,5	31,8	5,8	49,4
Борщівський	5,7	42,1	5,6	22,7	5,3	32,5	18,7	95,7	2,3	10,2	6,4	27,4	11,7	100,0
Бучацький	6,5	48,2	13,4	54,6	4,5	27,2	2,7	14,0	6,2	27,4	6,6	28,0	4,1	35,2
Гусятинський	7,9	58,3	13,9	56,5	16,3	100,0	2,9	15,1	7,6	33,6	3,9	16,7	6,5	54,9
Заліщицький	5,4	39,8	11,5	46,7	2,8	17,4	14,6	74,7	0,5	2,0	2,2	9,3	5,5	47,1
Збаразький	5,7	41,9	0,8	3,1	8,4	51,4	10,2	52,5	13,5	59,6	11,2	47,7	7,2	61,5
Зборівський	5,6	41,4	0,6	2,2	8,3	50,8	8,5	43,8	14,1	62,0	7,4	31,7	10,6	90,3
Козівський	4,4	32,7	24,5	100,0	4,7	28,7	4,9	25,2	2,6	11,7	2,9	12,4	5,3	44,7
Кременецький	2,3	16,9	0,2	0,8	10,8	66,1	6,0	30,5	10,5	46,2	23,4	100,0	5,2	43,9
Лановецький	5,7	42,2	1,1	4,7	3,6	22,2	4,1	21,0	14,9	65,9	12,2	51,9	5,3	44,7
Монастириський	1,5	10,7	0,0	0,0	6,9	42,0	2,4	12,3	5,3	23,6	8,9	37,8	9,0	76,2
Підволочиський	13,6	100,0	11,2	45,6	5,0	30,7	3,7	19,2	22,7	100,0	5,3	22,8	5,4	46,3
Підгаєцький	2,1	15,4	16,4	66,7	1,7	10,3	2,3	11,9	1,6	7,2	1,8	7,8	0,7	6,3
Теребовлянський	11,9	87,5	11,3	46,0	7,4	45,1	4,9	25,0	7,7	34,1	7,4	31,8	9,6	82,0
Тернопільський	7,1	52,2	1,9	7,6	8,2	50,3	19,5	100,0	3,3	14,4	4,1	17,4	11,2	95,5
Чортківський	11,1	82,0	11,1	45,2	4,3	26,5	4,2	21,8	2,1	9,2	4,0	17,1	5,5	46,9
Шумський	2,1	15,7	4,8	19,4	5,5	33,8	4,1	21,1	3,7	16,3	11,0	47,1	3,2	27,4

*Примітка: Розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України

Позначення:

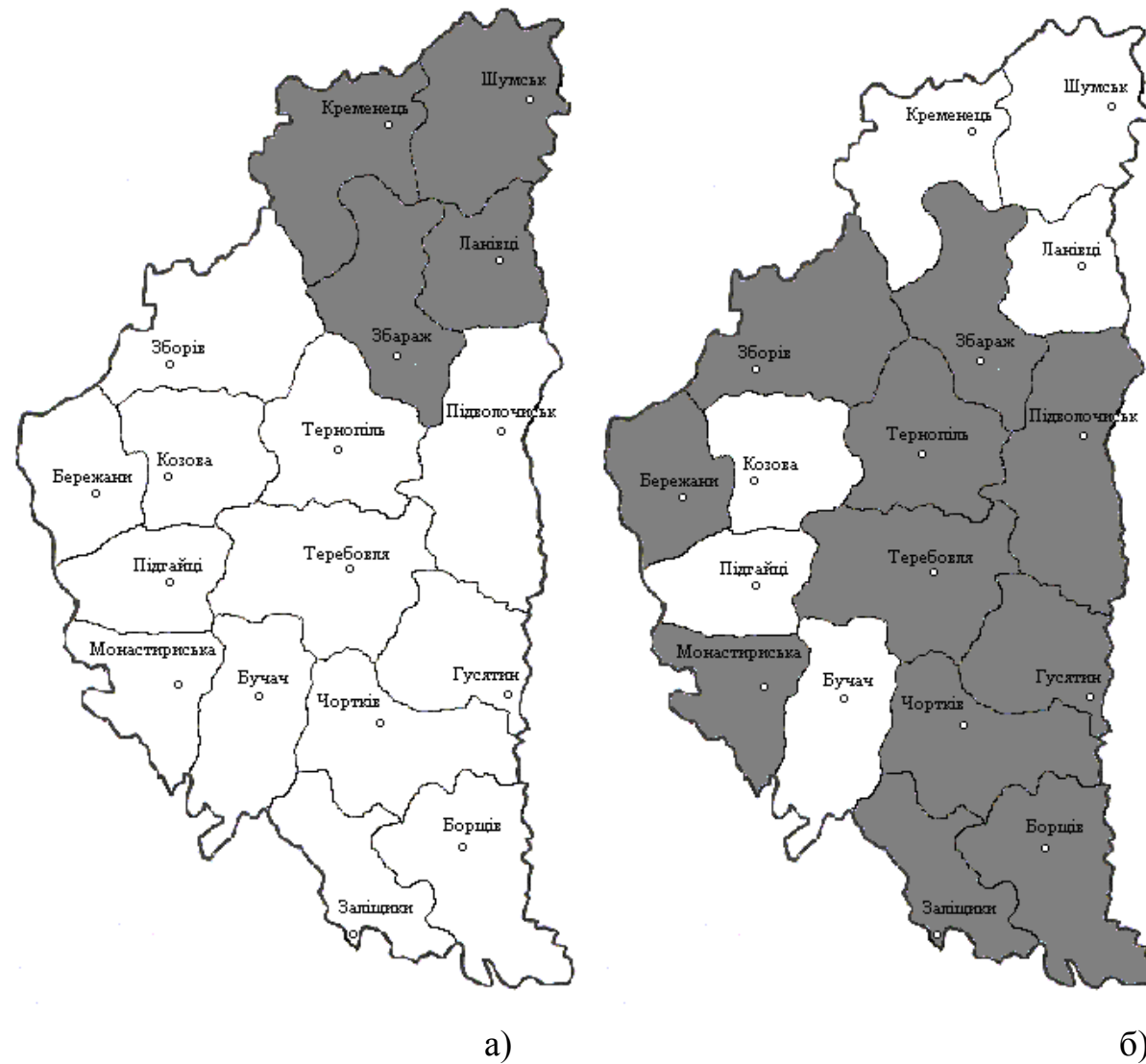
	Високий рівень спеціалізації
	Середній рівень спеціалізації
	Низький рівень спеціалізації

Рис. Картограми спеціалізованих агропродовольчих кластерів: а) овочевого; б) олійного.

*Примітка: власна розробка автора

Додаток Т

Рис. Картограми спеціалізованих агропродовольчих кластерів: а) молочного; б) м'ясного.

*Примітка: власна розробка автора

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – ст. 141
2. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України, 2003, п. 18, п. 19-20, п. 21-22, 144 с.
3. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. – Львів: Українські технології, 2001. – 80с.
4. Закон України “Про акціонерні товариства” // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2008. – № 50-51, с. 384.
5. Закон України “Про підприємництво” від 17.02.91 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 14. – с. 168.
6. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” // Нормативні акти з фінансів, податків, страхування та бухгалтерського обліку. – 1997. – №11. – С.10 – 22.
7. Закон України „Про власність” // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 20. – С.14 – 23.
8. Закон України „Про господарські товариства” // Галицькі контракти. – 1996. – № 42. – С.40-50.
9. Закон України „Про оренду землі” від 6 жовтня 1998 р. № 161-XIV.
10. Закон України „Про підприємства в Україні” // Державний інформаційний бюлетень „Про приватизацію”. – 1993. – № 2.
11. Закон України „Про селянське (фермерське) господарство” // Підприємництво і ринок України. – 1992. – №1. – С.57 – 76.
12. Закон України „Про споживчу кооперацію” // Голос України. – 1992. – 23 травня.
13. Указ Президента України “Основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки” від 30.05.2001.

14. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” № 1529 / 99 // Сільські вісті. – 1999, 9 грудня.
15. Указ Президента України “Про холдингові компанії України” від 12.03.2006 р. // Відомості Верховної ради України. – 2006. – № 34.
16. Указ Президента України “Про холдингові компанії, що створилися в процесі приватизації” від 11.05.1994 р. № 224/94 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 13.
17. Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. № 666-94 „Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”.
18. Указ Президента України від 11 червня 1998 р. № 614/98 „Про заходи щодо підтримки цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників”.
19. Указ Президента України від 17 лютого 2001 р. № 100/2001 „Про заходи щодо стабілізації ситуації на споживчому ринку та розвитку тваринництва у 2001-2002 роках”.
20. Указ Президента України від 19 січня 1995 р. № 66/95 „Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі”.
21. Указ Президента України від 23 березня 1998 р. № 215/98 „Про заходи щодо державної підтримки сільськогосподарського виробництва”.
22. Указ Президента України від 23 квітня 1997 р. № 367/97 „Про оренду землі”.
23. Указ Президента України від 29 грудня 1999 р. № 1626/99 „Про невідкладні заходи щодо прискорення приватизації майна в Україні”.
24. Указ Президента України від 29 квітня 1998 р. № 389/98 „Про основні напрямки розвитку агропромислового комплексу України”.
25. Указ Президента України від 8 серпня 1995 р. № 720/95 „Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям”.

26. Указ Президента України від 9 березня 2000 р. № 398/2000 „Про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільсько-господарських підприємств”.
27. Постанова Верховної Ради України „Про земельну реформу” від 18.12.1990 р.
28. Авдашева С.Б. Хозяйственные связи в российской промышленности: проблемы и тенденции последнего десятилетия. – М.:ГУ-ВШЭ, 2000. – 186 с.
29. Аграрна реформа і розвиток підприємництва: монографія / М.Й.Малік, П.М. Федієнко. – К., 2003. – 272 с.
30. Аграрные реформы в странах СНГ, Центральной и Восточной Европы при переходе к рыночным отношениям: научно-исследовательские аспекты: доклады и выступления на международном симпозиуме экономистов-аграрников, Киев, 11-16 октября 1993 г. / УААН; институт аграрной экономики / П.Т. Саблук (отв.ред.). – К., 1994. – 656 с.
31. Агропромисловий комплекс України: стан та перспективи розвитку (1990 – 2000) / За ред. П.Т. Саблука, М.Я. Дем’яненка, М.Ф. Кропивка. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – С. 59 – 67.
32. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (вип.5) / За ред. Саблука П.Т. [та ін.] – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 458 с.
33. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформ.-аналітичний збірник (вип.5,6) / за ред. П. Т. Саблука [та ін.] – К.: ІАЕ, 2003. – 764с.
34. Агрохолдинги в Україні: добре чи погано. [Електронний ресурс]. – Режим доступу. www.ier.com.ua/files//Konsult_Work_Ukr/AgPPP%2021_Ukr.pdf
35. Алексеев І. Трансформація власності: історичний аспект / І.Алексеев, О.Познякова // Регіональна економіка. – 2006. – №2. – С. 15 – 25.

36. Амбросов В. Ефективність використання факторів розширеного відтворення в аграрному секторі / В. Амбросов // Економіка України. – 2009. – № 1. – С. 67 – 73.
37. Амбросов В. Реструктуризация и механизм взаимоотношений в коллективных предприятиях / В. Амбросов, Т. Маренич // Экономика Украины. – 1998. – № 8. – С. 62 – 68.
38. Амосов О.Ю. Конкурентна політика: підручник / О.Ю.Амосов, М.А. Латинін. – Х.; Магістр, 2008. – 236 с.
39. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / В.Г. Андрійчук. – [2-ге вид., доп. і перероб.] – К. :КНЕУ. – 2002. – 622 с.
40. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2005. – 290 с.
41. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку: [монографія] / Андрійчук В.Г. – Ніжин: ТОВ В-во «Аспект-Поліграф», 2007. – 216 с.
42. Андрійчук В.Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти: [навчальний посібник] / В.Г. Андрійчук, М.В. Зубець, В.В. Юрчишин. – К. : Аграрна наука, 2005. – 137 с.
43. Арнім Кун, Сергій Дем'яненко. Забезпечення конкуренції на ринку оренди землі. Сільське господарство України: криза та відновлення / [Сергій Дем'яненко, Арнім Кун]; за ред. Штефана фон Крамона Таубаделю. – К. : КНЕУ, 2004. – С.84 – 92.
44. Артимьяк З.С. Развитие форм підприємництва в аграрному секторі та їх ефективність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук.: спец. 08.00.04 „Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)” / З.С.Артимьяк. – Львів, 2008. – 21с.
45. Архангельський Ю. Про вибір форм власності в контексті економічної ефективності приватизації в Україні / Ю. Архангельський, А. Алексеев, О. Радзієвський // Економіка України. – 2005. – №1. – С.65 – 72.

- 46.Бакум В.В. Методологія розробки агропромислових кластерних утворень регіону / В.В.Бакум // Економіка АПК. – 2009. – №4. – С. 38 – 44.
- 47.Бакум В.В. Самоорганізація в агропромислових регіональних кластерах / В.В.Бакум // Економіка АПК. – 2009. – № 1. – С 21 –27.
- 48.Балан О.Д. Особливості розвитку ринкових структур в умовах оренди сільськогосподарських земель / О.Д. Балан // Економіка АПК. – 2010. – № 2. – С.64 – 67.
- 49.Баланюк І.Ф. Організаційне забезпечення нового етапу розвитку аграрних відносин / І.Ф.Баланюк // Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С. 37 – 99.
- 50.Баранов О.Г. Організаційно-економічні чинники підвищення ефективності господарювання / О.Г.Баранов // Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С.104 –109.
- 51.Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень: Підручник. – К.: АБУ, 2002. – 480 с.
- 52.Бобров В.Я. Основи ринкової економіки і підприємництва: [підручник]. – К. : Вища шк., 2003. – 719 с.
- 53.Бортник Т.І. Мотиваційні пріоритети в діяльності фермерських господарств / Т.І.Бортник // Економіка АПК. – 2003. – №5. – С. 25 – 28.
- 54.Буднік О.М. Становлення і розвиток підприємництва в аграрному секторі регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук.: спец. 08.00.04 „Економіка та управління підприємствами” / О.М.Буднік. – Житомир, 2006. – 20 с.
- 55.Валентинов В.Л. Вертикальна координація як фактор міжгалузевих відносин в АПК / В.Л. Валентинов // Економіка АПК, 2003.– № 6. – С.26 –30.
- 56.Валентинов В.Л. Вертикальна координація як фактор розвитку міжгалузевих відносин в АПК / В.Л. Валентинов // Економіка АПК, № 6. – 2003. – С. 26 –30.

- 57.Валентинов В.Л. Інституційне середовище аграрних перетворень: трансакційно-теоретичний підхід / В.Л. Валентинов // Агроінком, 2005. – № 9 –10. – С. 55 – 57.
- 58.Валентинов В.Л. Нееквівалентність міжгалузевих відносин: трансакційний підхід / В.Л. Валентинов // Економіка АПК, 2003. – № 8. – С. 16 – 22.
- 59.Варцаба В.І. Формування економічного середовища функціонування малого підприємництва на селі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец.08.00.04 „Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)” – Ужгород, 2006. – 20с.
- 60.Василенька Н.І. Диверсифікація виробничої діяльності сільського населення Львівської області // Економіка АПК, 2010. – № 3. – С. 84 – 90.
- 61.Васильчик С.В. Теоретико-методологічні принципи розвитку аграрного ринку / С.В. Васильчик // Агроінком, 2005. – № 9 –10. – С. 2 – 10.
- 62.Воротина Л.И. Структурная трансформация собственности в Украине / Л.И.Воротина // Економіка промисловості. – 2009. – №2. – С. 203 – 208.
- 63.Гайдуцький П. Економіка: підсумки і прогнози / П.Гайдуцький // Урядовий кур'єр. – 2007. – 28 лютого. – №37.
- 64.Гайдуцький П.І. Аграрна реформа в Україні / [Гайдуцький П.І, Саблук П.Т., Лупенко Ю.О., Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М.]; під ред.І.І. Павло. – К. : ННЦ "ІАЕ", 2005. – 424 с.
- 65.Гайдуцький П.І. Аграрна реформа: міфи й істина / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК, 2003. – № 9. – С. 3 –12.
- 66.Гайдуцький П.І. Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільської території / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК, 2005. – № 11. – С. 43 – 52.
- 67.Гайдуцький П.І. Україні потрібна нова аграрна політика / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК, 2005. – № 10. – С. 3 –15.

- 68.Галушак В.В. До питання оцінки рівня конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств та їх продукції / В.В.Галушак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – (серія: економіка).– 2008. – №22. – С.175 – 178.
- 69.Галушак В.В. До питання фінансової стійкості та фінансової стратегії підприємства в умовах ринкової економіки / В.В.Галушак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – (серія: економіка). – 2004. – №17. – С. 156 – 158.
- 70.Галушак В.В. До питання формування і розвитку господарських структур і відносин власності: тези доповідей за матеріалами Всеукр. науково-практ. конф. [„Теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку економіки”], (Чортків, 23 листопада 2006р.) – Чортків. 2006. – С. 243 – 245.
- 71.Галушак В.В. Економічна ефективність виробництва у фермерських господарствах / В.В.Галушак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – (серія: економіка). – 2007. – №21. – С. 189 – 193.
- 72.Галушак В.В. Організаційно-економічний механізм підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських виробничих структур / В.В.Галушак // Економічний простір: (зб. наук. праць). – Дніпропетровськ: ПДАБ, 2009. – № 23 / 1. – С. 170 – 177.
- 73.Галушак В.В. Орендні земельні відносини та їх вплив на оптимізацію землекористування в аграрних підприємствах: зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф. [„Стратегія ресурсозберігаючого використання аграрно-економічного потенціалу на основі активізації інноваційно-інвестиційної діяльності – об’єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство”].– Частина I.– Тернопіль:ТНЕУ, 2007.– С.19– 21.
- 74.Галушак В.В. Основні проблеми розвитку агропромислової інтеграції: зб. тез доповідей П’ятої ювілейної міжнар. наук.-практ. конф. молодих

вчених [„Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність і тенденції глобалізації”]. – Частина 1. – Тернопіль: ТНЕУ, 2008. – С. 154 – 156.

- 75.Галушак В.В. Основні тенденції кооперування в аграрному секторі / В.В.Галушак // Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2009. – Вип. IV.– С. 150 – 156.
- 76.Галушак В.В. Основні тенденції формування і функціонування нових господарських структур в аграрному секторі / В.В.Галушак // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: наук. зб. / за ред.. І.Г. Ткачук. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2007. – Вип. III. – Т.2. – С.409 – 412.
- 77.Галушак В.В. Проблеми формування і розвитку господарських структур в аграрному секторі: зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. конф. [„Стратегія розвитку підприємництва: теорія, організація, практика”]. – Частина 1. - Тернопіль: ТНЕУ, 2009. – С. 34 – 36.
- 78.Галушак В.В. Розвиток орендних відносин у нових господарських структурах на селі / В.В.Галушак // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: наук. зб. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника, 2008.– Вип.4.–Т.1.– С.132– 138.
- 79.Галушак В.В. Розвиток ринку праці як складової інфраструктури аграрного ринку: зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф. [„Проблеми та шляхи вдосконалення економічного механізму підприємницької діяльності”]. – Том 2. – Жовті Води, 2009. – С. 52 – 55.
- 80.Галушак В.В. Становлення та розвиток фермерських господарств в аграрному секторі економіки / В.В.Галушак // Фінансові ресурси регіону: організація та управління: матеріали наук.-практ. конф. (9 – 11 листопада 2006року) – Івано-Франківськ, 2007. – С. 177 – 180.

- 81.Галушак В.В. Трансформація аграрного сектору країни в контексті інституційних змін на постсоціалістичному просторі: зб. тез доповідей наук. конф. проф.-викл. складу [„Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в умовах економічної нестабільності”], (Тернопіль, 2010) / МОНУ, ТНЕУ. – Тернопіль: ТНЕУ, 2010. – С. 41 – 42.
- 82.Гарбуз М.Ю. Економічні напрями створення нових форм господарювання за умов реформування земельних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец.08.00.04 „Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)”. – Київ, 2004. – 20с.
- 83.Гостєва І.С. Поняття та види інтегрованих підприємств / І.С.Гостєва // Економіка. Менеджмент. Підприємництво: (зб. наук. праць). – 2008. – № 20. – С. 215 – 223.
- 84.Губені Ю.Е. Організація агробізнесу і підприємництва: [курс лекцій] / Губені Ю.Е. – Л.: ЛДАУ, 1998.– 139 с.
- 85.Гуторов А.О. Визначення оптимального розміру землекористування сільськогосподарських підприємств / А.О.Гуторов // Економіка АПК. – 2009. – №4. – С. 55 – 62.
- 86.Дем’яненко С. Система оподаткування у сільському господарстві України. Сільське господарство України: криза та відновлення / [Дем’яненко С., Зоря С.] / за ред. Штефана фон Крамона Таубаделью, Сергія Дем’яненка, Арніма Куна. – К. : КНЕУ, 2004. – С.26 – 42.
- 87.Дем’яненко С.І. Аграрна реформа в Україні: генезис, процес та перспективи / С.І.Дем’яненко. – Львівський державний аграрний університет. – Львів, 2006. – С. 223 – 233.
- 88.Дем’яненко С.І. Зміна фокусу аграрної політики та розвитку села в Україні: висновки та перспективи для руху вперед / С.І. Дем’яненко, В.Меєрс, Т.Джонсон, С.Зоря. – К.: КНЕУ, 2005. – 172 с.
- 89.Дем’яненко Сергій, Штефан фон Крамол-Таубадель. Організаційно-правові форми реформованих сільськогосподарських підприємств в

- Україні: які висновки можуть бути зроблені? // Сільське господарство України: криза та відновлення / за ред.. Штефана фон Крамола-Таубаделя, Сергія Дем'яненка, Арніма Куна. – К.: КНЭУ, 2004. – С.93 – 101.
- 90.Длугопольський О. Кластерна модель розвитку промислового виробництва як фактор ефективних структурних реформ / О. Длугопольський // Економічний Часопис – XXI. – 2003. – №2. – С. 10 – 18.
- 91.Довбиш Г.В. Розвиток особистих селянських господарств при становленні ринкових відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 „Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)”. – Дніпропетровськ, 2004. – 20с.
- 92.Довганчин Г.В. Економічні відносини в інтегрованих системах виробництва і переробки сільськогосподарської продукції / Г.В. Довганчин. – К. : ДОД ІАЕ УААН, 2000. – 61с.
- 93.Дсурженко Н.В. Економічний механізм господарювання в сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец.08.00.04 „Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)”. – Дніпропетровськ, 2005. – 21с.
- 94.Дудар В.Т. Аграрний сектор економіки Східної Німеччини / В.Т.Дудар // Економіка АПК. – 2003. – №6. – С.153 – 159.
- 95.Дудар Т.Г. Маркетинг в агропромисловому комплексі: теорія і практика: [навчальний посібник]. – Тернопіль: “Горлиця”, 1999. – 184 с.
- 96.Дудар Т.Г. Проблеми формування ринку зерна в Україні / Т.Г Дудар., Р.В. Волошин // Науковий вісник АН ВШ України. №2 Серія: Економіка, – Київ, 2004 – С.26 –38.
- 97.Дудар Т.Г. Стратегічні орієнтири розвитку аграрного сектора економіки України: зб. тез доповідей наук. конф. проф.-викл. складу [„Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в

умовах економічної нестабільності”], (Тернопіль, 2010) / МОНУ, ТНЕУ. – Тернопіль: ТНЕУ, 2010. – С. 25 –27.

98. Дудар Т.Г. Умови конкуренції і маркетингова орієнтація агропромислових формувань / Т.Г.Дудар // Вісник ТАНГ. – Вип.2.– Тернопіль, 1997 – С.90 –95.
99. Дусановський С.Л. Удосконалення структури виробництва в реформованих агропідприємствах / С.Л. Дусановський // Інноваційна економіка. – 2010. – № 1. – С.41 – 52.
100. Економіка підприємств АПК: [навч. посіб. для вузів] / За ред. Дусановського С.Л., Олійника В.М., Дудара Т.Г. – Тернопіль: Видавництво “Тернопіль”, 1997. – 260 с.
101. Економіка сільського господарства: [підручник] / О.І. Здоровців, Л.І. Касьянов, В.І. Мацибора, В.Й. Шиян / за ред. Здоровцова О.І. і Мацибори В.І. – К.: Видавництво УСГА. – 1993. – 170 с.
102. Економічна енциклопедія у трьох томах / за ред.. С. Мочерного. – К.: видавничий центр “Академія”, 2000.
103. Економічна енциклопедія: [у трьох томах] / Редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002.
104. Єранкін О.О. До питання про закономірності виникнення агрохолдингів в Україні та перспективи їх подальшого розвитку / О.О. Єранкін // Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць. Аграрна економічна освіта в розбудові конкурентоспроможного сільського господарства України. – К.: КНЕУ, 2009. – С. 266–279.
105. Єранкін О.О. Формування агропромислових формувань в Україні: глобалізаційний і маркетинговий аспект / О.О.Єранкін // Вчені записки: (зб. наук. праць): КНЕУ, 2008. – №10. – С. 175 –187.
106. Зглінський А. Трансформації в аграрному секторі постсоціалістичних країн Європи / А. Зглінський // Економіка України. – 2000. – №7. – С.79 – 83.

107. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / Зіновчук В.В. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Логос, 2001. – 380 с.
108. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / Зіновчук В.В. – К.: Логос, 1999. – 259 с.
109. Золотогоров В.Г. Экономика: энциклопедический словарь / [Золотогоров В.Г.]. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный дом, 2003. – 306 с.
110. Зоря С. Реформування підтримки сільського господарства України / [Меєрс.В., Дем'яненко С., Джонсон Т, Зоря С.] / Зміна фокуса аграрної політики та розвитку села в Україні: висновки та перспективи для руху вперед. – К. : КНЕУ, 2005. – 31с.
111. Зятковський І.В. Оцінка ефективності власності в умовах трансформації економіки / І.В.Зятковський //Фінанси України.– 2006.– №6. – С.129 – 142.
112. Іванух Р.А. Довідник економічних показників сільського господарства / Р.А. Іванух, М.М. Пантелейчук, І.В. Попович / за ред. І.В.Поповича. – К.: Урожай, 1979. – 168 с.
113. Іванько А.В. Розвиток аграрного сектору регіону на основі кластерного підходу / А.В.Іванько // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С 32 – 37.
114. Історія кооперативного руху / [Бабенко С.Г., Гамок В.Г., Гелів С.Д., Канчук Я. А. та ін.]. – Львів,1995.
115. Іщенко О.В. Кластеризація як фактор формування сучасного ринку картоплі в Україні / О.В.Іщенко // Агроінком. – 2008. – № 5 – 6. – С.15 – 18.
116. Калугина З.И. Трансформация аграрного сектора России: проблемы эффективности и адаптация населения / З.И.Калугина // Мир России. – 2000. – №3. – С. 48 – 92.
117. Карпенко Г.В. Етапи та особливості процесу утворення кластерів підприємств / Г.В.Карпенко // Агроінком. – 2008. – № 5 – 6. – С. 64 – 72.

118. Кирич Н.Б. Організаційно-економічна категорія господарської та фінансової стабільності функціонування підприємств в контексті сталого розвитку України / Н.Б. Кирич // Наук. пр. Нац. ун-ту харч. технологій. – 2008. – № 26. – С. 48 – 51.
119. Класифікація корпоративних структур аграрного сектора економіки / В.Ільїн // Схід, № 5 (96) липень-серпень, 2009. – С. 34 –39.
120. Кластерний аналіз. <http://www.statsoft.ru/> [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.statsoft.ru
121. Клокар О.О. Удосконалення відносин власності в аграрному секторі економіки / О.О. Клокар // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – №5 (96). – С.133 –138.
122. Ключковський О.В. Розвиток підприємництва в сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : Київ, 2009. – 20 с.
123. Коваль Н.В. Соціально-економічні особливості розвитку особистих господарств сільського населення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец.08.00.04 „Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)”. – Житомир, 2006. – 21 с.
124. Ковальова Ю. Кластер як новий інструмент модернізації економіки / Ю.Ковальова // Схід. – 2007. – № 5 (83). – С. 35 – 41.
125. Коденська М.Ю. Агропромислові підприємства і агрофірми в умовах переходу до ринку / Коденська М.Ю., Кісельов В.А.. – К.: Видавництво УСГА, 1993. – 184 с.
126. Козаченко Г.В., Пантюхін В.О. Інституційна теорія: зміст, еволюція та сучасне застосування // Економіка. Менеджмент. Підприємництво: (зб. наук. праць). – 2008. – С.124 –129.
127. Колісник Г.М. Державна підтримка розвитку малого підприємництва в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец.. – Львів, 2007. – 20 с.

128. Коломойцев В.Э. Универсальный словарь экономических терминов: инвестирование, конкуренция, менеджмент, маркетинг, предпринимательство: [учеб. пособие]/ Коломойцев В.Э.– К.: Молодь, 2000.– 375 с.
129. Комарницький І.Ф. Становлення вітчизняної моделі корпоративного управління в контексті вивчення світового досвіду / І.Ф. Комарницький, О.С. Саєнко // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 281. Економіка. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 87 – 91.
130. Косторной С.В. Пропорції трансформації спільного капіталу в процесі реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств / С.В.Косторной // Економіка АПК. – 2000. – №10. – С. 44 – 46.
131. Кривцов О.С. Ринкові відносини: сучасна термінологія: словник-довідник / О.С. Кривцов, В.М. Бережний. – Х. : Факт, 2002. – 263 с.
132. Кропельницька С. Кластери – інструменти економічного зростання територіальних громад в умовах світової глобальної кризи // Вісник ЛДАУ, 2009. – №16 (2). – С.37 – 42.
133. Кропивко М.Ф. Особливості формування регіональних агропромислових кластерів / М.Ф.Кропивко, Д.І.Мазоренко, І.О.Белебеха, В.В.Бакум // Економіка АПК. – 2008. – №10. – С. 7 – 15.
134. Крупка М. І. Актуальні проблеми розвитку підприємництва в Україні: [монографія] / Крупка М.І., Береський Я. О., Реверчук С. К. / за ред. С. К. Реверчука. – Л. : Діалог, 1999. – 256 с.
135. Кузьменко Р.В. Кластерний підхід. Організації виробничої взаємодії підприємств / Р.В.Кузьменко // Економіка. Менеджмент. Підприємництво: [зб. наук. праць]. – 2008. – № 20. – С. 27 – 34.
136. Кураков Л.П. Словарь-справочник по экономике / Л.П.Кураков, В.Л.Куракова.– [2-е изд. доп. и пере раб] – М.: Гелиос АРВ,1999. – 464 с.
137. Лапа В. Украина: Агрохолдинги и перспективы рынка земли / Лапа В., Лисситса А., Поливодский А, Федорченко М., Феофилов С., Янов А. – Украинская аграрна конфедерация, Укragenконсалт.– Киев, 2007.– 169 с.

138. Литвинова А.О. Становлення ринкових відносин власності та господарювання в аграрній сфері: автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.
139. Лопатинський Ю.М. Інституціональна трансформація аграрного сектора: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук : Київ, 2007. – 25с.
140. Лукінов І.І. Перетворення директивної економіки в ринкову. [у кн. Україна: утвердження незалежної Української держави (1991-2001)] / І.І.Лукінов. – К.: “Альтернативи”, 2001. – 217 с.
141. Любович О.А. Становлення і розвиток підприємництва в аграрному виробництві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
142. Малік Л.М. Економічна сутність категорії “власність” / Л.М.Малік // Економіка АПК. – 2007. – №9. – С. 24 – 27.
143. Малік М.Й. Аграрна реформа і розвиток підприємництва / Малік М.Й., Федієнко П.М. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 271 с.
144. Малік М.Й. Кооперативні відносини в аграрному секторі / М.Й.Малік, В.В.Зіновчук // Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / За ред. П.Саблука, В.Юрчишина. – К.,1996. – С.363 – 385.
145. Малік М.Й. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки / М.Й.Малік., О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК, 2006. – № 4. – С. 3 –12.
146. Мельник Л.Л. Розвиток приватних господарств в аграрній сфері економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 „Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)”. – Дніпропетровськ, 2002 . – 20 с.
147. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С.4 –18.
148. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва / В.Я. Месель-Веселяк. – К. : ІАЕ УААН, 1999. – 272 с.

149. Месель-Веселяк В.Я. Розвиток та ефективність організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві України / В.Я.Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2004. – № 11. – С.21 – 33.
150. Месель-Веселяк В.Я. Розвиток форм господарювання в аграрному секторі України (результати, проблеми) / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2006 . – №12. – С.34 – 41.
151. Месель-Веселяк В.Я. Удосконалення економічних відносин у сільському господарстві / В.Я.Месель-Веселяк // Розвиток форм господарювання на селі / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка.– К.;Урожай, 1993.– С.343 –356.
152. Мицик О.О. Розвиток конкурентних відносин в трансформаційній економіці України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. – Київ, 2007. – 20 с.
153. Молдаван Л.В. Реформування відносин власності в АПК на корпоративних засадах у контексті національної стратегії розвитку / Л.В. Молдаван // Схід. – 2008. – № 6 (90). – С. 50 –53.
154. Молдаван Л.В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л.В. Молдаван // Економіка АПК, 2010.– № 1.– С.13–17.
155. Мороз О.О. Діяльність інтегрованих сільськогосподарських підприємств / О.О. Мороз // Економіка АПК, 2010. – № 4. – С. 96 – 103.
156. Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження: Монографія. – Львів: Світ, 2001. – 416 с.
157. Музика П.М., Трансформація земельних відносин у контексті продовольчої безпеки громадян України / П.М. Музика, Д.О. Соломонко // Науковий вісник ЛДУВС, 2009. № 2. – С. 25 –38.
158. Муніципальні інвестиції та кредити: Навчальний посібник / Петкова Л., Проскурін В. – Київ. – 2006. – 158 с.

159. Назаренко О.В. Вплив орендних відносин на оптимізацію землекористування в аграрних підприємствах / О.В.Назаренко // Економіка АПК. – 2006. – №1. – С.91 – 95.
160. Некоторые актуальные вопросы аграрной политики России / под. Ред. Е. Серовой. – Москва: ИЭПП, негосударственный некоммерческий фонд аналитический центр агропродовольственной экономики (АПЭ), 2000, (серия „Научные труды”). – 160 с.
161. Немчинов В.С. Экономико-математические методы и модели / В.С. Немчинов. – М. : Наука, 1967. – С.173 – 180.
162. Несільськогосподарська зайнятість в сільській місцевості України. [Електронний ресурс]. – Інститут економічних досліджень та політичних консультацій в Україні – Німецька консультаційна група при уряді України. – Режим доступу. <http://www.ier.com.ua>
163. Нестерчук Ю.О., Голота В.М. Тенденції розвитку холдингів в АПК [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.udau.edu.ua/library.php?id=1486>
164. Новий тлумачний словник української мови: [у 3-х т] / [уклад В.В. Яременко, О.М. Сліпушко]; наук. редактор Л.І. Андрієвський. – К. : Аконіт, 2000. – Т.2. – 926 с.
165. Нуреев Р.М. Институционализм: вчера, сегодня, завтра. – [в кн.]: Олейник А.Н. Институциональная экономика: (уч. пособие). – М.: ИНФРА-М, 2007. – С. 4 –19.
166. Олексюк К.І. Методика оцінки стратегічного потенціалу регіону // Ефективна економіка. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=174>
167. Основи аграрного підприємництва / за ред.. М.Й. Маліка. – К. : ІАЕ, 2000. – 582 с.
168. Основні економічні показники роботи сільгосп підприємств Тернопільської області за 2008 рік: Статистичний бюлетень / Головне управління статистики у Тернопільській обл. – Тернопіль, 2009. – 61 с.

169. Основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки // Урядовий кур'єр, 2001. – С. 6 – 12.
170. Осовська Г.В. Економічний словник / [Г.В.Осовська, О.О.Юшкевич, Й.С.Завадський]. – К. : Кондор, 2007. – 48 с.
171. Осташко Т.О. Інституціонально-структурні трансформації аграрного сектора: моніторинг, оцінка, регулювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук. – Київ, 2004. – 30 с.
172. Паламарчук Г. Проблеми концентрації виробництва в Україні / Г.Паламарчук // Економіка України. – 2008. – № 11. – С.38 – 46.
173. Панасенко Н.Л. Інтегральна оцінка аграрного сектора економіки регіонів // Економіка і регіон, ПолтНТУ. – № 1 (20) – 2008 С. 62 – 66.
174. Пасхавер Б. Цінова конкурентність аграрного сектора / Б. Пасхавер // Економіка України. 2007. – № 3. – С.78 – 87.
175. Пілющенко В.Л. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення: Навч. посіб. – К.: Лібра, 2004. – С.310 – 329.
176. Показники єдиного державного реєстру підприємств і організацій України: [статист. бюлетень]. – К. : Держкомстат України, 2004. – 510 с.
177. Политическая экономия / под. Ред. В.А. Медведева. – М. : Мысль, 1988. – 453 с.
178. Положий В.М. Власність: економічний аспект: альтернативні концепції та методики / В.М.Положий, Л.П.Чижів.– Суми: ВВП “Мрія”, 1994.– 80 с.
179. Портер М. Конкуренція /М.Портер ; [пер. с англ.]. – М. : Изд. Дом “Вильямс”, 2003. – 496 с.
180. Посібник з кластерного розвитку. – К., 2006. – 37 с.
181. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств: [друге доповнене видання] / за ред.. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К. : ІАЕ УААН, 2000. – 660 с.
182. Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання: монографія у 2-х т / [за ред.. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева]. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 813 с.

183. Проценко В.О. Формування і розвиток корпоративних структур в аграрному виробництві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. – Київ, 2006 . – 20 с.
184. Пухтаєвич Г.О. Аналіз національної економіки: [навч. посіб.] / Г.О. Пухтаєвич. – К. : КНЕУ, 2005. – 254 с.
185. Пуцентейло П.Р. Ефективність виробництва в підприємницьких структурах аграрної сфери: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК – Київ, 2004. – 20 с.
186. Райзберг Б.А. Современный энциклопедический словарь: (3-е изд., перераб. и доп.) / Б.А.Райзберг, Л.И.Лозовский, Е.Б.Стародубцева. – М. : Инфра-М, 2001. – 430 с.
187. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях і відповідях) / за ред. П.Саблука. – К.:ІАЕ, 1999.– 532 с.
188. Рибалкін В.О. Теорія власності / В.О.Рибалкін, І.В.Лазня. – К. : Логос, 2000. – 279 с.
189. Ринкова трансформація економіки АПК: [у 4 ч.] / Інститут аграрної економіки УААН; [Харківський держ. технічний ун-т сільського господарства] / П.Т. Саблук (ред.). – К. : ІАЕ, 2002. – 214 с.
190. Роєнко О.А. Трансформація форм власності і господарювання та розвиток орендних відносин у сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК – Київ, 2002 . – 20 с.
191. Розвиток підприємництва в Україні: монографія / кер. авт. кол. П.І. Гайдуцький. – К.:, 2003. – 249 с.
192. Розвиток форм господарювання на селі / [В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, М.Й Малік та ін.] ; за ред.. П.Т.Саблука і В.Я. Месель-Веселяка. – К. : Урожай, 1993. – 234 с.

193. Романаускас Ю., Романаускене Я. Система виробництва сільськогосподарської продукції та його інфраструктура в Литві / Ю. Романаускас, Я. Романаускене // Економіка України. – 2006. – №10. – С.79 – 88.
194. Росецька Ю.Б. Інституційні форми розвитку конкурентних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. – Одеса, 2007. – 20 с.
195. Россоха В.В. Методологія та її роль в сучасних економічних дослідженнях / В.В.Россоха // Агроінком. – 2009. – №1 – 4. – С.50 – 55.
196. Рылко Дмитрий. Новые игроки в сельском хозяйстве России: возникновение, эволюция, воздействие / Д.Рылко, Р.Джоули. – Basis Brief. Collaborative Research Support Program. Vol. 35, 2005. – 7 p.
197. Рябокони В.П. Використання земельних ресурсів господарств населення в кооперативних умовах / В.П. Рябокони // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С.82 – 90.
198. Саблук П. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П. Саблук // Економіка України. – 2008. – № 12. – С. 4 – 18.
199. Саблук П. Т. Розвиток земельних відносин в Україні: підручник / П. Т. Саблук. – ННЦ "Ін-т агр. економіки". – К., 2006. – 395 с.
200. Саблук П.Т. Аграрна економіка і політика в Україні: [т.2]. Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення / П.Т. Саблук. – К.: ІАЕ, 2001. – 483 с.
201. Саблук П.Т. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) / П.Т.Саблук, В.Я.Месель-Веселяк, М.М.Федоров // Економіка АПК. – 2009. – №12. – С. 3 –13.
202. Саблук П.Т. Земельна реформа: терниста дорога від старту до фінішу / П.Т. Саблук // Урядовий кур'єр. – 2004. – 5 серпня. – № 146. – С. 54 – 63.
203. Саблук П.Т. Основні напрямки розроблення стратегії розвитку агропромислового комплексу України / П.Т.Саблук // Економіка АПК. – 2004. – №12. – С.13 – 19.

204. Саблук П.Т. Підприємництво в аграрній сфері економіки / [Саблук П.Т., Ситник В.П., Малік М.Й., Андрійчук В.Г., Зіновчук В.В.] ; під ред. П.Т.Саблука, М.Й. Маліка.– [2-ге вид., доп. і перероб.].– К.,1998. – 514 с.
205. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як факторного соціально-економічного зростання / П.Т.Саблук // Економіка АПК. – 2004. – №6. – С.8 – 17.
206. Саблук П.Т. Формування і розвиток наукових основ забезпечення відтворювальних процесів в аграрному виробництві / П.Т.Саблук – К. : ІАЕ, 2003. – 624 с.
207. Саблук П.Т. Формування міжгалузевих відносин: проблеми теорії та методології / П.Т. Саблук, М.Й. Малік, В.Л. Валентинов. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 294 с.
208. Самійленко А.П. Підприємництво в економічній системі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. – Київ, 2006. – 20 с.
209. Самілик Т.М. Становлення і розвиток приватних підприємницьких агроформувань: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК. – Дніпропетровськ, 2004. – 21с.
210. Семенова Г.А, Богма О.С. Національний кластер - новий шлях для прискорення економічного та інноваційного зростання України / Г.А Семенова, О.С.Богма // Вісник економічної науки України. – 2006. – №1(9). – С. 127-133.
211. Словник іншомовних слів / [уклад. Л.О. Пустовіт та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
212. Статистичні щорічники України за 2004-2009 рр. – К. “Техніка”. – 2005-2010 рр.
213. Стельмащук А.М. Використання кластеризації у формуванні конкурентоспроможності національної економіки / А.М.Стельмащук // Інноваційна економіка, 2009. – № 3 (13). – С.54 – 62.

214. Суховерхий В.В. Реформування відносин власності в аграрному секторі України в умовах становлення багатукладної економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. – Луганськ, 2004. – 20 с.
215. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И.Туган-Барановский. – С.Пб. : Слово, 1922. – 495 с.
216. Туган-Барановський М.І. Кооперація, її природа та мета [2-е вид.] / Туган-Барановський М.І. – Львів, 1936. – 142 с.
217. Удова Л.О. Соціальні аспекти трансформації організаційної структури сільського господарства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. – Київ, 2006. – 21 с.
218. Узунов В.М. Становлення підприємництва в процесі ринкової трансформації економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук. – Київ, 2002. – 30 с.
219. Федієнко П.М. Розвиток ефективних аграрних формувань у процесі реструктуризації КСП / Проблеми формування ринкової економіки / П.М.Федієнко – К.: КНЕУ, 2000. – С.253 – 255.
220. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві / М.М. Федоров. – К., 1998. – 263 с.
221. Форма статистичної звітності 50 с/г за 2005 р. К. : Держкомстат України, 2006.
222. Формування та функціонування ринку агропромислової продукції: [практ. посібник] / [В.М. Алексійчук, В.Я. Амбросов, І.Ф. Баланюк та ін.]; під ред. П.Т. Саблука. – К. : ІАЕ УААН, 2000. – 255 с.
223. Фурдас Б.В. Підприємництво в аграрній сфері в умовах трансформації економіки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. – Львів, 2004. – 20 с.
224. Хорунжий М. Й. Організаційно-економічні трансформації у сільськогосподарському виробництві в процесі його капіталізації / М.Й.Хорунжий // Економіка АПК. – 2005. – № 10. – С.51 – 57.

225. Хорунжий М.Й. Аграрна політика: навчальний посібник / М.Й. Хорунжий. – К. : КНЕУ, 1998. – 240 с.
226. Хорунжий М.Й. Капіталізація сільського господарства та сучасна державна аграрна політика України / М.Й. Хорунжий. // Економіка АПК, 2006. – № 7. – С. 64 – 67.
227. Чаянов К. Краткий курс кооперации / Чаянов К. – 1925.
228. Чириченко Ю.В. Реформування і розвиток майнових відносин власності в сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
229. Шаров Ю.П. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти. Монографія. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 302 с.
230. Шевченко Н.В. Напрями підвищення капіталізації підприємств / Н.В. Шевченко // Економіка і організація управління, 2009.– № 5.– С.138–143.
231. Шпикуляк О.Г. Інституціональне забезпечення розвитку та регулювання аграрного ринку: аналітична оцінка / О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С.150 – 163.
232. Шеленко Д.І. Підвищення системності розвитку сільськогосподарських підприємств / Д.І. Шеленко, Н.Р. Мегедин // Вісник Прикарпатського університету. – Економіка. Вип. IV.– Івано-Франківськ: Плай, 2008. – С. 93 – 101.
233. Шуфрич Н.І. Реформування земельної власності у постсоціалістичних країнах Східної Європи / Н.І.Шуфрич // Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.135 – 138.
234. Юрчишин В.В. Деякі узагальнення і проблеми сучасної аграрної політики / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2007. – № 4. – С.3 –12.
235. Юрчишин В.В. Розбудова системного державного управління сільським господарством / В.В.Юрчишин // Економіка АПК, 2005.– № 6. – С. 6 –15.

236. Янік В. Розвиток підприємництва в умовах трансформації форм власності та шляхи зростання його ефективності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук. – Львів, 2002. – 30 с.
237. Alfred, D. The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business / D.Alfred, Jr.Chandler. – Cambridge, Mass. Garvard University Press, 1977. – P. 281-283/
238. Anderson T.and Schwag S. The Cluster Policies Whitebook.– 2004.– P.29-31.
239. C.Csaki, J.Nash. The agrarian economies of CEECS and the CIS/situation and perspectives, 1997. Washington world bank. 1997. P.11.
240. Farm Restructuring and Land Tenure in Reforming Socialist Economies. A Comparative Analysis of Eastern and Central Europe. The World Bank. – Washington. D.C., 1994. – P. 43, 48.
241. Greer D. – Industrial organization and Public Policy. 2 edition, London, 1984.
242. Karen Brook, Zvi Lerman Land Reform and Farm Restructuring in Russia. – Washington. D.C., 1994. – P. 23-24.
243. McFertidge, D.G. (1994). The Economics of vertical integration in Agricultural Economics Department of Economics, Carleton University, Ottawa. Canada, №4. 1999, pp. 525-531.
244. Rhodes, V. James (1970), The agricultural Marketing system, QRIO series in Agricultural Economics, pp. 194-203.